

ISSN 2617-9660

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 3 (15) – червень 2021

ISSN 2617-9660

DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 3 (15) – червень 2021

Електронне наукове видання
підготовлене у науковому партнерстві
із Всеукраїнською Асамблеєю
докторів наук з державного управління

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

Редакція

Головний редактор

Романенко Євген Олександрович,
доктор наук з державного управління, професор,
Проректор з наукової роботи Національного
авіаційного університету, Президент Асамблеї
докторів наук з державного управління України,
Академік Міжнародної Кадрової Академії,
Академії наук вищої школи та Української
Технологічної Академії, Почесний доктор На-
ціонального інституту економічних досліджень
Грузії, Заслужений юрист України. Заступники
головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович,
доктор юридичних наук, професор,
DrHb-доктор хабілітований наук правничих,
заслужений юрист України

Кислий Анатолій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор

Жукова Ірина Віталіївна,
кандидат наук з державного управління,
доцент

Видається з листопада 2018 року
Періодичність: 6 разів на рік + спецвипуск
Друкується за рішенням Вченої ради
Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України
(Протокол №28 від 16.06.2021)

Згідно Наказу Міністерства освіти і науки
України від 28.12.2019 № 1643 (Додаток 4)
журналу присвоєно категорію "Б"
в галузях юридичних наук та державного
управління

Видання включено до Google Scholar, а також,
до міжнародних наукометричних баз: Turkish
Education Index (Турція), Polish Scholarly
Bibliography (Польща), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

Відповідальність за зміст, достовірність фактів,
цитат, цифр несуть автори матеріалів. Редакція
залишає за собою право на незначне редагування
і скорочення (зі збереженням авторського
стилю та головних висновків). Редакція не
завжди поділяє думки авторів та не несе
відповідальність за надану ними інформацію.
Матеріали подано в авторській редакції.
Передрук – тільки з дозволу редакції.

Адреса редакційної колегії: вул. Фрометівська, 2,
м. Київ, 03039 E-mail: irina_pravo@ukr.net
<http://maup.com.ua/ua/ekspert.html>

Адреса видавництва:
«Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел./факс (044) 247-93-37; 228-81-12
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net

Editorial

Editorial in Chief

Romanenko Yevgen Oleksandrovych,
Doctor of Science in Public Administration,
Professor, Vice-Rector for Research at the National
Aviation University, President of the Assembly of
Doctors of Science in Public Administration
of Ukraine, Academician of International
Personnel Academy, Academy of Higher Schools
and Ukrainian Technological Academy, Honorary
Doctor of Economics and National Studies
of Ukraine

Honored Lawyer of Ukraine Deputy Editors:
Fedorenko Vladislav Leonidovich,
Doctor of Law, Professor, DrHb-Doctor Habilitated
Law Sciences, Honored Lawyer
of Ukraine

Kisliy Anatoliy Mikhailovich,
Doctor of Law, Professor
Iryna Vitaliivna Zhukova,
Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor

Published from november 2018
Pereodisity: 6 times on a year + one
Published according to the decision
of the Academic Council of the Research Center
for Forensic Examination on Intellectual
Property of the Ministry of Justice of Ukraine
(Protocol No 28 from 16.06.2021)

According to the Order of the Ministry of
Education and Science of Ukraine dated December
28, 2019 № 1643 (Annex 4), to the magazine was
assigned category "B" in the fields of legal sciences
and public administration.

The publication is included in Google Scholar,
as well as in international scientific databases:
Turkish Education Index (Turkey), Polish Scholarly
Bibliography (Poland), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

The authors are responsible for the content,
accuracy of the facts, quotes, numbers. The editors
reserves the right for a little change and reduction
(with preservation of the author's style and main
conclusions). Editors can not share the world views
of the authors and are not responsible
for the information provided. Materials filed
in the author's edition.
Reprinting – with the editorial's permission strictly.

Address of the editorial board: street Frometov-
skaya, 2, Kiev, 03039 mail: irina_pravo@ukr.net
<http://maup.com.ua/ua/ekspert.html>

Address of the editorial:
«Publishing Lira-K»
Certificate number 3981, series DK.
03142, Kyiv, street. V. Stusa, 22/1
tel / fax (044) 247-93-37; 228-81-12
Website: lira-k.com.ua, editorial: zv_lira@ukr.net

Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. – 2021. – № 3 (15) – червень. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 254 с.

Головний редактор:

Романенко Євген Олександрович – доктор наук з державного управління, професор, проректор з наукової роботи Національного авіаційного університету, Президент Асамблеї докторів наук з державного управління України, Академік Міжнародної Кадрової Академії, Академії наук вищої школи та Української Технологічної Академії, Почесний доктор Національного інституту економічних досліджень Грузії, Заслужений юрист України.

Заступники головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович – доктор юридичних наук, професор, DrHb-доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

Кислий Анатолій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Жукова Ірина Віталіївна – кандидат наук з державного управління, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Члени редакційної колегії з державного управління:

1. **Акімова Людмила Миколаївна** – доктор наук з державного управління, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

2. **Воротін Валерій Євгенович** – доктор наук з державного управління, професор, завідувач відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України.

3. **Гурковський Володимир Ігорович** – доктор наук з державного управління, старший дослідник, професор кафедри інформаційної політики та цифрових технологій Національної академії державного управління при Президентіві України, перший заступник директора ВГО «Центр дослідження проблем публічного управління».

4. **Кіслов Денис Васильович** – доктор наук з державного управління, доцент, член-кореспондент Української академії наук, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

5. **Кринична Ірина Петрівна** – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління та місцевого самоврядування Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

6. **Міхальський Томаш** доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету, Гданськ, Польща.

7. **Мотренко Тимофій Валентинович** – доктор філософських наук, професор, Академік Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри публічного ад-

міністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

8. **Новак-Каляєва Лариса Миколаївна** – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України.

9. **Орлова Наталія Сергіївна** – доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Київського національного торговельно-економічного університету.

10. **Рябцев Геннадій Леонідович** – доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, професор, професор Києво-Могилянської школи врядування, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, директор спеціальних проектів Науково-технічного центру «Псіхея», член Експертної ради Міністерства енергетики України, член Комітету з питань розвитку економічної конкуренції Торгово-промислової палати України, експерт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

11. **Сурай Інна Геннадіївна** – доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президентіві України.

12. **Тимошик Лілія Павлівна** – кандидат економічних наук, Вчений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, судовий експерт, оцінювач.

13. Хаджирадева Світлана Костянтинівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президентові України.

14. Якимчук Аліна Юріївна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри дер-

жавного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

15. Яровой Тихон Сергійович – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Члени редакційної колегії з права:

16. Ануфрієв Микола Іванович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

17. Берназюк Ян Олександрович – доктор юридичних наук (конституційне право; муніципальне право), професор кафедри конституційного та міжнародного права, Заслужений юрист України, професор кафедри Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

18. Вечорек Лешик – доктор хабілітований, доцент, завідувач кафедри кримінального права, кримінології та криміналістики Відділення права та соціальних наук Університету Яна Кохановського в м. Кельце (Польща).

19. Дорохіна Юлія Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

20. Заросило Володимир Олексійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

21. Кайдашев Роман Петрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

22. Кислий Анатолій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

23. Коваленко Валентин Васильович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, провідний науковий співробітник сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

24. Козаченко Олександр Іванович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

25. Литвиненко Віктор Іванович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом.

26. Муравйов Кирило Володимирович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

27. Нестерович Володимир Федорович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

28. Ніколас Шмітт – кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту федералізму Університету Фрібургу (Швейцарія).

29. Скрипнюк Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, Заступник директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

30. Титко Анна Василівна – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ.

31. Фатхутдінов Василь Гайнулович – доктор юридичних наук, начальник головного управління Пенсійного фонду України у Київській області.

32. Яблонская-Бонса Йоланта – професор, доктор юридичних наук, керівник кафедри теорії, філософії та історії права Академії Леона Козьмінського в Варшаві, головний редактор часопису «Критика права» (Республіка Польща).

33. Янчук Артем Олександрович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, радник Першого заступника Голови Верховної Ради України.

34. Яскренія Єжи – професор, доктор хабілітований (Dr Hab), декан Факультету юридичних і суспільних наук Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце, завідувач кафедри конституційного, європейського і міжнародного публічного права, Віце-президент Правління Польського Товариства конституційного права, Спікер Товариства Польських парламентаріїв, член Правління Європейського Товариства колишніх парламентаріїв Ради Європи (FP-AP) в Парижі (Польща)

Editor in Chief:

Romanenko Yevgen Oleksandrovykh – Doctor of Science in Public Administration, Professor, Vice-Rector for Research at the National Aviation University, President of the Assembly of Doctors of Science in Public Administration of Ukraine, Academician of International Personnel Academy, Academy of Higher Schools and Ukrainian Technological Academy, Honorary Doctor of Economics and National Studies of Ukraine.

Deputy Editors:

Fedorenko Vladislav Leonidovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Scientific Research Center of Forensic Examination from the questions of Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

Kisliy Anatoliy Mikhailovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

Zhukova Iryna Vitaliivna – Candidate of Science in Public Administration, Associate Professor, Deputy Director from the Educational Work of the Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT.

Members of the editorial board of Public Administration:

1. **Akimova Liudmyla Nikolaevna** – Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

2. **Vorotin Valery Yevgenyovych** – Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Head of the Department of Complex Problems of State Building of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.

3. **Gurkovsky Volodymyr Igorevich** – Doctor of Sciences in Public Administration, Senior Researcher, Professor of the Department of Information Policy and Digital Technologies of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, First Deputy Director of the Center for Research on Public Administration Problems. vladimir.

4. **Khadzhyradieva Svitlana Kostiantynivna** Doctor of Science in Public Administration, Professor Head of the Department of Public Administration and Public Service of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

5. **Kislov Denis Vasilievich** – Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Sciences, Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Human Resources Management.

6. **Krynychna Iryna Petrivna** – Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Administration and Local Self-Government of Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

7. **Michalski Tomasz** Doctor of Science, Associate Professor, Department of Geography, Regional Development, Gdansk University, Gdansk, Poland.

8. **Motrenko Tymofii Valentinovich** – Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

9. **Novak-Kalyaeva Larisa Nikolaevna** – Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Administration of the Lviv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

10. **Orlova Nataliia Sergeevna** – Doctor of Sciences in Public Administration, professor, professor of the Department of Public Administration and Management of Kyiv National Trade and Economics University.

11. **Riabtsev Gennadii Leonidovych** – Doctor of Science (Dr. Hab.) in Public Administration, Candidate of Sciences (PhD) in Chemical Engineering, Professor, Professor of the Kyiv-Mohyla School of Governance; Chief Researcher of the National Institute for Strategic Studies; Special Projects Director of Scientific and Technical Centre PSYCHEA; Member of the Expert Board of Ministry of Energy of Ukraine, Member of the Committee on Economic Competition Development of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine; Expert of the National Agency for Higher Education Quality Assurance.

12. **Suray Inna Gennadyevna** – Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Professor of Public Administration and Public Service at the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

13. Timoschik Liliya Pavlivna – Candidate of Economic Sciences, Scientific Secretary, Scientific and Research Center for Shipboard Expertise, Power Supply and Telecommunications Ministry of Justice of Ukraine, Shipboard Expert.

14. Yakymchuk Alina Yurievna – Doctor of Economics, professor, professor of the Department of Public Administration, Documentation and In-

formation Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

15. Yarovoi Tikhon Sergeevich – Ph.D. in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

Members of the editorial board:

16. Anufriev Nikolai Ivanovich – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

17. Bernaziuk Ian Alexandrivich – Doctor of Law (constitutional law; municipal law), Professor of the Department of Constitutional and International Law, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the department V.I. Vernadsky Taurida National University.

18. Dorokhina Juliia Anatolievna – Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anti-corruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

19. Fatkhutdinov Vasyl Hajnulovitch – Doctor of Law, Head of the Main Department of the Pension Fund of Ukraine in the Kyiv region.

20. Jabłońska-Bonca Jolanta – Prof., dr hab., Head of the Department of Theory, Philosophy and History of Law of the Leon Kozminski Academy in Warsaw, Editor-in-Chief of the journal Critique of Law (Republic of Poland).

21. Kaydashev Roman Petrovich – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

22. Kisly Anatoly Mikhailovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

23. Kisly Anatoly Mikhailovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

24. Kozachenko Oleksandr Ivanovich – Candidate of Legal Sciences, Senior Researcher, Professor of the Department of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anti-corruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

25. Kovalenko Valentin Vasilievich – Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Corresponding member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Leading Researcher of the Copyright and Related Rights Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies of the Scien-

tific and Research Center of Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

26. Muraviov Kyrylo Volodymyrovych – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

27. Nesterovych Volodymyr Fedorovych – Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of State and Legal Disciplines of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko.

28. Nicolas Schmitt – PhD, Senior Research Fellow of the Institute of Federalism of the University of Fribourg (Switzerland).

29. Skrypiuk Oleksandr Vasylovych – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Deputy Director of the Institute of State and Law. V.M. Koretsky NAS of Ukraine.

30. Tytko Anna Vasylivna – Candidate of Law, Leading Researcher at the National Academy of Internal Affairs.

31. Vychorek Lesik – doctor habilitated, Associate Professor, Head of The Department of Criminal Law, Criminology and Criminalistics, The Faculty of Law and Social Sciences, Jan Kochanowski University in Kielce (Poland).

32. Yaskrenia Jerzy – professor, doctor habilitated (Dr Hab), Decan of the Faculty of Law and Social Sciences, University. Jan Kochanowski in Kielce, Head of the Department of Constitutional, European and International Public Law, Vice-President of the Board of the Polish Society of Constitutional Law, Speaker of the Society of Polish Parliamentarians, Member of the Board of the European Society of Former Parliamentarians of the Council of Europe (FP-AP) in Paris (Poland).

33. Yanchuk Artem Oleksandrovych, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Adviser to the First Vice Speaker of The Verkhovna Rada of Ukraine.

34. Zarosylo Volodymyr Olexijovych – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Management of Security, Law Enforcement and Anti-Corruption Activity of the Interregional Academy of Personnel Management.

ЗМІСТ

Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності

Андрощук Геннадій Олександрович
Технології штучного інтелекту:
аналіз патентних трендів 12

Кісінь Наталія Валеріївна
Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності в Україні: предмет, завдання та межі компетенції..... 26

Тимощик Лілія Павлівна
Методика та практика оцінювання матеріальної шкоди у результаті порушення прав інтелектуальної власності за методом прямої капіталізації доходу 41

Криміналістика і судова експертиза

Архіпов Віктор Віталійович
Судова експертиза кріптовалюти 63

Кривоножко Галина Євгенівна
Проблемні питання визначення рефайлінгу як одної із складових кіберзлочину в Україні під час виконання судових експертиз (експертних досліджень) 80

Крупка Ярослав Анатолійович, Крайок Марина Олександрівна, Костенко Тетяна Вікторівна, Зав'ялова Олена Леонідівна
Злочини в сфері охорони та раціонального використання надр: досудове розслідування, судова експертиза 87

Проблеми сучасного конституціоналізму

Рудик Петро Андрійович
Подальша трансформація положень конституції французької республіки в процесі здійснення конституційної реформи 2008 року 100

Федоренко Владислав Леонідович
Утвердження основних моделей і легітимних механізмів прийняття конституцій: світовий досвід для України 117

Шкляр Іванна Володимирівна
Суб'єкти конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації 133

Питання публічного права

Батманова Вікторія Віталіївна
Гарантії забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення 141

Берназюк Ян Олександрович
Принцип легітимних очікувань (legitimate expectations): поняття та зміст..... 147

Колос Ольга Валеріївна
Проблеми правозастосування статті 325 кримінального кодексу України в умовах поширення вірусу Covid-19 163

Манько Геннадій Валерійович
Зарубіжний досвід здійснення
адміністративних процедур
у сфері захисту довкілля
та природних ресурсів.....175

Шкляр Іванна Володимирівна
Донорство – невід’ємна складова
забезпечення реалізації права на
медичну допомогу із застосуванням
трансплантації.....182

Питання приватного права

Прихожанов Валерій Олександрович
Шляхи підвищення
конкурентоспроможності
суб’єктів господарювання.....190

Сучасні технології управління в державі

**Михайловська Олена Василівна,
Старченко Григорій
Володимирович,
Дука Анастасія Петрівна**
Прогресивні управлінські
технології в публічній сфері198

Чернов Сергій Валерійович
Концептуальні засади запровадження
проектного підходу в публічному
управлінні сучасної держави.....205

Функціонування і розвиток механізмів державного управління

Столар Вадим Михайлович
Механізми вдосконалення системи
державних послуг в Україні (на
основі міжнародного досвіду)218

Концептуальні засади державної служби

Алюшина Наталія Олександрівна
Науково-методичний супровід
процесу управління персоналом
у державних органах.....226

**Шевченко Сергій Олексійович,
Мунько Анна Юріївна**
Від державного до публічного
управління: трансформаційний
фокус професійної підготовки237

ШАНОВНІ КОЛЕГИ І ДРУЗІ!

Вихід у світ цього випуску фахового журналу Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України та його наукових партнерів «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» відбувається в переддень важливого професійного свята судово-експертної спільноти – Дня судового експерта.

Зазначене зумовило публікацію в цьому числі часопису циклу цікавих і змістовних публікацій у сфері судової експертизи в цілому, та судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності

**З повагою,
Директор Департаменту експертного
забезпечення правосуддя
Міністерства юстиції України,
кандидат юридичних наук**

зокрема. Прикметно, що їх авторами стали не лише судові експерти і науковці державних науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ), а й судові експерти, які не є працівниками НДУСЕ. Це засвідчує той факт, що журнал «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» за три роки своєї роботи утвердився як фаховий і відкритий майданчик для наукового дискурсу щодо розвитку судово-експертної діяльності в Україні та за кордоном, а також з проблемних питань теорії та практики окремих видів судової експертизи і судово-експертних спеціальностей.

Користуючись нагодою, хотілось би також щиро привітати усіх судових експертів, науковців, які досліджують судово-експертну діяльність, працівників, які забезпечують якісне функціонування НДУСЕ із Днем судового експерта! Зичимо вам нових професійних звершень і щоденного задоволення від складної, але вкрай потрібної для судового захисту прав і свобод людини, а також законних інтересів юридичних осіб роботи. Ваша наполеглива і відповідальна праця заслуговує на глибоку повагу та пошану суспільства та держави, колег і ваших родин.

Н.М. Ткаченко

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Вітаю із виходом № 3(15) журналу «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління».

**З повагою,
Головний редактор,
Проректор з наукової роботи
Національного авіаційного університету,
доктор наук з державного управління,
професор, Заслужений юрист України**

Журнал має різноманітну багатопрофільну тематику.

Характерною і унікальною особливістю журналу є те, що поряд з молодими науковцями в ньому активно друкуються і професіонали, збагачуючи науку новітніми відомостями, глибокими спостереженнями і точками зору.

Постійний приплив свіжих авторських сил дозволяє зберігати журналу безперервно здоровий запал в широкомасштабному просуванні численних інтелектуальних цінностей і нових проєктів.

Бажаю вам і надалі займати позицію, яка відповідає найкращим публіцистичним стандартам, а, також, бути цінним науковим джерелом достовірної, об'єктивної та корисної інформації.

Є.О. Романенко

ШАНОВНІ ДРУЗІ ТА КОЛЕГИ!

Цей випуск фахового електронного наукового часопису «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» є ювілейним, 15-м. Водночас, він є святковим. Його вихід приурочено до 25-ої річниці Конституції України, до Дня судового експерта та Дня Державної служби.

Ці важливі для нашої країни дати стали приводом для переосмислення ученими, експертами, державними діячами і представниками громадянського суспільства здобутків і проблемних пи-

**З повагою,
заступник Головного редактора,
доктор юридичних наук, професор,
директор НДЦСЕ з питань
інтелектуальної власності Мін'юсту,
Заслужений юрист України**

тань вітчизняного конституціоналізму, державотворення та правотворення, державної служби, судово-експертної діяльності. Результати відповідної дослідницької роботи отримали своє втілення в цікавих і змістовних статтях, розміщених у цьому числі нашого часопису.

Знаково, що в № 3 (15) за 2021 рік публікується велика кількість статей, що присвячені проблемам теорії та практики судової експертизи в Україні. Зокрема, судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності. То ж, користуючись нагодою, вітаю всіх судових експертів і науковців-експертологів з Днем судового експерта України! Зичу наснаги, подальших здобутків і перемог у професії, наполегливості в експертному забезпеченні правосуддя, відданості ідеалам, цінностям і принципам судової експертизи, а також поваги і шани від держави і суспільства за повсякденну складну і відповідальну працю.

Впевнений, що часопис «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» продовжить залишатися платформою для фахових теоретико-методологічних і практично-прикладних дискусій й із кожним випуском примножуватиме коло своїх авторів і читацьку аудиторію.

В.Л. Федоренко

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 330.341.1

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-12-25](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-12-25)

Андрошук Геннадій Олександрович,

кандидат економічних наук, доцент, судовий експерт лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, головний науковий співробітник НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; genandro1@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0003-0781-9740>

ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: АНАЛІЗ ПАТЕНТНИХ ТРЕНДІВ

Анотація. На основі аналізу Звітів Всесвітньої організації інтелектуальної власності (WIPO), Відомства США з патентів і торгових марок (USPTO), Відомства інтелектуальної власності Великобританії (IPO), Європейського патентного відомства (ЄПВ) досліджено патентний ландшафт в галузі технологій ШІ. Дається визначення ШІ, показана винахідницька та патентна активність за технологіями ШІ, компаніями, винахідниками-патентовласниками і географічними регіонами, наведено прогностичні оцінки, підкреслюється важливість глобальної системи класифікації і пошуку патентних документів для експертизи патентоспроможності винаходів з використанням ШІ. Як показує дослідження кількість опублікованих патентних заявок, що стосуються ШІ, за останнє десятиліття збільшилася на 400%, а кількість патентних заявок з використанням технології ШІ, поданих в США в період з 2002 до 2018 року, збільшилася вдвічі. В 2020 р. США і Європа лідирують в комп'ютерних технологіях, але зростання забезпечується за рахунок Азії. Проте, США є провідною країною походження в світі за заявками на винаходи в цій області. Це відображає сильні сторони США в основних програмних технологіях (операційних системах, базах даних, хмарних обчисленнях), базовому ШІ (нейронні мережі, глибоке навчання, системи на основі правил), тривимірних системах і секторі охорони здоров'я. Щорічні європейські патентні заявки на ШІ за останнє десятиліття вирости в десять разів і склали понад 800 заявок у 2020 році. Водночас, внесок американських заявників у загальне подання заявок на ШІ знизився, а кількість заявок на реєстрацію ШІ від китайських заявників збільшилася більш ніж в 10 разів. США втрачають свою ранню перевагу в області інновацій ШІ всередині країни.

Робиться висновок, що ШІ – одна з найважливіших технологій подвійного призначення, що має мультиплікаційний ефект, перетворює економіку і суспільство і сприяє глобальній цифровій трансформації, необхідні більш досконалі пошукові інструменти, які допоможуть винахідникам і експертам знайти відповідний відомий рівень техніки. ШІ нині розглядається як новий виклик для економіки та право-

вої системи, нове явище, правовий феномен в структурі правовідносин, новий об'єкт регулювання.

Ключові слова: штучний інтелект, інтелектуальна власність, винахід, патентний ландшафт, національна безпека, цифрові технології.

Androshchuk Gennady Alexandrovich,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor Forensic Expert laboratories of copyright and information technology of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Chief Researcher of the Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Sciences of Ukraine ; L. Ukrainka Boulevard, 26, office 501, Kyiv, 01133; genandro1@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0003-0781-9740>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES: ANALYSIS OF PATENT TRENDS

Abstract. Based on the analysis of the Reports of the World Intellectual Property Organization (WIPO), the US Patent and Trademark Office (USPTO), the UK Intellectual Property Office (IPO), the European Patent Office (EPO), the patent landscape in the field of AI technology was studied. The definition of AI is given, inventive and patent activity on AI technologies, companies, inventors-patent owners and geographical regions are shown, forecast estimations are given, the importance of IP in ensuring national security is emphasized.

According to the study, the number of published patent applications related to AI has increased by 400% over the last decade, and the number of patent applications using AI technology filed in the United States between 2002 and 2018 has doubled. In 2020, the United States and Europe are leaders in computer technology, but growth is provided by Asia. However, the United States is the world's leading country of origin for applications for inventions in this field. This reflects the strengths of the United States in core software technologies (operating systems, databases, cloud computing), basic AI (neural networks, deep learning, rule-based systems), three-dimensional systems, and the healthcare sector. Annual European patent applications for AI have grown tenfold over the last decade to more than 800 applications in 2020. At the same time, the contribution of American applicants to the overall submission of AI applications decreased, and the number of AI registration applications from Chinese applicants increased more than 10 times. The United States is losing its early advantage in AI innovation within the country. It is concluded that AI is one of the most important dual-use technologies, which has a multiplier effect, transforms the economy and society and promotes global digital transformation. AI is now seen as a new challenge for the economy and the legal system, a new phenomenon, a legal phenomenon in the structure of legal relations, a new object of regulation.

Keywords: artificial intelligence, intellectual property, invention, patent landscape, national security, digital technologies.

Вступ та постановка проблеми. Штучний інтелект (далі ШІ) зараз один з найбільш швидкозростаючих напрямів досліджень в науці і одна з найбільш обговорюваних тем в суспільстві. Останнім часом ШІ став також одним з найголовніших технологічних трендів світу. Причина тому – стрімкий розвиток технологій, глобалізація та прискорення науково-технічного прогресу. Нові (інноваційні) цифрові технології буквально підривають традиційні підходи до автоматизації виробництва і бізнесу. Це приводить до того, що саме ШІ стає вагомим внеском в економічне зростання будь-якої держави [1]. Штучний інтелект став гарячою темою як в науково-технічній, так і в політичній сферах. Ця технологія має величезний широкий потенціал, і стратегічне використання ШІ цілком може стати джерелом комерційної та / або політичної влади. Наприклад, потенційне використання ШІ може варіюватися від сприяння цілеспрямованої і ефективної розробки ліків до контролю світлофорів (і, отже, скорочення часу забруднення і поїздок на роботу) до розвитку схожих на життя персонажів онлайн. Прийняття рішень по всій економіці – наприклад, у торгівлі, транспортній логістиці, охороні здоров'я та фінансах – це все більше вдосконалюється завдяки включенню прогнозів машин. Широкий спектр нових продуктів і послуг, які спираючись на технології ШІ, можна припустити, що ШІ має потенціал кардинально змінити сприйняття людьми навколишнього світу та їхнє повсякденне життя. У цьому суть технічного прогресу, і реалізація цих змін відбувається за допомогою інновацій. ШІ готовий здійснити революцію у світі

в масштабах парової машини та електрики. Питання полягає в тому, як оцінити потенційний вплив ШІ. Одним із показників є природа та поширення технологій ШІ за допомогою патентів на винаходи. Як первинна форма юридичного захисту винаходів, патенти можуть виявити, чи є технології ШІ зростаючими в обсязі і, що важливо, чи розповсюджуються вони в широкому спектрі технічних галузей, хто є ключовими винахідниками, провідні компанії та географія поширення.

Аналіз досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження феномену ШІ здійснили іноземні науковці: А.Тюрінг, Д. Баррат, Е. Хорвіц, Н. Бостром, І. Маск, Д. Дайсон, К. Келлі, Р. Кало, П. Асаро, В. Віндже, К.Шваб, П. Н. Бирюков, П.М.Морхат, А.Г.Серго, О.А. Ястребов, активно займаються цією проблематикою українські вчені – Г.О.Андрощук, О.А.Баранов, І.Б.Жиляєв, О.С. Вишневський, О.М.Вінник, М.В.Карчевський, М.О. Кизим, В.І.Ляшенко, І.Ю. Матюшенко, В.А.Мисливий, В.Г. Пилипчук, О.Е. Радутний, В.М. Фурашев, А.І.Шевченко, І.В. Шостак, І.Г.Яненкова та ін.

Невирішені частини проблеми. Проте комплексний і міждисциплінарний характер цієї проблематики, динамічність змін у зазначеній сфері потребує подальших економіко-правових досліджень, зокрема щодо тенденцій розвитку технологій ШІ, державного регулювання та економічного впливу ШІ, ролі інтелектуальної власності у його створенні та впливу на національну безпеку.

Мета та завдання статті. Метою дослідження є визначення тенденцій розвитку технологій ШІ у світі, вплив на наукову та винахідницьку актив-

ність, аналіз ролі охорони інтелектуальної власності, забезпечення балансу конкуруючих інтересів, виявлення наявних проблем та визначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Штучний інтелект – одна з найважливіших технологій подвійного призначення, що має мультиплікаційний ефект, перетворює економіку і суспільство і сприяє глобальній цифровій трансформації. Згідно Публікації ВОІВ з серії «Тенденції розвитку технологій» за 2019 р., з моменту його появи в 1950-х роках було подано майже 340 тис. патентних заявок, пов'язаних з ШІ, і вийшло понад 1,6 млн наукових публікацій [1]. ШІ використовується у всіх сферах, включаючи транспорт, телекомунікації, біологічні науки і медицину, персональні пристрої і безпеку. ШІ є багатоцільовою технологією, яка знаходить широке застосування в економічній та соціальній сферах. Він значно впливає на процеси створення, виробництва та розподілу товарів і послуг економічного і культурного призначення, а в майбутньому цей вплив ще більше посилиться.

Відомство США з патентів і торгових марок (USPTO) 27 жовтня 2020 р. оприлюднило звіт «Винаходячи ШІ: відслідковування розповсюдження штучного інтелекту за допомогою патентів США» (Inventing AI: Tracing the diffusion of artificial intelligence with U.S. patents) [2]. В аналізованому звіті ШІ був використаний для виявлення ШІ. Тобто, для визначення патентного ландшафту застосовувався алгоритм машинного навчання ШІ для визначення обсягу, природи та еволюції ШІ та його складової. Розглянемо основні показники звіту з відповідними ко-

ментарями. Аналіз показників свідчить, що кількість патентних заявок на ШІ збільшилась більш ніж на 100% за період з 2002 по 2018 р. (від 30 тис. до більш ніж 60 тис.). Загальна кількість заявок на винаходи, що містять об'єкти ШІ, виросла з 9% до майже 16%.

Визначення штучного інтелекту. Відповідно до Національного інституту стандартів та технологій США (NIST), технології та системи штучного інтелекту *«включають програмне забезпечення та / або обладнання, яке може навчитися розв'язувати складні проблеми, робити прогнози або виконувати завдання, що вимагають людського відтворення (наприклад, зір, мова та дотик), сприйняття, пізнання, планування, навчання, спілкування чи фізичної дії»*. Однак для цілей патентних заявок та грантів USPTO визначає ШІ як включення однієї чи кількох з восьми компонентних технологій: відео, планування / контроль, обробка значень, мова, апаратне забезпечення ШІ, еволюційні обчислення, обробка естетичної мови та машинне навчання [2,3].

У період з 1990 р. по 2018 р. найбільшими технологіями в галузі технологій ШІ було планування / контроль та обробка знань, у т. ч. винаходів, створених на системах управління, розробці планів і т. д. та обробка інформації. Крім того, дослідження показало, що кількість патентних заявок у сферах машинного навчання та комп'ютерного бачення помітно збільшилось з 2012 р.

Поширення технологій ШІ. З 1976 р. технології ШІ поширюються серед великого відсотка технологічних підкласів, від 10% в 1976 р. до понад 42% всіх підкласів патентних техноло-

гій в 2018 р. Аналіз виявив три окремих кластери з різним розповсюдженням і рейтингами в порядку від найбільш швидких до самих повільних: 1.) обробка знань і планування/контроль, 2.) зір, машинне навчання та обладнання штучного інтелекту, 3.) революційні обчислення, обробка мови і природної мови. У дослідженні зазначалося, що кластери «припускають форму технологічної взаємозалежності між технологіями компонентів ШІ», але також зазначається, що необхідні додаткові дослідження, щоб зрозуміти фактори, що лежать в основі закономірностей. Аналіз показує зростання кількості винахідників ШІ як показник поширення. Зокрема, тенденція поширення серед винахідників – патентовласників почалася з 1% в 1976 р. і збільшилася до 25% в 2018 р. Це означає, що «25% всіх унікальних винахідників-патентовласників в 2018 р. використали ШІ у виданих патентах». Відзначаючи, що ШІ вимагає спеціальних знань, дослідження показало, що поширення, як правило, відбувається повільніше і може бути обмежено вузьким колом організацій в областях, де важче отримати кваліфіковану робочу силу і технічну інформацію, наприклад, в області ШІ. В ході дослідження були визначені 30 найбільших компаній США, яким належало 29% всіх патентів на ШІ, виданих з 1976 по 2018 р. Лідируючою компанією є IBM Corp. із 46 752 патентами, за нею йдуть Microsoft Corp. з 22 067 патентами і Google Inc. з 10 928 патентами [2,3].

Географічне поширення технологій ШІ. В період з 1976 по 2000 р. винахідники-патентовласники ШІ, як правило, були зосереджені у великих містах або великих технологічних

центрах, таких як Кремнієва долина, Каліфорнія, оскільки в цих регіонах перебували компанії з співробітниками, що володіти спеціальними знаннями, необхідними для розуміння технологій ШІ. З 2001 р. патентовласники винаходів ШІ широко поширилися по США. Наприклад, штат Мен і Південна Кароліна активно займаються цифровою обробкою даних і обробкою даних, адаптованої для бізнесу, Орегон займається фітнесом і обладнанням, а Монтана займається винаходами, які аналізують хімічні і фізичні властивості матеріалів. Дослідження також показало, що середній Захід Америки впроваджує технології ШІ, але більш повільними темпами. Наприклад, Вісконсін лідирує в області медичних інструментів і процесів для діагностики, хірургії та ідентифікації, а Айова, Канзас, Міссурі, Небраска і Огайо вносять свій внесок в технології ШІ, що відносяться до телефонного зв'язку. Крім того, винахідники – патентовласники в Північній Дакоті активно вносять свій внесок в технології ШІ, що застосовуються в сільському господарстві.

Майбутнє технологій ШІ і методології навчання. ВПТЗ США відзначило, що дослідження припускає, що ШІ може стати таким же «революційним, як електрика або напівпровідники» і залежить, принаймні частково, «від здатності новаторів і компаній успішно впроваджувати винаходи ШІ в існуючі та нові продукти, процеси і послуги». Варто підкреслити, що результати звіту були отримані за допомогою алгоритму ШІ машинного навчання, який визначив «обсяг, природу і еволюцію ШІ та його компонентів технологій, що містяться в патентах США з 1976 по 2018 р». Ця методоло-

гія підвищила «точність визначення патентів на ШІ за рахунок більш точного відображення поширення ШІ за технологіями, компаніями, винахідниками-патентовласниками і географічними регіонами» [4].

Аналіз показників Відомства інтелектуальної власності Великобританії (IPO). Згідно зі звітом IPO «Штучний інтелект: всесвітній огляд патентів на AI і патентування в секторі AI Великобританії» (Artificial Intelligence: A worldwide overview of AI patents and patenting by the UK AI sector), кількість опублікованих патентних заявок, що стосуються ШІ, за останнє десятиліття збільшилася на 400%. Кількість патентних заявок з використанням технології ШІ, поданих в США, збільшилася вдвічі в період з 2002 до 2018 р. Уряд Великобританії спрямований на просування сектору ШІ, який, за оцінками має додати до 2035 р. 630 млрд. фунтів стерлінгів до економіки країни. Аналіз показує, що 88% патентів, пов'язаних з ШІ, вперше поданих у Великобританії, також захищені в інших юрисдикціях, на відміну від двох великих світових гравців, США та Китаю, у яких 53% та 19% відповідно патентів, захищених в інших юрисдикціях. Велика частка патентів Великобританії, захищених в інших юрисдикціях, відображає усвідомленість важливості комерціалізації патентів, пов'язаних із ШІ, на міжнародному рівні, що зумовлено більшими ринками, що знаходяться за межами Великобританії. Деякі з провідних заявників у галузі патентування ШІ у всьому світі включають програмні компанії такі як IBM та Microsoft, а також виробничі та побутові фірми електроніки як Philips та Sony. Заявни-

ки та винахідники із Великобританії посідають шосте місце у світі за рівнем патентної активності у сфері ШІ. Серед основних напрямків зростання патентування ШІ є транспорт, обробка зображень і телекомунікації [5].

Аналіз показників Європейського патентного відомства (ЄПВ). Вражаючи досягнення в області ШІ породили припущення, що ШІ може винаходити так само, як і людина, і що його слід приймати як винахідника. З точки зору винахідництва можна виділити три категорії винаходів ШІ: 1) людські винаходи з використанням ШІ для перевірки результату; 2). винаходи, в яких людина визначає проблему і використовує ШІ для пошуку рішення; 3). винаходи, створені ШІ, в яких ШІ виявляє проблему і пропонує рішення без втручання людини. У перших двох категоріях ШІ використовується винахідниками як інструмент, який розширює їх можливості. Що стосується третьої категорії (винаходи, створені ШІ), вчені згодні з тим, що ШІ, який міг би винаходити незалежно від керівництва, інструкцій і контролю людини, є питанням майбутнього. Прийнято вважати, що винахідник – це людина: особа, яка створила винахід своєю творчою діяльністю. Це підтверджено академічним дослідженням винахідництва ШІ, проведеним на замовлення ЄПВ, і обговореннями з країнами-учасницями ЄРС. Крім того, ЄРС вимагає, щоб винахідник, вказаний у заявці, був людиною, а не машиною. Призначення винахідника тягне за собою ряд юридичних наслідків, зокрема, для гарантії того, що призначений винахідник є законним і що він може користуватися правами, пов'язаними з цим статусом. Для реалізації цих

прав винахідник повинен мати правосуб'єктність, якою не володіють системи або машини ШІ (див. Статті 60 та 62 ЄПК).

Зростання патентів у сфері 5G і ШІ означає переломний момент в області цифрових технологій. ЄПВ у 2019 р. отримало заявки на винаходи 181 тис. записів, за допомогою цифрових технологій. Згідно «Патентному індексу ЕРО 2019» стрімке зростання числа заявок на винаходи в області цифрових технологій було викликане 5G і ШІ. Зростання обумовлене збільшенням кількості заявок, пов'язаних з ШІ, особливо в областях машинного навчання і розпізнавання образів, обробки і генерації даних зображень, а також пошуку даних. Президент ЄПВ Антоніу Кампінос зазначив, що швидке зростання цифрових технологій є найбільш яскравою тенденцією в патентному індексі. В 2020 р. США і Європа, як і раніше, лідирують в комп'ютерних технологіях, але зростання забезпечується за рахунок Азії. Комп'ютерні технології залишаються нервовим центром автоматизації багатьох бізнес-процесів, інновацій в області ШІ і розширення Інтернету речей, яке дозволить підключити до 2023 р. до 29 млрд інтелектуальних пристроїв. Багато з них зможуть обробляти дані в режимі реального часу. Отже, комп'ютерні технології перебувають на перетині телекомунікацій і комп'ютерів і включають в себе інноваційне обладнання та пам'ять, а також нові форми обробки даних. Інновації в цій області продовжували розвиватися в 2020 р., оскільки кількість заявок на патенти збільшилася майже на 2% після зростання на 10% в 2019 р. Останнє скромне збільшення приховує проти-

лежні тенденції: нульове зростання в Японії в 2020 р. і зростання менше 1% для США і Європи, що компенсується значним зростанням патентних заявок з Китаю (+ 7,0%) і Південної Кореї (+ 9,2%). Компанія Samsung піднялася на дві позиції, посівши перше місце в рейтингу кандидатів, подавши більше, ніж її конкуренти з США, включаючи головну компанію Google Alphabet, яка лідирувала в минулому році. Huawei зберігає свої позиції на п'ятому місці. В першу десятку претендентів потрапили три японські і дві європейські компанії. Fujitsu витісняє Apple з першої десятки. Попри скорочення обсягів подачі заявок від Siemens і Royal Philips в 2020 р., рейтинги цих компаній також відображають лідируюче становище Німеччини (1093 заявки на патенти, -2,7%) в цій області серед держав-членів ЄПВ, а також популярність Нідерландів (385, + 0,3%). Країна не дуже відстає від Франції (606, + 2,9%) і Великобританії (458, -0,2%), займаючи друге і третє місце в Європі відповідно. Проте, США як і раніше є провідною країною походження в світі за заявками на патенти в цій області. Це відображає сильні сторони розробників з США в основних програмних технологіях (операційних системах, базах даних, хмарних обчисленнях), базовому ШІ (нейронні мережі, глибоке навчання, системи на основі правил), тривимірних системах і секторі охорони здоров'я. Що стосується основних тенденцій в цій галузі в цілому, то щорічні європейські патентні заявки на ШІ виросли в десять разів за останнє десятиліття і склали понад 800 заявок у 2020 р. Нова область квантових обчислень становить лише одну десятку цього обсягу, але

перші патентні заявки почали надходити в ЄПВ тільки в останні чотири роки [5].

Досягнення в галузі ШІ – основні тенденції в патентних заявках в ЄПВ. Патентна аналітика дає цінну інформацію про нові технології, такі як ШІ. У міру зростання інвестицій в дослідження і розробки, пов'язані з іноземними інвестиціями, за останні кілька років збільшилася і кількість патентних заявок на винаходи в цій сфері. Оцінюючи ці заявки в ЄПВ в області ШІ, можна виявити ряд тенденцій у поданні заявок з точки зору частоти, географії, винахідника і обсягу захисту. Для цілей нашого дослідження визначення ШІ базується на класифікаціях, що використовуються в звіті ВОІВ про технологічні тенденції в галузі ШІ, з деякими уточненнями визначень на основі ручного аналізу набору даних. Побудова прискореного тренда. Кількість опублікованих європейських патентних заявок, що стосуються ШІ за останні кілька років значно зростає. Протягом першої половини 2020 р. щомісяця публікувалося близько 650 патентних заявок, що дозволяє припустити, що ця тенденція не тільки посилюється, але і триватиме в осяжному майбутньому (Рис.1).

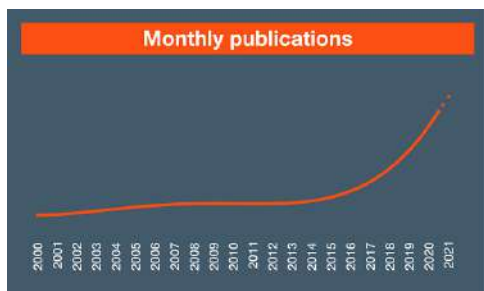

Рис. 1. Динаміка патентних заявок на винаходи в галузі ШІ.

Переважає більшість заявників знаходяться в США або Європі, але недавнє зростання кількості заявок від китайських винахідників робить Китай найбільш швидкозростаючою країною походження заявок на ШІ в ЄПВ. Хоча китайські заявники склали лише 1% всіх заявок ШІ, опублікованих ЄПВ в 2009 р., на їх частку припало 7% всіх додатків ШІ, опублікованих ЄПВ в 2019 р. З усіх заявок на «базовий ШІ» від китайських заявників за останні 20 років 92% були опубліковані з 2018 р. Очікується, що зростання кількості заявок на ШІ китайськими заявниками триватиме, особливо з урахуванням планів Комуністичної партії Китаю з розвитку Китаю до 2030 року (як було оголошено в «Плані розвитку штучного інтелекту наступного покоління» в 2017 р.) [6]. **Рівень заявок також зростає.** Показники дозволів для заявок ШІ в ЄПВ протягом останніх 10 років постійно зростали – з 40% у 2009 р. до 60% у 2019 р. Це відображає зростаючу чіткість з боку ЄПВ щодо дозволеного в ШІ та винаходів, що реалізуються на комп'ютері, загалом. Європейські заявники постійно досягали вищих показників дозволів порівняно із заявниками з США. Ця різниця становила близько 10% протягом періоду 2000-2019 рр. (Рис.2).

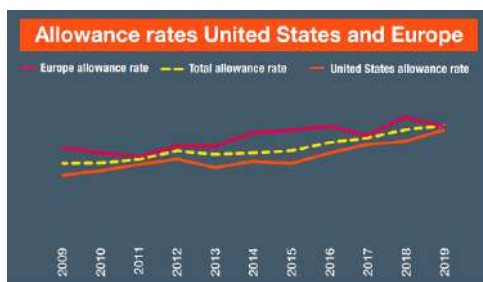

Рис. 2. Рівень дозволів для заявок ШІ за країнами-заявниками (Всього / ЄС / США)

Показники позитивних рішень також значно різняться в залежності від області технологій: від 26% для патентних заявок на ШІ, що стосуються «Бізнесу» і «Банки та фінанси», до 65% для «Транспорт». Це відображає підхід ЄПВ до оцінки винахідницького рівня, коли винаходи ШІ, мають «технічне» застосування, з більшою ймовірністю будуть вважатися винахідницькими. Велика частина заявок на ШІ з США потрапляє в категорії, які ЄПВ традиційно вважає «нетехнічними» (54% від заявників з США в порівнянні з 43% від заявників з Європи). Навіть в цьому випадку європейські заявники мають кращі показники позитивних рішень навіть при нормалізації для різних пропорцій «технічних» і «нетехнічних» випадків (Рис.3).

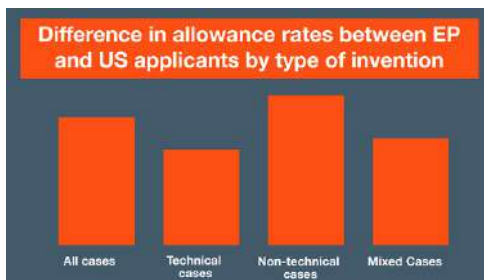

Рис. 3. Різниця в розмірах дозволів між заявниками з Європейського регіону і США в залежності від типу винаходу.

Фактично, різниця в розмірах дозволів для заявників з Європи і США була найбільшою для «нетехнічних» випадків – 11,5%, в порівнянні з 7,3% для «технічних» випадків. Можна розглядати це як свідчення цінності заявок, які готуються з урахуванням європейських вимог.

Експертиза патентоспроможності винаходів з використанням ШІ. Варто зазначити, що ЄПВ відреагувало на появу ШІ в патентних заявках, удо-

сконаливши свій підхід до експертизи патентоспроможності винаходів з використанням ШІ. Вперше в Керівництві ЄПВ 2018 р. з'явився розділ, що стосується ШІ і машинного навчання, які спочатку визначаються як обчислювальні моделі і алгоритми класифікації, кластеризації, регресії і зменшення розмірності. Штучний інтелект вважається галуззю інформатики, і тому винаходи з використанням ШІ вважаються «Комп'ютерні винаходи Керівництво з експертизи в ЕРО F-IV, 3.9» (СІІ – Computer Implemented Inventions). У цьому контексті Керівництво визначає термін винахід, реалізований на комп'ютері (Computer Implemented Inventions- СІІ) – це винахід, який включає в себе використання комп'ютера, комп'ютерної мережі або іншого програмованого пристрою, де одна або кілька функцій реалізуються повністю або частково за допомогою комп'ютерної програми. Комп'ютерні винаходи по-різному розглядаються патентними відомствами в різних регіонах світу. Стаття 52 (2) (с) Європейської патентної конвенції (ЕПК) виключає комп'ютерні програми «як такі» з-під патентного захисту. Проте винаходи, пов'язані з програмним забезпеченням, не виключаються з патентоспроможності, якщо вони мають технічний характер. За минулі роки прецедентне право Апеляційних рад ЄПВ прояснило значення статті 52 ЕПК, встановивши стабільну і передбачувану основу для патентоспроможності винаходів, реалізованих на комп'ютері, включаючи винаходи, пов'язані зі ШІ. Ці особливості відображені в новому Керівництві ЄПВ з експертизи. Як і будь-який інший винахід, щоб бути патентоздатним відповідно до ЕПК,

комп'ютерний винахід не повинен виключатися з патентоспроможності (Стаття 52 (2) і (3) ЕПК) і має відповідати вимогам патентоспроможності, що стосуються новизни, винахідницького рівня та промислової придатності (Стаття 52 (1) ЕПК). Технічний характер винаходу важливий при оцінці відповідності цим вимогам. Такий же підхід застосовується до комп'ютерних винаходів, пов'язаних з ШІ (див., Зокрема, Керівництво з експертизи в ЄПВ, G-II, 3.3.1 Штучний інтелект і машинне навчання). ШІ заснований на обчислювальних моделях і математичних алгоритмах, які самі як такі мають абстрактний характер. Проте, патенти можуть бути отримані, коли ШІ залишає абстрактну сферу, застосовуючи його для вирішення технічної проблеми в області технологій. Наприклад, використання нейронної мережі в пристрої для моніторингу серця з метою виявлення нерегулярних серцевих скорочень вносить технічний внесок. Класифікація цифрових зображень, відео, аудіо або мовних сигналів на основі низькорівневих характеристик (наприклад, країв або атрибутів пікселів для зображень) – це інші типи технічні додатки ШІ. Додаткові приклади перераховані в Керівництві з експертизи в ЄПВ, G-III, 3.3 Математичні методи. Крім того, технічне рішення технічної проблеми також може бути надано, коли винахід направлено на конкретну технічну реалізацію ШІ, тобто таку, що мотивована технічними міркуваннями внутрішнього функціонування комп'ютера (наприклад, конкретна технічна реалізація нейронної мережі за допомогою графічних процесорів (GPU)). Більш

докладно ці питання розглянуто автором в роботі [7].

Глобальна система класифікації і пошуку патентних документів. Міжнародна патентна класифікація (МПК) – ефективна і зручна для використання система класифікації і пошуку патентних документів (патентних заявок, специфікацій виданих патентів, корисних моделей і аналогічних технічних документів). МПК є єдиною глобальною системою патентної класифікації, вона може використовуватися для пошуку більш 110 млн патентних документів по всьому світу. МПК дозволяє користувачеві знайти потрібну технологію, застосовуючи безліч типів пошуку пов'язаного з патентами інформації, знайти змістовний огляд технології або повний і детальний список патентних документів, що стосуються конкретної технології. МПК використовується для класифікації патентних документів по більш ніж 100 країнах [8]. Використовуючи базу даних ВОІВ PATENTSCOPE можна здійснювати пошук серед 96 млн патентних документів, включаючи 4,1 млн опублікованих міжнародних патентних заявок (PCT). PATENTSCOPE Індекс штучного інтелекту. Цей індекс забезпечує доступ в один клік до патентних заявок, пов'язаних зі ШІ. Індекс відповідає тій же категоризації – методи ШІ, функціональні додатки ШІ і області додатків ШІ – й еквівалентної моделі пошуку, використовуваної в Звіті про тенденції в області технологій ВОІВ: штучний інтелект. Індекс містить також ключові фрази, символи CPC (Спільна патентна класифікація) і IPC (Міжнародна патентна класифікація), які можна використовувати для виконання пошуку

в PATENTSCOPE та інших патентних базах даних [9]. Водночас, проведений аналіз показує, що існуюча МПК не встигає за технологічним розвитком. Вона не враховує багато сучасних технологій, таких як винаходи, засновані на машинному навчанні або блокчейні. Якщо патентна класифікація практично не класифікує винаходи, то у нас немає можливості дізнатися, скільки винаходів реєструється в цих категоріях. Так, нещодавно одна платформа для аналізу патентних даних, проаналізувала опубліковані патентні заявки США і виявила, що патенти на машинне навчання в 2020 р. займали 4-е місце. Фахівці вважали, що патенти на машинне навчання відносяться тільки до патентів класу G06N 20, позначених зірочкою: «Група G06N 20/00 піддається рекласифікації в групи G06N 20/10 і G06N 20/20». Однак, простий пошук за ключовими словами патентів і додатків машинного навчання, які можуть не потрапляти в єдину класифікацію, показав, що з 2011 року було опубліковано 42 623 патенти / заявки, в яких згадується «машинне навчання». З них 8529 були подані в 2020 році, або 18,3%. З цих патентів / додатків, в яких згадується «машинне навчання», 33121 не належать до класу G06N 20, а це 77,7%. [10]. Як бачимо існує величезний розрив між аналізом, що базується на класифікації G06N 20, і семантичним пошуком згадок про машинне навчання. Ця невідповідність є результатом використання існуючої системи класифікації патентів, яка не встигає за технологічним розвитком. Щоб модернізувати існуючу патентну інфраструктуру, необхідні більш досконалі пошукові інструменти, які допоможуть винахід-

никам і експертам знайти відповідний відомий рівень техніки. Якщо система класифікації патентів не працює (як видно з цього прикладу), винахідник і експерт не знаходять існуючий відповідний відомий рівень техніки. Таке упущення може перешкодити винахідникам отримати патент. Ефективним є використання семантичного пошуку. Можна використовувати NLP (обробку природної мови), щоб швидко і легко знаходити відповідні патенти і заявки. Однак доступні в даний час інструменти семантичного пошуку дуже дорогі. Вони недоступні для незалежних винахідників і малого бізнесу.

Висновки та пропозиції щодо подальших досліджень. Нині спостерігається вибухове зростання практичного застосування технологій, ідентифікованих як ШІ, в найрізноманітніших галузях економіки. У зв'язку з цим активізувалася діяльність урядів, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, а також громадянського суспільства щодо формулювання глобальних норм і правил у питаннях розробки, впровадження, пошуку та використання технологій ШІ. Попри те, що абсолютна кількість заявок США на ШІ була приблизно подвоєна за цей проміжок часу, внесок американських заявників у загальне подання заявок на ШІ знизився. Це пов'язано з тим, що кількість заявок на реєстрацію ШІ від заявників з інших країн зросла ще швидше. Так кількість заявок на реєстрацію ШІ від китайських заявників за цей період збільшилася більш ніж в 10 разів. США втрачають своє ранню перевагу в області інновацій ШІ всередині країни [4]. ШІ стає дедалі більше важливим

для винаходів, широко дифузуючи у різних технологіях, патентоздатних винаходах, організаціях та географічному поширенні. За 16 років з 2002 по 2018 р. щорічні заявки на винаходи на ШІ збільшилися більш ніж на 100%, збільшившись з 30 тис. до понад 60 тис. щороку. За цей період частка всіх патентів, що містять ШІ, виросла з від 9% до майже 16%. Патенти, що містять ШІ, з'явилися приблизно в 9% усіх технологічних підкласах, що використовуються USPTO в 1976 р. і поширилися на більше до 42% до 2018 р. Частка заявників, які патентують винаходи що активно працюють у ШІ, починаючи з 1% в 1976 році і зростає до 25% у 2018 р. Існуюча система класифікації і пошуку патентних документів не встигає за технологічним розвитком, не враховує багато сучасних технологій. Необхідні більш досконалі пошукові інструменти, які допоможуть винахідникам і експертам знайти відповідний відомий рівень техніки. Прогнозні оцінки. Аналітики міжнародного консалтингового агентства PwC вважають, що у найближче десятиліття ШІ стане головною ринковою тенденцією та кращим бізнес-інструментом. Внесок інтелектуальних технологій у глобальний світовий ВВП оцінюється у 15,7 трлн дол. За прогнозами експертів, саме завдяки ШІ до 2030 р. цей показник виросте ще на 14%. При цьому на збільшення продуктивності припадає до 7 трлн дол., а на зростання споживання – понад 9 трлн дол. На думку PwC, у найближчі 5-10 років лідером з успішної експлуатації та адаптації технологій ШІ виступить Китай. Передбачається, що до 2030 р його ВВП може виявитися ще на 26% вище середнього світового показ-

ника. Істотним потенціалом володіє і Північна Америка, яка, швидше за все, покаже близько 14% додатково до ВВП. Західна Європа поки що відстає [1]. Джон Харріс, європейський директор з розвитку бізнесу Morningside, IP, нещодавно зазначив, що глобальний ринок ШІ «за прогнозами досягне 327 мільярдів доларів в цьому році і 500 мільярдів доларів до 2024 р.» [11].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрощук Г. Тенденції розвитку технологій штучного інтелекту: економіко-правовий аспект / Г. Андрощук // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2019. – № 3. – С. 84-101.
2. Inventing AI Tracing the diffusion of artificial intelligence with U.S. patents. U.S. Patent and Trademark Office. Office of the Chief Economist IP DATA HIGHLIGHTS. Number 5, October 2020. URL: <https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/OCE-DH-AI.pdf> (дата звернення: 10.06.2021).
3. Rebecca Tapscott USPTO Releases Benchmark Study on the Artificial Intelligence Patent Landscape. URL: <https://www.ipwatchdog.com/2020/10/28/uspto-benchmark-study-artificial-intelligence-patent-landscape/id=126847/> (дата звернення: 10.06.2021).
4. Kate Gaudry, Thomas Franklin Patent Trends Study Part Ten: Artificial Intelligence Industry. URL: <https://www.ipwatchdog.com/2019/05/14/patent-trends-study-part-ten-artificial-intelligence-industry/id=109189/>
5. Artificial Intelligence A worldwide overview of AI patents and patenting by the UK AI sector. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/817610/Artificial_Intelligence_-_A_worldwide_

overview_of_AI_patents.pdf (дата звернення: 11.06.2021).

6. Artificial intelligence. URL: <https://www.epo.org/news-events/in-focus/ict/artificial-intelligence.html> (дата звернення: 10.06.2021).

7. Андрощук Г.О. Патентування винаходів, реалізованих на комп'ютері: керівні принципи і практика ЄПВ // Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайневські читання»): Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (24 грудня 2020 р. м. Київ); за ред. акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка і проф. В.Л. Федоренка / НДЦ-СЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ: Видавництво Ліра, 2020. – С. 54-68.

8. International Patent Classification (IPC) An effective and easy-to-use system to classify and search patent documents. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_brochure_ipc.pdf (дата звернення: 10.06.2021).

9. PATENTSCOPE Artificial Intelligence Index. URL: https://www.wipo.int/tech-trends/en/artificial_intelligence/patentscope.html (дата звернення: 10.06.2021).

10. Dvorah Graeser Why the Patent Classification System Needs an Update. URL: <https://www.ipwatchdog.com/2021/04/17/why-the-patent-classification-system-needs-an-update/id=132219/> (дата звернення: 10.06.2021).

11. Alex Baldwin Patenting AI: the IP office perspective. URL: https://www.worldipreview.com/news/patenting-ai-the-ip-office-perspective-21287?utm_source=02.+WIPR&utm_campaign=c50eb0cc0e-WIPR_Digital_Newsletter_20_04_2021_COPY_01&utm_medium=email&utm_term=0_d4c85a86a7-c50eb0cc0e-27898587 (дата звернення: 10.06.2021).

REFERENCES:

1. Androshchuk G. (2019) *Tendentsiyi rozvytku tekhnolohiy shtuchnoho intelektu: ekonomiko-pravovyy aspekt (Trends in the development of artificial intelligence technologies: economic and legal aspect) / Teoriya i praktyka intelektual'noyi vlasnosti. (Theory and practice of intellectual property)* 3, 84. [in Ukrainian]

2. *Inventing AI Tracing the diffusion of artificial intelligence with U.S. patents.* (2020). U.S. Patent and Trademark Office. Office of the Chief Economist IP DATA HIGHLIGHTS Retrieved from: <https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/OCE-DH-AI.pdf> (access date: 10.06.2021).

3. Rebecca Tapscott (2020) *USPTO Releases Benchmark Study on the Artificial Intelligence Patent Landscape.* Retrieved from: <https://www.ipwatchdog.com/2020/10/28/uspto-benchmark-study-artificial-intelligence-patent-landscape/id=126847/> (access date: 10.06.2021).

4. Kate Gaudry, & Thomas Franklin (2019) *Patent Trends Study Part Ten: Artificial Intelligence Industry.* Retrieved from: <https://www.ipwatchdog.com/2019/05/14/patent-trends-study-part-ten-artificial-intelligence-industry/id=109189/>

5. *Artificial Intelligence A worldwide overview of AI patents and patenting by the UK AI sector.* Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/817610/Artificial_Intelligence_-_A_worldwide_overview_of_AI_patents.pdf (access date: 10.06.2021).

6. *Artificial intelligence.* Retrieved from: <https://www.epo.org/news-events/in-focus/ict/artificial-intelligence.html> (access date: 10.06.2021).

7. Androshchuk G.O. (2020) *Patentuvannya vynakhodiv, realizovanykh na komp'yuteri: kerivni pryntsypy i praktyka YEPV (Patenting inventions implemented on a computer: guidelines and practice of EPO)* // [Problems of theory and practice of forensic examination on intellectual property issues («Krynev read-

ings»)]. *Problemy teorii ta praktyky sudovoyi ekspertyzy z pytan' intelektual'noyi vlasnosti («Kraynyevs'ki chytannya»)* (pp. 54-68). Kyiv: Lira Publishing House [in Ukrainian]

8. *International Patent Classification (IPC) An effective and easy-to-use system to classify and search patent documents*. Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_brochure_ipc.pdf (access date: 10.06.2021).

9. *PATENTSCOPE Artificial Intelligence Index*. Retrieved from: https://www.wipo.int/tech_trends/en/artificial_intelligence/patent-scope.html

10. Dvorah Graeser (2021) *Why the Patent Classification System Needs an Update*. Retrieved from: <https://www.ipwatchdog.com/2021/04/17/why-the-patent-classification-system-needs-an-update/id=132219/> (access date: 10.06.2021).

11. Alex Baldwin (2021) *Patenting AI: the IP office perspective*. Retrieved from: https://www.worldipreview.com/news/patenting-ai-the-ip-office-perspective-21287?utm_source=02.+WIPR&utm_campaign=c50eb0cc0e-WIPR_Digital_Newsletter_20_04_2021_COPY_4&mm (access date: 10.06.2021).

Кісіль Наталія Валеріївна,

кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, керівник Бюро «Expert & Technology», завідувач навчально-методичного кабінету навчальних курсів Інституту права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», судовий експерт, вул. Регенераторна, 42-456, м. Київ, 02160, email: kisil_n@ukr.net, тел.: +38 (098) 487 09 28, <https://orcid.org/0000-0003-1097-360X>

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕЖІ КОМПЕТЕНЦІЇ

Анотація. Публікація присвячена актуальним питанням визначення одних з найбільш значущих методологічних основ експертизи у сфері інтелектуальної власності: її предмета, об'єктів, завдань, що ставляться на її вирішення, а також розмежування меж компетенції експертів різних видів експертизи.

У роботі висвітлюється, що в Україні з 2002 року дослідження об'єктів права інтелектуальної власності проводиться в рамках окремо виділеного напрямку судової експертизи – «Експертиза в сфері інтелектуальної власності».

Предметом судової експертизи у сфері інтелектуальної власності є фактичні дані та обставини справи про властивості, ознаки, закономірності створення й використання об'єктів інтелектуальної власності, їх вартість, завдані збитки та економічні операції щодо цих об'єктів, які мають значення для досудового розслідування чи судового провадження й установлюються шляхом застосування спеціальних знань у визначеному законом порядку.

У рамках кожного виду експертизи у сфері інтелектуальної власності встановлюються фактичні дані та обставини щодо відповідних об'єктів права інтелектуальної власності, оскільки у більшості випадків об'єкт дослідження є притаманним для певного виду судової експертизи. Між тим звертається увага, що при проведенні дослідження в рамках однієї експертної спеціальності об'єктами конкретної експертизи можуть ставати різні об'єкти права інтелектуальної власності.

Виходячи зі змісту поставленого перед експертом завдання, необхідності дослідження властивостей та ознак певного об'єкта інтелектуальної власності, та застосування відповідних методів, визначається обсяг спеціальних знань, що необхідні для вирішення цього завдання.

Результати дослідження свідчать, що межі компетенції експерта у сфері інтелектуальної власності обумовлюються передусім предметом експертизи за відповідним напрямком та методичними підходами, які мають бути застосовані для забезпечення наукової достовірності висновку експерта. При обранні методів дослідження важливу роль відіграє природа досліджуваного об'єкта.

У роботі розглянуті приклади розмежування компетенції експертів за певними напрямками експертизи у сфері інтелектуальної власності та інших видів судової експертизи. Також звертається увага на окремі моменти, яким слід приділяти увагу при з'ясуванні обсягу необхідних спеціальних знань.

Ключові слова: судова експертиза, інтелектуальна власність, об'єкт авторського права, торговельна марка, винахід, промисловий зразок, предмет експертизи, завдання експертизи в сфері інтелектуальної власності, компетенція експерта.

Kisil Nataliia Valerievna,

Candidate of Agricultural Sciences, senior researcher, head of Expert&Technology Bureau, head of the educational office of training courses of the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice of Ukraine, senior lecturer of the Department of Intellectual Property and Law of Kyiv Institute of Intellectual Property and Law of the National University "Odessa Law Academy", forensic expert, 42-456 Reheneratorna Str., Kyiv, 02160, email: kisil_n@ukr.net, Tel.: +38 (098) 487 09 28, <https://orcid.org/0000-0003-1097-360X>

FORENSIC INVESTIGATION OF INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS IN UKRAINE: SUBJECT, TASKS AND COMPETENCE

Abstract. The publication is devoted to topical issues of determining one of the most significant methodological bases of intellectual property investigation: its subject, objects, tasks for its solution, and delimitation of competence of experts of various types of investigation.

This work highlights that in Ukraine, since 2002, intellectual property has been studied within separate area of forensic investigation – Intellectual Property Investigation.

The subject of intellectual property forensic investigation is the facts and circumstances of the case on the properties, signs, patterns of creation and use of intellectual property objects, their value, losses caused and economic transactions in relation to these objects, which are important for pre-trial investigation or legal proceedings and are established by applying special knowledge according to the procedure established by law.

Each type of intellectual property investigation establishes the facts and circumstances regarding the relevant intellectual property objects, as in most cases the study object is specific to a particular type of forensic investigation. Meanwhile, it is noted that when investigating within one expert specialty, various intellectual property objects may become objects of specific investigation.

Based on the task assigned to the expert, need to study the properties and features of a particular intellectual property object, and use of appropriate methods, the amount of special knowledge required to solve this task is determined.

The study results show that competence of intellectual property expert is determined primarily by the subject of investigation in the relevant direction and methodological approaches that should be used to ensure the scientific validity of the expert opinion. The nature of study object plays an important role when choosing the study methods.

The work considers examples of delimitation of competence of experts in certain areas of intellectual property investigation and other types of forensic investigation. The attention is also paid to certain points to be considered when determining the amount of required special knowledge.

Keywords: forensic investigation, intellectual property, copyright object, trademark, invention, industrial design, subject of investigation, tasks of intellectual property investigation, expert competence.

Постановка питання в загальному вигляді. Під час проведення досудового розслідування та судового розгляду справ щодо порушень прав інтелектуальної власності, виникає необхідність установлення фактичних даних, що пов'язані із предметом доказування та потребують використання спеціальних знань.

Ураховуючи те, що об'єкти інтелектуальної власності відносяться до різноманітних галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла, ефективний розгляд таких справ стає можливим лише при залученні фахівців, які володіють спеціальними знаннями в певній галузі для повного та всебічного дослідження предмета експертизи.

Поняття предмета, об'єктів, завдань та меж компетенції експертизи у сфері інтелектуальної власності є одними з найбільш значущих методологічних основ цього виду експертизи, у зв'язку з чим потребують свого визначення та наукового обґрунтування. Формулювання цих понять важливо для розуміння сутності та змісту експертної діяльності в цій сфері; визначення природи спеціальних знань експерта, що залучається для проведення експертизи; розмежування завдань конкретного виду експертизи у сфері інтелектуальної власності від завдань інших видів експертиз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час розгляду справ, пов'язаних із порушенням прав інтелектуальної власності або визнанням таких прав, в різних країнах залучаються фахівці, що володіють спеці-

альними знаннями. Для встановлення певних фактичних даних та обставин справи в таких категоріях юридичних проваджень залучаються: судові експерти, що атестовані за певними напрямками, патентні повірені, відомі вчені або фахівці у відповідній галузі знань чи мистецтва.

Дослідження практики різних країн по залученню фахівців для встановлення фактів, що мають значення для вирішення справи, ми вже розглядали в роботі [1]. Зокрема, вказувалося, що в Литві дослідження з питань авторського права проводяться в рамках лінгвістичного виду експертиз [2]. У Республіці Казахстан для встановлення прав інтелектуальної власності на наукові або літературно-художні твори проводиться авторознавча експертиза [3, С. 20-21]. У Російській Федерації дослідження, пов'язані з встановленням факту відтворення фрагментів певного твору, можуть проводитися в рамках авторознавчої експертизи (лінгвістичної експертизи) [4, С. 254; 5-6].

Встановлення тотожності товарних знаків або їх схожості до ступеня змішування входить у завдання лінгвістичної експертизи в Російській Федерації [7] та Республіці Білорусь [8]. У Республіці Казахстан [9] та Республіці Вірменія [10, С. 78] ці завдання вирішуються в рамках товарознавчої експертизи.

Для вирішення питань, пов'язаних з винаходами і корисними моделями, в Російській Федерації створено реєстр фахівців, які можуть залучатися Судом з інтелектуальних прав. У цьому реєстрі

міститься інформація про фахівців, що володіють відповідними знаннями щодо винаходів за певними класами Міжнародної патентної класифікації. Крім фахівців, внесених у вищевказаний Реєстр, арбітражними судами при розгляді цієї категорії справ можуть залучатися в якості фахівців вчені, що володіють теоретичними та практичними знаннями по суті спору [11], а також патентні повірені.

В даний час тільки в Україні дослідження об'єктів права інтелектуальної власності проводиться в рамках окремо виділеного напрямку судової експертизи. В РФ останнім часом також виносилися пропозиції щодо виділення експертизи об'єктів інтелектуальної власності в окремий напрям судової експертизи [12, С. 24], між тим це питання досі не унормовано.

В Україні вид судової експертизи – «Експертиза в сфері інтелектуальної власності» ще у 2002 році був внесений до «Переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей» (наказ Міністерства юстиції України від 17.01.2002 № 4/5).

За час існування цього напрямку судових експертиз, основні поняття експертизи у сфері інтелектуальної власності та методичні шляхи вирішення певних експертних завдань знайшли своє відображення у працях Крайнева П.П., Прохорова-Лукіна Г.В., Дорошенко О.Ф., Ковальової Н.М., Стародубова І.В., Федоренко В.Л. та інших авторів [13-18]. Питання визначення предмету судової експертизи в Україні також піднімалися роботах [14, 16, 18].

Між тим, для створення методологічних основ експертизи у сфері інтелектуальної власності та напрацювання єдиних підходів до вирішення

експертних завдань важливо уточнити та узагальнити зміст таких понять як предмет та завдання експертизи у сфері інтелектуальної власності, а також розмежувати завдання певного виду експертизи у сфері інтелектуальної власності від завдань інших видів експертизи.

Мета статті. З метою подальшої розробки основних методологічних основ класу судової експертизи – «Експертиза в сфері інтелектуальної власності»: предмету, об'єктів, основних завдань експертизи, а також напрацювання підходів до розмежування компетенції експертів за відповідними видами (підвидами) експертизи, проведено аналіз літературних джерел та експертної практики у сфері інтелектуальної власності.

Викладення основного матеріалу. Стаття 1 Закону «Про судову експертизу» [19] містить поняття судової експертизи: «судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду».

Таке визначення повністю відповідає сутності судової експертизи у сфері інтелектуальної власності. Так, при проведенні експертиз об'єктів інтелектуальної власності досліджуються: наукові та технічні твори, твори мистецтва, в тому числі й декоративно-прикладного мистецтва; результати науково-технічної творчості та художнього конструювання, які отримали правову охорону в якості винаходів або корисних моделей, промислових зразків тощо.

Судова експертиза суттєво відрізняється від експертиз, що проводяться патентним відомством під час державної реєстрації об'єктів інтелектуальної власності, а також інших видів експертиз, зокрема, наступними ознаками:

- призначення та проведення судових експертиз здійснюється відповідно до вимог встановлених законами та процесуальним законодавством, які визначають підстави призначення експертизи, суб'єктів, що наділені правом призначати судові експертизи (залучати експерта), вимоги до особи експерта, його права, обов'язки та відповідальність.

- експертиза призначається та проводиться за завданням визначених законодавством осіб (органів) у передбаченому процесуальному порядку.

- експертиза проводиться особою (експертом), що має відповідні спеціальні знання в різних галузях науки, техніки, мистецтва чи ремесла, та відповідає вимогам встановленим законом.

- у результаті експертизи встановлюються фактичні дані, що мають значення для об'єктивного вирішення справи,

- дослідження проводяться на підставі наданих експерту у передбаченому процесуальному порядку матеріальних об'єктів (речових доказів), а також різних документів (відомостей), що стосуються предмету експертизи.

- за дачу завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків експерт несе кримінальну відповідальність, а за ухилення від явки до органів досудового розслідування та суду для дачі роз'яснень щодо наданого ним висновку – адміністративну.

- за результатами дослідження експерт складає процесуальний документ – Висновок експерта, який є одним із джерел доказів у справі.

Експертиза у сфері інтелектуальної власності встановлює фактичні дані про властивості, ознаки, закономірності створення та використання об'єктів, які є специфічними саме для цього напряму судової експертизи – об'єкти права інтелектуальної власності.

У рамках класу «Експертиза у сфері інтелектуальної власності» нині виділяються такі **види експертизи та експертні спеціальності**:

- *Експертиза літературних і художніх творів* (спец. 13.1.1 «Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші» та 13.1.2 «Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)»);

- *Експертиза фонограм, відеограм, програм (передач) організацій мовлення* (спец. 13.2 «Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення»);

- *Експертиза винаходів і корисних моделей* (спец. 13.3 «Дослідження, пов'язані із винаходами і корисними моделями»);

- *Експертиза промислових зразків* (спец. 13.4 «Дослідження, пов'язані з промисловими зразками»);

- *Експертиза сортів рослин* (спец. 13.5.1 «Дослідження, пов'язані із сортами рослин»);

- *Експертиза комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень* (спец. 13.6 «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними мар-

ками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями»);

- *Експертиза комерційної таємниці (ноу-хау) і раціоналізаторських пропозицій* (спец. 13.8 «Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями»);

- *Економічна експертиза у сфері інтелектуальної власності* (спец. 13.9 «Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності»).

Як бачимо, у більшості випадків об'єкти експертних досліджень є специфічними для кожного виду судової експертизи. Саме за цим принципом побудована диференціація існуючих видів судових експертиз у межах класу «Експертиза у сфері інтелектуальної власності». Виключення складає лише економічна експертиза, в рамках якої визначається вартість майнових прав на всі об'єкти інтелектуальної власності та проводиться розрахунок збитків, які заподіяні в результаті порушення прав на них.

Виходячи із необхідності застосування різних напрямів знань при виявленні та оцінюванні властивостей і ознак таких об'єктів авторського права як літературні та художні твори (наприклад, твори наукового або іншого характеру, твори мистецтва, хореографії тощо) та комп'ютерні програми (які відповідно до закону охороняються як літературні твори), вид судової експертизи «літературних і художніх творів» поділено на 2 підвиди (спец. 13.1.1 та 13.1.2).

На нашу думку, межі компетенції експерта обумовлюються передусім предметом експертизи за відповідним напрямком та методами, що застосовуються для вирішення поставленого

експертного завдання. При обранні методів дослідження важливу роль відіграє саме природа досліджуваних об'єктів.

У роботах [17, 18] вже були наведені поняття предмету експертизи у сфері інтелектуальної власності, а також предмету експертизи за певними видами цієї експертизи. У цілях цієї статті обмежимося лише загальним визначенням поняття предмету експертизи.

Предметом судової експертизи у сфері інтелектуальної власності є фактичні дані та обставини справи про властивості, ознаки, закономірності створення й використання об'єктів інтелектуальної власності, їх вартість, завдані збитки та економічні операції щодо цих об'єктів, які мають значення для досудового розслідування чи судового провадження й установлюються шляхом застосування спеціальних знань у визначеному законом порядку [18, С. 347].

У рамках кожного виду експертизи у сфері інтелектуальної власності встановлюються фактичні дані та обставини щодо відповідних об'єктів права інтелектуальної власності, оскільки у більшості випадків об'єкт дослідження є притаманним для певного виду судової експертизи.

При проведенні експертиз за експертними спеціальностями 13.1–13.8 *об'єктами досліджень* є об'єкти права інтелектуальної власності, які втілені в певну об'єктивну (матеріальну) форму. При цьому слід зазначити, що об'єктом експертизи також можуть бути й інші об'єкти та порівняльні зразки. Наприклад, позначення, що використовуються для індивідуалізації товарів та послуг без отримання правової охорони; об'єкти господар-

ської діяльності, в яких згідно матеріалів справи можуть бути втілені захищені патентом на винахід (корисну модель) технічні рішення; матеріали (документи) в яких містяться відомості, що належать до предмета експертизи тощо.

Об'єктами економічних досліджень у сфері інтелектуальної власності (спеціальність 13.9), як правило, є документи управлінського, бухгалтерського та податкового обліків і звітностей, інші матеріали справи (акти ревізій; протоколи огляду, виїмок тощо), у яких відображено операції з приводу об'єктів інтелектуальної власності.

Слід відмітити, що при проведенні дослідження в рамках однієї експертної спеціальності об'єктами конкретної експертизи можуть ставати різні об'єкти права інтелектуальної власності.

Наприклад, при вирішенні експертного завдання щодо встановлення факту відтворення твору мистецтва у торговельній марці, буде проводитися дослідження принаймні двох об'єктів: власне твору і торговельної марки.

Виходячи зі змісту поставленого перед експертом завдання, необхідності дослідження властивостей та ознак певного об'єкта інтелектуальної власності, та застосування відповідних методів, визначається обсяг спеціальних знань, що необхідні для вирішення цього завдання.

У практиці судової експертизи завдання в кожному конкретному випадку мають форму питань, які ставляться експерту особою або органом, що призначив експертизу. Орієнтовний перелік питань, які можуть бути поставлені на експертизу, наводиться в п. 5.5 Науково-методичних реко-

ментацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, які затверджені наказом Міністерства юстиції України №53/5 від 08.10.1998 року [20].

Слід відмітити, що зазначений перелік не є вичерпним, до того ж у зв'язку з накопиченням експертної практики та розробленням методичного забезпечення судово-експертної діяльності до переліку питань класу судової експертизи «Експертиза в сфері інтелектуальної власності» вносяться відповідні зміни й доповнення.

Розглянемо основні завдання експертизи у сфері інтелектуальної власності та розкриємо їх зміст на прикладі типових питань, що ставляться на експертизу.

1. Виявлення й оцінювання властивостей і ознак об'єктів інтелектуальної власності:

1.1. визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта ІВ

Питання, що ставиться на експертизу:

спец. 13.1.1: *Чи містить у собі твір ... (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?*

спец. 13.8: *Чи має інформація (уклади яко) ознаки комерційної таємниці?*

1.2. дослідження відповідності об'єкта критеріям, необхідним для надання правової охорони

Питання, що ставиться на експертизу:

спец. 13.1.1: *Чи є твір (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) результатом творчої праці згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?*

спец. 13.3: Чи відповідає винахід за патентом (номер) умові винахідницького рівня з урахуванням відомостей, що містяться в матеріалах справи?

спец. 13.3: Чи відповідає винахід (корисна модель) за патентом (номер) умові патентоздатності «новизна» відповідно до матеріалів справи?

спец. 13.4: Чи відповідає промисловий зразок за патентом України (номер) умові патентоздатності «новизна» відповідно до матеріалів справи?

спец. 13.5.1: Чи відповідає сорт рослин (назва) таким критеріям як новизна, відмінність, однорідність і стабільність відповідно до наданих матеріалів?

спец. 13.6: Чи складається знак для товарів та послуг за свідоцтвом України (номер) лише з позначень, що є загальноновживаними, як позначення товарів і послуг певного виду?

спец. 13.6: Чи складається знак для товарів та послуг за свідоцтвом України (номер) лише з позначень чи даних, що є описовими, при використанні значених у свідоцтві товарів і послуг або у зв'язку з ними?

2 Установлення фактів використання (відтворення) об'єкта ІВ.

2.1. установлення факту використання сукупності ознак об'єкта ІВ.

(спец. 13.3): Чи використовується у продукті (назва) кожна ознака винаходу (корисної моделі), що включена до незалежного пункту формули за патентом (номер), або ознака, еквівалентна їй?

(спец. 13.4): Чи використано у виробі (назва) всю сукупність суттєвих ознак промислового зразка за патентом України (номер)?

2.2. установлення факту використання (відтворення, переробки) об'єкта авторського права (спец. 13.1.1):

Чи мало місце відтворення твору (назва) (або його частини, яка може використовуватися самостійно) при створенні твору (назва)?

Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва) у знаку для товарів і послуг (назва)?

Чи є твір...(назва) автора...(особа 2), переробкою (похідним твором) твору...(назва) автора...(особа 1)?

3. Установлення тотожності або схожості засобів індивідуалізації настільки, що їх можна сплутати (спец. 13.6):

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) тотожним або схожим зі знаком для товарів та послуг за свідоцтвом (номер) настільки, що їх можна сплутати?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) тотожним або схожим з фірмовим найменуванням (назва) настільки, що їх можна сплутати?

4. Визначення вартості майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та розрахунок збитків, завданих у результаті порушення прав на них (спец. 13.9):

Який розмір матеріальної шкоди завдано автору (правовласнику) об'єкта права інтелектуальної власності внаслідок дії особи (назва юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи)?

Яка ринкова вартість (або інший вид вартості згідно із законодавством) майнових прав (указати назву об'єкта права інтелектуальної власності) станом на дату (указати дату)?

При призначенні (дорученні) певної експертизи, експерту необхідно визначити: чи не виходять поставлені питання за межі його спеціальних знань, і чи є вони притаманними для відповідного

виду експертиз щодо якого отримана кваліфікація судового експерта.

Згідно норм процесуального законодавства експерту заборонено вирішувати питання, які виходять за межі його спеціальних знань та з'ясування питань права, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду, слідчого або іншої уповноваженої особи. Тому важливо чітко розмежовувати питання, що можуть вирішуватися у рамках певної експертної спеціальності, від питань, що входять до компетенції експертів, атестованих за іншими напрямками.

Для ілюстрації викладеного, розглянемо ряд прикладів розмежування компетенції експертів за певними напрямками експертизи у сфері інтелектуальної власності та інших видів судової експертизи.

Літературні та художні твори можуть ставати об'єктом експертних досліджень, як експертизи у сфері інтелектуальної власності, так і інших напрямів судової експертизи.

Наприклад, літературні твори досліджуються як при проведенні експертизи літературних творів, так і при проведенні лінгвістичної експертизи писемного мовлення, в рамках якої виділяють авторознавчі дослідження. Між тим предмет та основні завдання, що вирішуються цими напрямами експертизи мають істотні відмінності. Авторознавчою експертизою вирішуються завдання, зокрема, щодо отожднення особи автора тексту, особливостей складання тексту, рідної мови та освіти автора документа, а експертизою у сфері інтелектуальної власності досліджуються властивості та ознаки притаманні цьому об'єкту, саме як об'єкту авторського права.

Твори мистецтва можуть становитися об'єктом дослідження експертизи в сфері інтелектуальної власності та мистецтвознавчої експертизи. Основними завданнями мистецтвознавчої експертизи є: проведення атрибуції твору (встановлення автора твору, періоду створення роботи, приналежності до певної школи тощо); визначення художнього рівня, історичного значення, культурної цінності та статусу твору; визначення оціночної або страхової вартості твору; визначення відповідності продукції вимогам законодавства про захист суспільної моралі тощо. Між тим дослідження властивостей, ознак, закономірностей створення й використання творів мистецтва, як об'єктів авторського права, в Україні входить до компетенції експертів атестованих за експертною спеціальністю: 13.1.1. «Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші».

У роботі [18, С. 350], вже зазначалося, що комп'ютерні програми та компіляції даних (бази даних) також є об'єктом дослідження також не лише експертизи у сфері інтелектуальної власності. Низка питань, пов'язаних із цими об'єктами, може розглядатися й при проведенні комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів. Між тим, ці види експертизи мають істотну відмінність у предметі дослідження. Так, експертиза у сфері інтелектуальної власності розглядає властивості й ознаки цих об'єктів саме як об'єктів авторського права, у той самий час у рамках комп'ютерно-технічної експертизи та експертизи телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів виявляється інформація й про-

грамне забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях, мережевих ресурсах, установлюється відповідність програмних продуктів певним версіям, а також установлюються факти та способи доступу до систем, ресурсів, інформації у сфері телекомунікації тощо.

При розгляді справ щодо визнання недійсними торговельних марок, в яких відтворено твори мистецтва без згоди їх власників, виникає необхідність у встановленні факту відтворення певного об'єкта авторського права (відомого твору мистецтва, графічного твору тощо). Відтворення у торговельних марках відомих творів мистецтва є однією з підстав для відмови у наданні правової охорони цим позначенням згідно частини 4 статті 6 Закону [21]. На наше переконання ці питання входять до меж компетенції експертизи літературних та художніх творів, оскільки необхідно дослідити властивості та ознаки саме об'єкта авторського права, який ймовірно відтворений у торговельній марці.

Хочеться звернути увагу, що при вирішенні цієї категорії спорів виникає необхідність становити саме факт відтворення об'єкта авторського права, який входить до компетенції експерта за спеціальністю 13.1.1, а не факт схожості певного об'єкта та торговельної марки, що може викликати імовірність їх змішування споживачем, які встановлюється під час експертизи за спеціальністю 13.6. Під час такого дослідження особлива увага має приділятися встановленню ознак оригінальності та творчого характеру об'єкту, на який може поширюватися охорона авторським правом.

Для ілюстрації розглянемо зміст експертних завдань у цивільній справі

№ 2-5934/13 (760/21462/13-ц). На вирішення експертизи поставлені наступні питання:

- Чи відтворює знак для товарів та послуг за Свідоцтвом України №000 повністю або частково твір образотворчого мистецтва «ТНЛ», авторські права на який належать особі_1?

- Чи відтворює знак для товарів та послуг за свідоцтвом України №000 повністю або частково оригінальну назву твору образотворчого мистецтва «ТНЛ», авторські права на який належать особі_1?

- Чи є назва твору образотворчого мистецтва «ТНЛ», авторські права на який належать особі_1, оригінальною?

Ця справа ілюструє один з варіантів виникнення подвійної охорони на певне позначення. Одна особа реєструє за собою авторські права на графічний твір, домінуюче положення в якому займає словесний елемент, і присвоює назву цьому графічному твору. Інша особа – цей же графічний елемент реєструє у стандартному шрифті в якості торговельної марки.

На практиці найчастіше такі ситуації виникають, коли один з колишніх партнерів по бізнесу реєструє на своє ім'я торговельну марку, а інший доводить, що саме ним було розроблено певний логотип, і здійснює захист із використанням інструментів авторського права. У таких випадках ключове значення завжди має наявність у цього об'єкта ознак творчого характеру та оригінальності, які встановлюються під час проведення експертизи.

Ураховуючи специфіку досліджуваних об'єктів, при встановленні певних фактів, що мають значення для судового провадження, виникає необхідність

комплексного вирішення поставлених завдань та дослідження інтеграційних питань, вирішення яких потребує застосування різних напрямків знань. Такі питання вирішуються шляхом проведення комплексних експертиз (або комплексу експертиз) із залученням фахівців, атестованих за різними напрямами судової експертизи.

Ця потреба може бути обумовлена й тим, що деякі об'єкти, як ми вже висвітлювали вище, можуть набувати подвійну охорону. Наприклад, твори декоративно-ужиткового мистецтва можуть характеризуватися художністю та унікальністю їх виконання та отримувати правову охорону як об'єкти авторського права. При цьому вони можуть використовуватися як елементи оформлення товарів широкого вжитку (шкатулок, коробок, сумок, футлярів, пакетів, упаковок, обкладинок, етикеток, флаконів, спортивних, кондитерських та інших виробів), також входить до складу торговельних марок.

Отже, твори мистецтва та вироби з ними можуть отримувати правову охорону як:

- об'єкти авторського права;
- торговельні марки (наприклад, при реєстрації графічних зображень);
- промислові зразки (наприклад, при реєстрації зовнішнього вигляду виробів декоративно-прикладного мистецтва).

При необхідності встановлення певних фактів та обставин справи щодо цих об'єктів виникає потреба у з'ясуванні якому юридичному режиму підпорядковується охорона таких результатів творчої діяльності, а також визначенні: властивості та ознаки якого об'єкта інтелектуальної власності необхідно дослідити.

Такий об'єкт як етикетка товару може набувати правову охорону як торговельна марка і промисловий зразок. Ковальова Н.М. розкриває особливості дослідження етикеток, що зареєстровані як торговельні марки або промислові зразки, та вказує, що у випадках, коли досліджуваний об'єкт одночасно відноситься до сфери дії декількох спеціальних законів, виникає необхідність комплексного дослідження і, відповідно, специфічного методологічного підходу [23, С. 56]

Ураховуючи те, що при проведенні експертизи у сфері інтелектуальної власності застосовуються спеціальні знання у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, при встановленні певних фактів, може виникати необхідність у залученні вузьких фахівців відповідної предметної галузі до проведення експертизи. Як показує практика, для встановлення факту відтворення музичного твору залучаються звукорежисери або композитори, для встановлення ознак оригінальності та творчого характеру у творі образотворчого характеру – мистецтвознавці, у хореографічному творі – хореографи тощо. Ряд експертних задач потребує комплексного вирішення із застосуванням спеціальних знань у різних напрямках судової експертизи. Наприклад, у спорах щодо визнання авторських прав на літературний твір, може виникати необхідність у комплексному вирішенні питань як у рамках авторознавчої експертизи, так і експертизи у сфері інтелектуальної власності.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що у рамках кожного виду експертизи у сфері інтелектуальної власності встановлюються фактичні

дані та обставини щодо відповідних об'єктів права інтелектуальної власності, оскільки у більшості випадків об'єкт дослідження є притаманним для певного виду судової експертизи. Між тим при проведенні дослідження в рамках однієї експертної спеціальності об'єктами конкретної експертизи можуть ставати різні об'єкти права інтелектуальної власності.

Виходячи зі змісту поставленого перед експертом завдання, необхідності дослідження властивостей та ознак певного об'єкта інтелектуальної власності, та застосування відповідних методів, визначається обсяг спеціальних знань, що необхідні для вирішення цього завдання. Межі компетенції експерта у сфері інтелектуальної власності обумовлюються передусім предметом експертизи за відповідним напрямком та методичними підходами, які мають бути застосовані для забезпечення наукової достовірності висновку експерта. При обранні методів дослідження важливу роль відіграє природа досліджуваного об'єкта.

Визначення та положення, що наведені в ці публікації, не претендують на завершене вчення. Вони можуть бути використані як підґрунтя для подальших наукових пошуків із запрошенням до фахової дискусії науковців та практиків до формування основних положень методологічного забезпечення проведення судових експертиз об'єктів інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кисиль Н.В. Экспертиза как средство доказывания обстоятельств о нарушении прав интеллектуальной собственности. Практика Украины // Криминалистика и

судебная экспертология: наука, обучение, практика: Vilnius, 2017. Часть II. С. 64-77.

2. Lietuvos teismo ekspertizės centras. URL: <http://www.ltec.lt/ekspertiziu-rusys> (дата звернення: 12.04.2021).

3. Алаева Г. Судебная экспертиза нематериальных активов: правовые и методологические основы. Алматы: Казак университеті, 2005. 58 с.

4. Россинская Е., Галяшина Е. Настольная книга судьи: судебная экспертиза. Москва: Р76 Проспект, 2010. 464 с.

5. Современные возможности родов судебной экспертизы, выполняемых в СЭУ Минюста России // Российский федеральный центр судебной экспертизы при Министерстве юстиции Российской Федерации. URL: <http://www.sudexpert.ru/possib> (дата звернення: 12.04.2021).

6. Грибунов О., Трубкина О. Назначение судебных экспертиз /авт.-сост. Иркутск: ФГКОУ ВПО «Восточно-Сибирский институт МВД России», 2014. 152 с.

7. Лингвистическая экспертиза / Российский федеральный центр судебной экспертизы при Министерстве юстиции Российской Федерации. URL: <http://www.sudexpert.ru/possib/lingv.php> (дата звернення: 12.04.2021).

8. Кирдун А., Андреева А. Из опыта проведения лингвистической экспертизы товарного знака // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. Минск: Право и экономика, 2015. 1 (37). С. 196-199.

9. Методика судебно-экспертного исследования установления тождества или сходства до степени смешения товарных знаков, Астана: Государственное учреждение «Центр судебной экспертизы Министерства юстиции республики Казахстан, 2010. 13 с.

10. Арутюнян А.А., Восканян П.С., Мовсисян Ш.А. Некоторые аспекты проведения судебных экспертиз интеллектуальной собственности в республике Армения / Проблемы теории та практики судової експертизи з питань інтелектуальної влас-

ності («Крайневські читання»): Матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2019 р. м. Київ); за ред. акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка і проф. В.Л. Федоренка / НДЦСЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. С. 77-81.

11. Справка о некоторых вопросах привлечения специалистов и направления запросов Судом по интеллектуальным правам // Журнал суда по интеллектуальным правам. URL: <http://ipcmagazine.ru/official-cronicle/on-some-issues-involving-professionals-and-requesting-the-court-for-intellectual-rights> (дата звернення: 12.04.2021).

12. Смирнова С.А., Гулевская В.В., Омельянюк Г.Г. Судебная экспертиза объектов интеллектуальной собственности – новое направление судебной экспертной деятельности Минюста России // Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Том 13. № 2. С. 16-26. DOI: 10.30764/1819-2785-2018-13-2-16-26

13. Крайнев П.П. Судова експертиза у сфері інтелектуальної власності; за ред. П.П. Крайнева / П.П. Крайнев, Н.М. Ковальова, М.В. Мельников. Вінниця : ПП «Поліграф. Центр «Фенікс»; ДІВП ВАТ «Інфракон» – «Інфракон-І», 2008. 376 с.

14. Методологічні основи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності : звіт про НДР (закл.) / МЮУ, КНДІСЕ, ХНДІСЕ; кер Г. В. Прохоров-Лукін; викон.: А.В. Андреева [та ін.]. № ДР 0104U003403. К. : КНДІСЕ, 2006. 290 с.

15. Дорошенко О.Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності: автореф. дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. К., 2007. 22 с.

16. Федоренко В.Л., Тимошук Л.П. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності : генезис, поняття, класифікація та система // Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. К.: Ви-

давництво Ліра-К, 2019. №1 (3). С. 11-52. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-11-52>.

17. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта/ авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Х.: Право, 2016. 928с.

18. Кісіль Н.В. Сутність та зміст судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: збірник наукових праць. Вип. 15 / ред. кол. : А.І. Лозовий, В.Ю. Шепітько та ін. Х. : Право, 2015. С. 346-354.

19. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.

20. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 12.04.2021).

21. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 7. Ст. 36.

22. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 18.12.2013 у справі № 2-5934/13 (760/21462/13-ц). URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/49604871> (дата звернення 10.04.2021).

23. Ковальова Н.М. Особливості експертного дослідження етикеток, що зареєстровані як торговельні марки або промислові зразки: постановка питання // Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. К.: Видавництво Ліра-К, 2019. №1 (3). С. 53-65. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-53-65>

REFERENCES:

1. Kisil, N.V. (2017). Ekspertiza kak sredstvo dokazyvaniia obstoiatelstv o narushenii prav intellektualnoi sobstvennosti. Praktika Ukrainy [Expertise as a means of proving the circumstances of the violation of intellectual property rights. Practice of Ukraine]. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertologiya: nauka, obuchenie, praktika – Criminalistics and forensic expertise: science, training, practice*. (Vols. 2). (pp. 64-77). Vilnius [in Russian].

2. Lietuvos teismo ekspertizės centras. www.ltec.lt. Retrieved from <http://www.ltec.lt/ekspertiziu-rusus> [in Lithuanian].

3. Alaeva, G. (2005). *Sudebnaia ekspertiza nematerialnykh aktivov: pravovye i metodologicheskie osnovy [Forensic examination of intangible assets: legal and methodological foundations]*. Almaty: Kazakh univnrsiteti [in Russian].

4. Rossinskaia, E., Galiashina, E. (2010). *Nastolnaia kniga sudi: sudebnaia ekspertiza [Handbook of a judge: forensic examination]*. Moscow: R76 Prospekt [in Russian].

5. Sovremennye vozmozhnosti rodov sudebnoi ekspertizy, vypolniaemykh v SEU Miniusta Rossii [Modern possibilities of childbirth of forensic examination performed in the SEU of the Ministry of Justice of Russia]. www.sudexpert.ru. Retrieved from <http://www.sudexpert.ru/possib> [in Russian].

6. Gribunov, O., Trubkina, O. (2014). *Naznachenie sudebnykh ekspertiz [Appointment of forensic examinations]*. Irkutsk: FGK-OU VPO «Vostochno-Sibirskii institut MVD Rossii» [in Russian].

7. Lingvisticheskaia ekspertiza [Linguistic Expertise]. www.sudexpert.ru. Retrieved from <http://www.sudexpert.ru/possib/lingv.php> [in Russian].

8. Kirdun, A., Andreeva, A. (2015). Iz opyta provedeniia lingvisticheskoi ekspertizy tovarnogo znaka [From the experience of the linguistic examination of a trademark]. *Voprosy kriminologii, kriminalistiki i sudebnoi*

ekspertizy – Issues of criminology, criminalistics and forensic examination, 1(37), 196-199 [in Russian].

9. *Metodika sudebno-ekspertnogo issledovaniia ustanovleniia tozhdestva ili skhodstva do stepeni smesheniia tovarnykh znakov [Methodology for forensic examination of establishing the identity or similarity to the degree of confusion of trademarks]*. (2010). Astana: Gosudarstvennoe uchrezhdenie “Tcentr sudebnoi ekspertizy Ministerstva iustitsii respubliky Kazakhstan” [in Russian].

10. Arutiunian, A.A., Voskanian, P.S, Movsisian, Sh.A. (2019). Nekotorye aspekty provedeniia sudebnykh ekspertiz intellektualnoi sobstvennosti v respublike Armeniia [Some aspects of conducting forensic examinations of intellectual property in the Republic of Armenia]. O.V. Skrypnyuk, V.L. Fedorenko (Eds.). *Problemy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy z pytan intellektualnoi vlasnosti («Krainievski chytannia») – Problems of theory and practice of forensic examination on intellectual property issues (“Krainievski readings”)* : Proceedings of 3rd International scientific-practical conference. (pp. 77-81). Kyiv: NDTSE forensic examination on intellectual property issues of the Ministry of Justice. Kyiv: Lira-K Publishing House [in Russian].

11. Spravka o nekotorykh voprosakh privlecheniia spetsialistov i napravleniia zaprosov Sudom po intellektualnym pravam [Information on some issues of attracting specialists and sending inquiries by the Intellectual Property Rights Court]. (n.d.). ipc-magazine.ru. Retrieved from <http://ipc-magazine.ru/official-cronicle/on-some-issues-involving-professionals-and-requesting-the-court-for-intellectual-rights> [in Russian].

12. Smirnova, S.A., Gulevskaia, V.V., Omelianiuk, G.G. (2018). Sudebnaia ekspertiza obektov intellektualnoi sobstvennosti – novoe napravlenie sudebno-ekspertnoi deiatel'nosti Miniusta Rossii [Forensic examination of intellectual property objects – a new direction of forensic activity of the Ministry of Justice of Russia]. *Teoriia i praktika sudebnoi*

ekspertyzy – *Theory and practice of forensic examination*, 13(2), 16-26. DOI: 10.30764/1819-2785-2018-13-2-16-26 [in Russian].

13. Krainiev, P. P., Kovalova, N. M., Melnykov, M. V. (2008). Sudova ekspertyza u sferi intelektualnoi vlasnosti [Forensic expertise in the field of intellectual property]. Vinnytsia: PP «Polihraf. Tsentri «Feniks»; DIVP VAT «Infrakon» – «Infrakon-I» [in Ukrainian].

14. Prokhorov-Lukin, H. V., Andrieieva, A.V. (2006). *Metodolohichni osnovy sudovoi ekspertyzy ob'ektiv intelektualnoi vlasnosti [Methodological bases of forensic examination of intellectual property objects]*. Kyiv: KNDISE [in Ukrainian].

15. Doroshenko, O.F. (2007). Sudova ekspertyza yak zasib dokazuvannia pry rozghliadi tsyvilnykh sprav shchodo porushennia prav na ob'ekty intelektualnoi vlasnosti [Forensic examination as a means of proof in civil cases of infringement of intellectual property rights]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

16. Fedorenko, V.L., Tymoshchuk, L.P. (2019). Sudova ekspertyza z pytan intelektualnoi vlasnosti : henezys, poniattia, klasyfikatsiia ta systema [Forensic examination of intellectual property: genesis, concept, classification and system]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia : elektronne naukowe vydannia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 1(3), 11-52. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-11-52> [in Ukrainian].

17. Holovchenko, L. M., Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B., et al. (2016). Osnovy sudovoi ekspertyzy [Fundamentals of Forensic Examination]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

18. Kisil, N.V. (2015). Sutnist ta zmist sudovo-ekspertnoi diialnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [The essence and content of forensic activity in the field of intellectual property]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky – Theory and practice of forensic science and criminology*, 15, 346-354 [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy «Pro sudovu ekspertyzu» : vid 25 liutoho 1994 roku [Law of Ukraine «On Forensic Examination» from February 25, 1994]. (1994). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 28 [in Ukrainian].

20. Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy “Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen” : vid 08.10.1998, 53/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine “Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and expert examinations” of 08.10.1998, № 53/5]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> [in Ukrainian].

21. Zakon Ukrainy «Pro okhronuprav na znaky dlia tovariv i posluh» : vid 15 hrudnia 1993 roku [The Law of Ukraine «On the Protection of Rights to Trademarks for Goods and Services» from December 15, 1993]. (1994). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 7. [in Ukrainian].

22. Ukhvala Solomianskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 18.12.2013 u spravi # 2-5934/13 (760/21462/13-ts) [Decision of the Solomyansky District Court of Kyiv of December 18, 2013 in case № 2-5934 / 13 (760/21462/13-ts)]. reyestr.court.gov.ua. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/49604871> [in Ukrainian].

23. Kovalova, N.M. (2019). Osoblyvosti ekspertnoho doslidzhennia etyketok, shcho zareiestrovani yak torhovelni marky abo promyslovi zrazky: postanovka pytannia [Peculiarities of expert research of labels registered as trademarks or industrial designs: raising the question]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia : elektronne naukowe vydannia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 1(3), 53-65. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-53-65> [in Ukrainian].

Тимоцик Лілія Павлівна,

кандидат економічних наук, учений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, судовий експерт, оцінювач, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; toropof@ukr.net; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-7695-2169>

МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА ОЦІНЮВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ У РЕЗУЛЬТАТІ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА МЕТОДОМ ПРЯМОЇ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ДОХОДУ

Анотація. У статті доведено актуальність створення системи нормативно-правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, формування механізмів та інструментів із запобігання незаконного використання об'єктів інтелектуальної власності, а також методичних підходів та практичних аспектів оцінювання матеріальної шкоди у результаті порушення виключних прав.

Проведено дослідження наукових категорій «збитки», «шкода» та «упущена вигода» у господарському та цивільному праві. Обґрунтовано основні ознаки упущеної вигоди при порушенні права інтелектуальної власності. Наведено основні етапи встановлення факту упущеної вигоди та її оцінювання. Проаналізовано основні підходи до оцінювання упущеної вигоди у результаті порушення прав інтелектуальної власності відповідно до національних стандартів з оцінки майнових прав та наукових праць.

Досліджено специфіку оцінювання ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності доходним підходом за методом прямої капіталізації доходів, представлено загальний алгоритм проведення розрахунків. Розглянуто методичні підходи до обчислення ставки капіталізації. Розкрито економічний зміст роялті та основні підходи до визначення ставки роялті відповідно до національних стандартів з оцінки.

Авторські результати дослідження полягають у практичному застосуванні методу прямої капіталізації доходів при оцінюванні матеріальних збитків у результаті порушення виключних прав. Наведено методичні підходи до розрахунку ставки капіталізації (дисконту) методом кумулятивної побудови з використанням експертно-аналітичного підходу. Проілюстровано результати на практичних прикладах з урахуванням специфіки права інтелектуальної власності.

Обґрунтовано методичний підхід до оцінювання розміру матеріальної шкоди, завданої правовласнику об'єкта авторського права унаслідок тривалості правопорушення протягом 5 років. Визначено ринкову вартість виключних майнових авторських прав на підставі матеріалів справи на основі інформації про трудомісткість виконання робіт на створення об'єктів інтелектуальної власності, витрати на їх створення. Проведено оцінку щорічного доходу правовласника від використання ОІВ та визначено суму завданої матеріальної шкоди.

Представлено матеріали, використані у судово-експертній діяльності автора, та наведено етапи оцінювання матеріальних збитків в результаті порушення прав інтелектуальної власності за методом роялті на основі зібраної інформаційно-аналітичної і доказової бази для проведення оцінки.

Ключові слова: упущена вигода, матеріальні збитки, об'єкти інтелектуальної власності, ліцензійний платіж, ставка роялті, дохідний підхід, метод прямої капіталізації.

Tymoshchuk Liliia Pavlivna,

Candidate of Economic Sciences, Scientific Secretary of the Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 26 L. Ukrainka Boulevard, Office 501, Kyiv, 01133; mopof@ukr.net; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-7695-2169>

METHOD AND PRACTICE OF ASSESSMENT OF MATERIAL DAMAGE AS A RESULT OF INFRINGEMENT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS BY THE DIRECT CAPITALIZATION METHOD

Abstract. The article proves the relevance of creating a system of legal regulation of intellectual property relations, the formation of mechanisms and tools to prevent illegal use of intellectual property objects. The necessity of methodological approaches and practical aspects of assessing material damage as a result of violation of intellectual property rights are substantiated.

The research of scientific categories “losses”, “damage” and “lost profit” in economic and civil law is carried out. The basic signs of the lost profit at infringement of the intellectual property right are proved. The main stages of establishing the fact of lost profits and its evaluation are given. The main approaches to the assessment of lost profit as a result of infringement of intellectual property rights in accordance with national standards for the assessment of property rights and research papers are analyzed.

The specifics of estimating the market value of intellectual property objects by the income approach by the direct capitalization method are studied. The general algorithm of calculations is presented. Methodical approaches to calculating the capitalization rate are considered. The economic content of royalties and the main approaches to determining the royalty rate in accordance with national valuation standards are revealed.

The author's results of the research are the practical application of the direct capitalization method in the assessment of material damage as a result of violation of exclusive rights. Methodical approaches to the calculation of the capitalization rate (discount) by the build-up method using an expert-analytical approach are presented. The results are illustrated on practical examples taking into account the specifics of intellectual property rights.

The methodical approach to the assessment of the amount of material damage caused to the holder of the copyright object as a result of the duration of the offense for 5 years is substantiated. The market value of exclusive property copyrights is determined on the basis of case materials on the basis of information about the complexity of work on the creation of object, the cost of its creating. The annual income of the right holder from the

use of intellectual property rights was estimated. The amount of material damage was determined.

The materials used in the forensic activity of the author are presented, and the stages of assessment of material damages as a result of infringement of intellectual property rights by the royalty method on the basis of the collected information-analytical and evidence base for assessment are given.

Key words: lost profit, material losses, intellectual property objects, license fee, royalty rate, income approach, direct capitalization method.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна та ефективна система правового захисту об'єктів інтелектуальної власності (далі – ОІВ) сьогодні є стратегічним пріоритетом та рушієм економічного зростання і процвітання всіх цивілізованих держав світу. Формування такої системи в сучасних реаліях вимагає узгоджених дій з боку державних органів, підприємців і споживачів. Очевидно, що законодавці мають своєчасно реагувати на зміну тенденцій підприємницького середовища, особливо в сучасних умовах інтеграції України у світову економіку. Ситуація з обігом контрафактної продукції щорічно погіршується, а існуюча в Україні система правового регулювання і правозастосовна практика у сфері захисту прав на ОІВ характеризуються недостатньою ефективністю та не дозволяють докорінно змінити ситуацію.

Контрафактна продукція є загрозою для здоров'я і безпеки споживачів у всьому світі, позбавляючи державні бюджети податкових надходжень, підприємства – прибутку, а населення – законних робочих місць та якісних товарів. Згідно з дослідженням, виконаним на замовлення Бізнес-ініціативи по боротьбі з піратством і контрафактною продукцією (BASCAP)

Міжнародної торгової палати (ICC) та Міжнародної асоціації по товарним знакам (INTA), до 2022 року глобальні матеріальні збитки від продажу контрафактної продукції можуть досягти 4,7 трлн. доларів США (2,81 трлн. доларів США припадає на загальну вартість контрафактної продукції і 1,87 трлн. доларів США – на економічні та соціальні витрати) [1-14; 12]. При цьому експерти прогнозують наступні показники щодо порушення прав інтелектуальної власності до 2022 року: збитки від міжнародної торгівлі контрафактними товарами – до 991 млрд доларів США, збитки від внутрішнього виробництва і споживання контрафактних товарів – до 959 млрд доларів США, збитки від цифрового піратства – до 856 млрд доларів США. Крім того, наслідки контрафакції можуть негативно вплинути на 5,4 мільйона законних робочих місць до 2022 року [12].

Отже, новим сучасним викликом для всіх держав світу має стати формування ефективної системи нормативно-правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, створення дієвих механізмів та інструментів для протидії незаконному використанню виключних прав на ОІВ, а також розроблення і удосконалення методичних підходів та практичних аспектів визначення матеріальних

збитків, заподіяних у результаті неправомірного використання ОІВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сфера інтелектуальної власності є однією з найбільш складних та дискусійних з точки зору оцінювання матеріальної шкоди та упущеної вигоди правовласників, оскільки потребує належної нормативно-правової та методичної бази, а також вузькоспеціалізованих знань фахівців у судово-експертній діяльності. Наукові підходи до формування методичного забезпечення оцінювання ОІВ, визначення упущеної вигоди і матеріальної шкоди від порушення виключних прав розроблювали О. Бутнік-Сіверський [7], Т. Гусаковська [8], С. Максимов, І. Поліщук [9], М. Селіванов [10], А. Штефан [11], І. Томаров [13], К. Зеров [14] та інші. Науковці досліджували поняття і природу матеріальних збитків фізичних осіб та підприємств у результаті порушення прав інтелектуальної власності.

Серед основних нормативно-правових документів у сфері оцінювання матеріальної шкоди від порушення прав інтелектуальної власності в Україні застосовуються: Методичні рекомендації з визначення прибутку від використання об'єктів промислової власності [2], Національний стандарт №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» (далі – Національний стандарт №1) [5], Національний стандарт №4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності» (далі – Національний стандарт №4) [3], Методи-

ка оцінки майнових прав інтелектуальної власності [4].

Незважаючи на численні напрацювання теоретиків і практиків у сфері оцінювання ОІВ, на сьогодні в Україні бракує єдиного методичного підходу щодо документального підтвердження обсягу матеріальної шкоди, завданої правовласнику, яких би систематизував проведення досліджень та практики призначення і проведення судово-економічних експертиз. Також необхідні практичні рекомендації щодо оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, визначення упущеної вигоди і матеріального збитку у результаті порушення прав інтелектуальної власності

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження методичних підходів та практичне застосування методу прямої капіталізації доходу при оцінюванні матеріальної шкоди, завданої правовласнику в результаті неправомірного використання ОІВ.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Стрімкий розвиток торгівлі в останні роки призвів до посилення ролі нематеріальних активів як одного з основних джерел доходів бізнесу. Інтелектуальна власність означає законодавчо закріплене виключне право на засоби індивідуалізації або результат інтелектуальної діяльності [13]. Згідно з Конституцією України, кожен громадянин має право на використання результатів власної інтелектуальної, творчої діяльності, або згоду на передачу такого права іншим особам у встановленому законодавством порядку. Регулювання відносин у сфері інте-

лектуальної власності здійснюється низкою законодавчих актів, основним серед яких є Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ). Кодекс урегулює цивільні відносини між суб'єктами інтелектуальної діяльності у сфері створення та визнання виключних прав на ОІВ, закріплює принципи і механізми охорони таких прав, встановлює правила використання ОІВ та передачі майнових прав на них іншим особам.

Очевидною є необхідність оцінювання збитків на практиці в результаті порушення прав інтелектуальної власності. При цьому підходи і методи визначення збитків правовласників від порушення їх прав на ОІВ дозволяють обґрунтувати і кількісно визначити розмір збитків у судово-експертній діяльності.

Трактування збитків, шкоди та упущеної вигоди у господарському та цивільному праві не є тотожними.

Господарське право визначає збитки як витрати потерпілої сторони, втрати або пошкодження її майна, а також не отримані у майбутньому доходи, які могли б бути отримані за відсутності порушення виключних прав на ОІВ.

У ст. 22 ЦКУ сказано, що збитки включають шкоду та упущену вигоду. Цивільне право визначає збитки як:

- реальні збитки – втрати потерпілої сторони унаслідок знищення чи пошкодження речі, а також минулі або майбутні витрати для відновлення порушеного права;
- упущена вигода – доходи, які могли б бути реально одержані за звичайних обставин, якби не було правопорушення.

Відшкодування збитків здійснюється у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено від-

шкодування у меншому або більшому розмірі [12].

Отже, українське законодавство пов'язує збитки з витратами постраждалої сторони, однак при цьому не визначає чіткий перелік витрат, які мають бути включені до суми збитків, що підлягає відшкодуванню. Розглянуті підходи встановлюють акцент на правових аспектах і при цьому залишається поза увагою економічний зміст збитків. У господарській діяльності під збитками розуміють перевищення витрат над доходами. У юридичній практиці збитки можуть включати чітко окреслений перелік втрат, які зазначені у ч. 2 ст. 22 ЦКУ та ч. 1 ст. 225 Господарського кодексу України (далі – ГКУ).

При цьому правова та економічна природа упущеної вигоди є складною та неоднозначною категорією, що впливає на обґрунтування методів і підходів до її визначення у судово-експертній практиці. Упущена вигода не включається до розміру майнової шкоди, що застосовується при кваліфікації злочину, однак може бути предметом цивільного позову у кримінальному провадженні. Окрім цього, поняття доходу згідно ЦКУ та поняття прибутку у ГКУ в господарській практиці та економічній науці суттєво відрізняються.

Підсумовуючи, слід відзначити, що обидва підходи визначають упущену вигоду як приріст активів потерпілої сторони, який вона могла отримати за умови відсутності порушення її прав на ОІВ. Основними ознаками упущеної вигоди при порушенні права інтелектуальної власності є:

- майнові вигоди від використання результатів інтелектуальної діяльності є ймовірними, а не отрима-

ними на момент вимоги про компенсацію шкоди;

- майнові вигоди є передбачуваними та реальними, отже, єдиним фактором, що запобіг їх отриманню, було порушення виключного права.

Таким чином, упущена вигода – це оціночна сума втрат у прирості активів потерпілої сторони, що базується на доказах реальної можливості одержання потерпілою стороною майнових вигод, якби не було порушено її право на ОІВ.

Визначити суму упущеної вигоди можна лише приблизно, оскільки на приріст активів впливають і інші фактори. Позивач повинен довести реальну можливість отримання майнових вигод, якби його право не було порушено. Встановлення факту упущеної вигоди та її оцінювання проводиться за етапами: 1) виявлення правопорушення; 2) встановлення наслідків правопорушення; 3) встановлення факту збитків та 4) оцінювання суми збитків. Після встановлення причинно-наслідкових зв'язків між порушенням виключного права та фактом збитків, необхідно обґрунтувати методи їх оцінювання.

У національних стандартах з оцінки майнових прав та наукових працях вітчизняних учених наведено основні підходи до оцінювання упущеної вигоди у результаті порушення прав інтелектуальної власності:

- 1) Прямі підходи, що включають метод прямого підрахунку та витратний метод;

- 2) Оціночні (доходні) підходи, що представлені ринковим підходом та методом капіталізації доходів;

- 3) Змішані підходи, що включають метод врахування частки ринку та метод екстраполяції [10; 11; 13; 14].

Враховуючи економічну природу упущеної вигоди, її вартісне оцінювання на практиці здійснюється оціночними підходами, зокрема, ринковий підхід передбачає визначення різниці між доходами, які могли б бути отримані до вчинення правопорушення, і фактично отриманими. За методом капіталізації майбутніх грошових потоків сума втраченої вигоди оцінюється як вартість втраченого активу з використанням ставки капіталізації на момент здійснення оцінки. Метод прямої капіталізації використовується за умови, що майбутні грошові потоки правовласника ОІВ є рівномірними.

Оцінювання ринкової вартості ОІВ доходним підходом за методом прямої капіталізації доходів передбачає наступний алгоритм проведення розрахункових процедур:

- визначення джерел надходження доходів від використання ОІВ;
- оцінювання суми чистого доходу від використання ОІВ правовласником;
- розрахунок ставки капіталізації чистого доходу;
- оцінювання ринкової вартості виключних прав на ОІВ як частки від розподілу чистого доходу на ставку капіталізації.

Джерелами доходу правовласника можуть бути:

- приріст обсягів продажу товарів у результаті використання інтелектуальної власності, визначений як різниця обсягів продажу до і після використання ОІВ;
- зниження витрат у результаті використання ОІВ, за рахунок економії ресурсів, скорочення термінів виробництва;

- підвищення прибутку (рентабельності) від виробництва і продажу товарів, вироблених з використанням ОІВ.

Розмір чистого доходу від використання ОІВ у господарській діяльності, може оцінюватися як зростання прибутку, зниження витрат. За неможливості кількісного визначення даних показників, чистий дохід від використання інтелектуальної власності може бути виокремлений у структурі загального доходу від продажу товарів з використанням оцінюваного ОІВ. Частка доходу від використання ОІВ є часткою доходу від продажу товарів, що обчислюється як добуток рентабельності виробництва продукції і зміни собівартості за рахунок використання ОІВ з поправкою на ступінь її впливу на якість і споживчі властивості товарів.

Коефіцієнт капіталізації – це параметр, що перетворює чистий дохід у вартість ОІВ. При цьому враховується як чистий прибуток, що отримується від використання оцінюваного ОІВ, так і відшкодування основного капіталу, витраченого на його придбання. Коефіцієнт капіталізації, що враховує ці дві складові, називається загальним коефіцієнтом капіталізації або ставкою капіталізації чистого доходу. При цьому чистий дохід, який використовується для капіталізації, визначається за певний період, як правило, за рік. Таким чином, загальний коефіцієнт капіталізації, (або повна ставка капіталізації) відображає залежність між річною величиною чистого доходу, отриманого в результаті експлуатації ОІВ, і його ринковою вартістю.

Ставка капіталізації може бути визначена одним з наступних способів:

1. Як відношення суми чистого прибутку до оподатковування та нарахованих відсотків і амортизації до суми акціонерного капіталу та довгострокових зобов'язань.

2. За методом кумулятивної побудови, що передбачає визначення безризикової ставки доходу у відсотках та додавання факторів, що відображають міру ризику, наприклад за використання ОІВ та інших факторів, що впливають на вартість активу у кожному конкретному випадку.

Згідно з Податковим Кодексом України, розрахунок поточної вартості (дисконтованої вартості) майбутніх грошових потоків при розрахунку вартості нематеріальних активів для контрольованих операцій має враховувати ставку роялті. Економічний зміст роялті полягає в розподілі доходу від використання ліцензії між ліцензіаром та ліцензіатом у погодженій пропорції.

Підходи до визначення ставки роялті визначено у ряді стандартів з оцінки.

Відповідно до Національного стандарту № 4, ліцензійний платіж – плата за надання прав на використання ОІВ, що є предметом ліцензійного договору. Ліцензійними платежами є паушальний платіж, роялті та комбінований платіж. Роялті – ліцензійний платіж у вигляді періодично сплачуваних сум, які залежать від обсягів виробництва або продажу продукції з використанням ОІВ. Ставка роялті – частка бази роялті у відсотках, що використовується для розрахунку величини роялті [5].

Метод роялті застосовується за умови, що майнові права інтелектуальної власності надані або можуть

бути надані за ліцензійним договором іншій фізичній або юридичній особі.

Метод полягає у визначенні суми дисконтованих доходів від ліцензійних платежів. За базу роялті може прийматись виручка від реалізації ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг), обсяг виробленої чи реалізованої ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг) в натуральному виразі, величина доходу (прибутку) від реалізації ліцензійної продукції (товарів, робіт, послуг) та інші показники господарської діяльності.

Ставка роялті визначається на підставі результатів аналізу ринку подібних ОІВ, за використання яких сплачується роялті.

Під час визначення розміру ліцензійних платежів враховуються вид та строк дії ліцензійного договору, кількість ліцензійних договорів, сфера використання ОІВ, обсяг переданих прав, характеристики ОІВ, майнові права на який є предметом ліцензійного договору, залишковий строк його корисного використання, строк освоєння процесу виробництва та/або реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) з використанням ОІВ, ступінь готовності такого об'єкта до використання за призначенням та інші показники, що можуть вплинути на розмір ліцензійних платежів.

Розглянемо **приклад 1**, де обчислено ставку роялті в процентному виразі від обсягу реалізації ліцензійної продукції, яка встановлюється в ліцензійному договорі між правоволодільцем знаку для товарів та послуг ААА.

Ознайомившись з всіма наданими на дослідження матеріалами кримінального провадження, враховуючи методичні рекомендації, які містять-

ся у Національному стандарт № 4, для розрахунку розміру матеріальної шкоди як складової матеріальної шкоди, використовується *дохідний підхід*.

Загальний дохід ліцензіара від надання в користування винаходу ВВВ за рік визначається на підставі методу прямої капіталізації. Майбутні вигоди підприємства переводять у теперішню вартість ІВ методом прямої капіталізації прибутку від використання ОІВ.

Ринкова вартість об'єкта інтелектуальної власності за методом прямої капіталізації визначається за формулою:

$$PB = \frac{ЧВ \times Royalty}{Ск} \quad (1)$$

де: PB – ринкова вартість виключних майнових прав знаку для товарів та послуг ААА, грн.;

ЧВ – чиста виручка від реалізації ліцензійної продукції за рік, грн.;

Royalty – ставка роялті, %;

Ск – ставка капіталізації.

Аналізуючи представлену формулу, можна зробити такі висновки:

1. Дохід та вартість знаходиться в пропорційній залежності. Збільшення доходу, наприклад на 10 %, при однаковій ставці капіталізації, призводить до збільшення ринкової вартості на 10 %.

2. Отже, ставка роялті знаходиться також в пропорційній залежності від ставки капіталізації.

3. В загальному випадку, ставку роялті можна визначити як обернену величину ставки капіталізації:

$$Royalty = \frac{1}{Ск} \quad (2)$$

За розрахунком ставка капіталізації становить 15,797961%.

$$Royalty = \frac{1}{0,15797961} = 6,33 \%$$

Отже, розрахункова ставка роялті для правоволодільця знаку для товарів та послуг AAA становить 6,33% від обсягу реалізації ліцензійної продукції.

У **прикладі 2** визначено розмір матеріальної шкоди, що завдано підприємству AAA (потерпілий) як правовласнику винаходу ВВВ внаслідок дій обвинуваченого ССС за 3 повних роки.

В матеріалах кримінальної справи міститься Звіт про оцінку виключних майнових прав винаходу ВВВ. За висновком суб'єкта оціночної діяльності ринкова вартість виключних майнових прав винаходу ВВВ становить 6 187 000 грн без ПДВ.

Отже, ознайомившись з всіма наданими на дослідження матеріалами кримінального провадження, враховуючи методичні рекомендації, які містяться у Національному стандарт № 4, для розрахунку розміру матеріальної шкоди як складової матеріальної шкоди, використовується *доходний підхід*.

Загальний дохід ліцензіара від надання в користування винаходу ВВВ за рік визначається на підставі методу прямої капіталізації. Майбутні вигоди підприємства переводять у теперішню вартість ІВ методом прямої капіталізації прибутку від використання ОІВ.

Ринкова вартість об'єкта інтелектуальної власності за методом прямої капіталізації визначається за формулою:

$$PB = \frac{D}{Ck} \quad (3)$$

де: PB – ринкова вартість виключних майнових прав винаходу ВВВ;

D – щорічний дохід правовласника винаходу ВВВ;

Ck – ставка капіталізації.

Таким чином, якщо відома ринкова вартість виключних майнових прав

винаходу ВВВ та можна розрахувати ставку капіталізації, щорічний дохід правовласника винаходу ВВВ визначається за формулою:

$$D = PB \times Ck \quad (4)$$

Етап І. Розрахунок ставки капіталізації

Ставка капіталізації у розглядуваному прикладі розраховується методом кумулятивної побудови. За даним методом за основу береться безризикова норма доходу, до якої додається премія за ризик інвестування в ОІВ – винахід ВВВ і норма повернення капіталу.

Ставка капіталізації визначається за такою формулою:

$$Ck = R + \text{НПК} = Ro + \sum_{i=1}^n Rn + \text{НПК} \quad (5)$$

де: Ck – ставка капіталізації;

R – ставка дисконту;

Ro – безризикова ставка дисконту, %;

Rn – ризику, %;

НПК – норма повернення капіталу, %.

Виконавши усесторонній аналіз ринкових даних оцінювач прийшов висновку про доцільність застосування при визначенні ставок дисконтування методу кумулятивної побудови (метод аналізу альтернативних інвестицій).

В умовах, коли фондові ринки в Україні, а останнім часом і в інших країнах СНД, функціонують із суттєвою проблематикою, пов'язаною із фінансовою кризою внаслідок воєнних дій і санкцій, коли більшість великих підприємств («блакитних фішок») не виплачують дивіденди або виплачують їх символічно, напрацювати якісні дані для застосування методу капітальних активів при визначенні ставок капіталізації не уявляється можливим.

Кредитні ставки в гривні, які аналітично пов'язані із ставками капіталізації, в останні роки спостерігаються на дуже високих значеннях (20% – 30%), але це номінальні ставки і в умовах ненадійних прогнозів щодо подальшої інфляції вони мало про що можуть говорити. Крім того, кредитування підприємств практично зупинене, так як на фінансових ринках спостерігається дефіцит інвестицій, отже говорити про фундаментальність або іншу аналітичну цінність показників, що публікуються фінансовим сектором, немає сенсу.

Метод середньозваженої вартості капіталу також не буде коректним в даному випадку, так як в даному звіті використовується модель оцінки для власного капіталу.

З іншої сторони банки дуже активно готові приймати депозити, в т. ч. валютні, отже можна визначити типову і умовно безризикову ставку для внутрішнього інвестора, який прагне отримати інвестиційний дохід на фінансовий капітал. Аналіз альтернативи на базі банківського депозиту здатний надати певний зрозумілий (аналітично цінний) показник очікуваної доходності для потенційного інвестора. В даному випадку, з урахуванням того що, що прогнозування чистого валового і чистого грошового потоків здійснюється в гривнях від реалізації продукції, орієнтованої на внутрішній ринок (ціни залежать від купівельної спроможності національної валюти), доцільно виконати кумулятивний розрахунок ставки капіталізації на базі порівняння в довгострокові гривневі депозити для юридичних осіб.

Метод кумулятивної побудови передбачає визначення ставки дисконтування (капіталізації) як суми умовно

без ризикової ставки (для країни) та премій за притаманні бізнесу ризики.

При визначенні безризикової ставки на базі середньої депозитної ставки у гривнях за офіційними статистичними даними НБУ врахуємо наступні корекції.

По перше, доходи від депозитів, якщо розглядати підприємства, оподатковуються податком на прибуток (не оподатковуються ПДВ), отже чиста доходність депозитів менша на 18% за депозитної ставки (коефіцієнт 0,82). Наша оцінка дохідним підходом побудована на базі чистого грошового потоку за вирахуванням прогнозних виплат з податку на прибуток, отже застосування цієї корекції узгоджує розрахунки.

По-друге, як було зазначено раніше, експерт використовує модель дисконтування для реального грошового потоку, тобто у розрахунках спирається на поточні ціни без прогнозування інфляційної зміни доходів і видатків. Гривня, як грошова одиниця, має в ретроспективі високі темпи інфляції, яку банки додатково не компенсують вкладникам, тому базову ставку за довгостроковими депозитами у гривні необхідно скоригувати за прогнозним рівнем інфляції. Необхідно врахувати, що довгострокові депозитні договори, не дивлячись на свою назву, сьогодні в Україні строком більш ніж на 3 роки практично не укладаються, банки дійсно заявляють високі ставки, але залишають за собою можливість їх перегляду (зменшення) через декілька років. Тому прогнозувати індекс інфляції має сенс максимум на 3-річному горизонті, який відображає поточні інфляційні очікування, так як через три роки ставки та інфляційні очікування можуть бути зовсім іншими.

Для визначення рівня інфляції гривні був використаний офіційний індекс споживчих цін за 2019 рік (ukrstat.gov.ua) (рис. 1).

Отже, рівень інфляції гривні за 2019 рік склав 7,9 %. Згідно офіційних

даних Національного банку України (<https://bank.gov.ua/statistic/sector-financial/data-sector-financial#1ms>), середньозважені значення депозитних ставок на дату оцінки склали 12,0% (рис. 2).

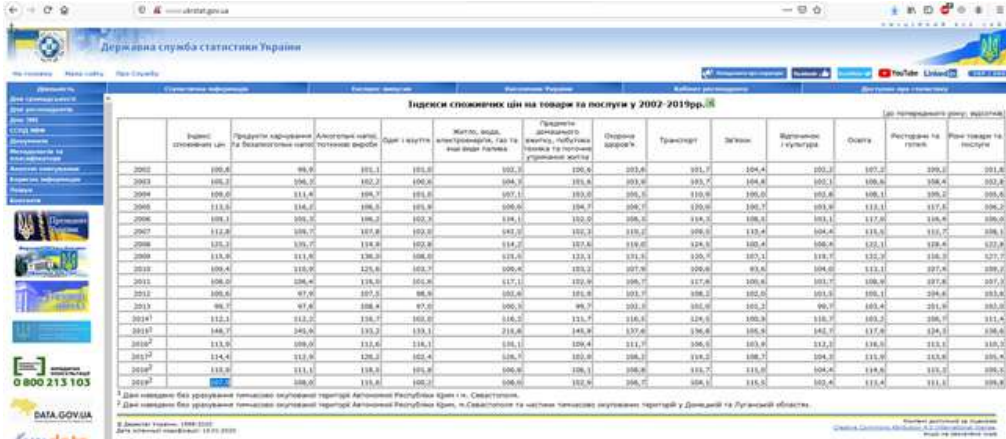

Рис. 1 – Дані державної служби статистики України щодо індексу споживчих цін

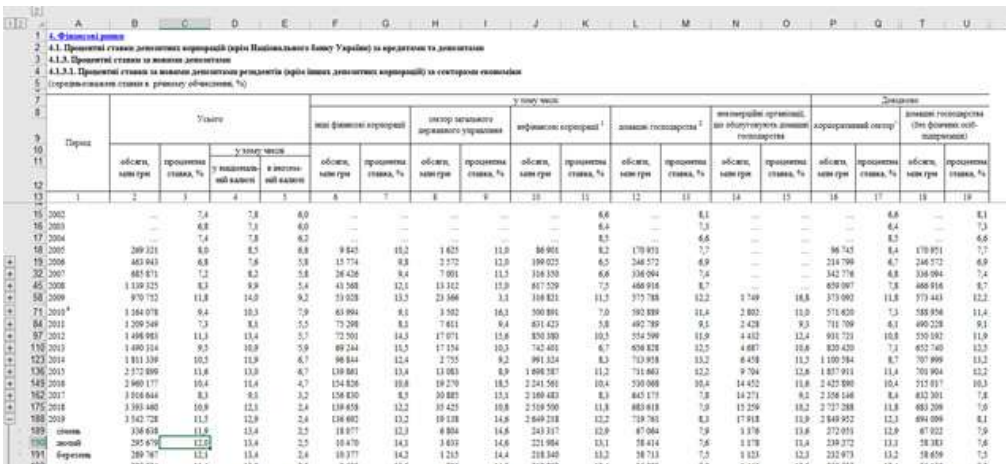

Рис. 2 – Дані Національного банку України щодо середньозважених значень депозитних ставок

Для переходу від номінальної ставки дисконтування (12,0%) до реальної ставки дисконтування, після врахування корекції за оподаткуванням, будемо використовувати формулу Фішера:

$$C_p = \frac{C_n - i}{1 + i} \quad (6)$$

де: C_p – ставка дисконтування для реального грошового потоку (без врахування інфляційного збільшення);

C_n – ставка дисконтування для номінального грошового потоку (відпо-

відає ставці по гривневим депозитам) після врахування корекції за режимом оподаткування (врахування податку на прибуток з доходів від депозитів);

i – прогнозований рівень інфляції для валюти прогнозування (відсотковий коефіцієнт, в даному випадку 0,079).

За кумулятивним методом ставка дисконту розраховується з урахуванням усіх притаманних для об'єкта видів не-систематичних ризиків:

Компенсація відмінностей в умовах вкладень – строк вкладення коштів, дещо більший порівняно з банківськими внесками, що відповідно збільшує ризики вкладень. Приймається на рівні 2%.

Компенсація специфічних ризиків, властивих галузі, – не викликає сумніву, вкладення підприємств різних галузей пов'язані із специфічними ризиками, які мають бути враховані. Приймається на рівні 2%.

Компенсація специфічних ризиків, властивих об'єкту, має враховувати стан справ на оцінюваному підприємстві, його сьогодинське та майбутнє місце на ринку, сприятливі та загрозливі фактори зовнішнього середовища, можливість зміни доходів, орендної плати тощо. Приймається на рівні 2%.

Компенсація за розмір компанії. Сутність премії полягає в наступному: чим більша компанія, тим при інших рівних умовах у неї більше переваг перед менш великими компаніями. Приймається на рівні 2%.

Компенсація необхідності в компетентному управлінні – чим складніші та ризикованіше інвестиції в оцінюваний об'єкт, тим більш якісного управління вони потребують. Відсутність чи наявність компетентного управління встановлюється за допомогою цієї частини ставки капіталізації. Приймається на рівні 2%.

Компенсація строків освоєння, рівня досягнення прогнозованих (плано-

ваних) технічних, економічних, екологічних та інших характеристик об'єкта оцінки або продукції (товарів, робіт, послуг), виробленої та/або реалізованої з використанням такого об'єкта. Приймається на рівні 2%.

Компенсація за можливість неправомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності, зокрема виготовленням та реалізацією контрафактної продукції. Приймається на рівні 1%.

Результати розрахунку ставки дисконту методом кумулятивної побудови з використанням експертно-аналітичного підходу наведені у табл. 1.

Грошовий потік щорічного доходу визначається як ринкова вартість виключних прав на винахід ВВВ, помножена на ставку капіталізації (табл. 2)

Етап II. Розрахунок суми матеріальної шкоди

Відповідно до п. 26 Національного стандарту № 4, розмір збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності визначається станом на дату оцінки із застосуванням оціночної процедури накопичення прибутку (доходу), який не отримав суб'єкт права інтелектуальної власності та/або ліцензіат внаслідок неправомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності, виходячи з обсягів виробництва та/або реалізації контрафактної продукції.

Відповідно до абз. 48 п. 3 Національного стандарту № 1 [5], ставка дисконту характеризує норму доходу на інвестований капітал. Враховуючи те, що ставка дисконту визначена на попередньому етапі, під час застосування оціночної процедури накопичення прибутку розрахунок коефіцієнту накопичення (компаундування) проведемо на базі ставки дисконту за формулою:

$$MШ = Д \times (1 + R)^1 + Д \times (1 + R)^2 + Д \times (1 + R)^3 \quad (7)$$

Таблиця 1

Розрахунок ставки дисконту та капіталізації

Показник	Значення
Безризикова ставка (номінальна) – базова ставка по довгострокових гривневих депозитах для юридичних осіб (дані НБУ в середньому на дату оцінки)	12,0%
Коригування за режимом оподаткування (податок на прибуток)	82,0%
Скоригована депозитна ставка (округлено)	9,840%
Очікувана інфляція (цільовий прогноз КМУ)	7,9%
Безризикова ставка (реальна ставка, розрахована за формулою Фішера) $(0,0984 - 0,079) / (1 + 0,079)$	1,797961%
Компенсація відмінностей в умовах вкладень	2,0%
Компенсація специфічних ризиків, властивих галузі	2,0%
Компенсація специфічних ризиків, властивих об'єкту	2,0%
Компенсація за розмір компанії	2,0%
Компенсація необхідності в компетентному управлінні	2,0%
Компенсація строків освоєння	2,0%
Компенсація за можливість неправомірного використання	1,0%
Ставка дисконтування для реального грошового потоку	14,797961%
Норма повернення капіталу	1,0%
Ставка капіталізації	15,797961%

Таблиця 2

Результати розрахунку грошових потоків

№п/п	Стаття	Сума, грн.
1.	Вартість об'єкта оцінки, грн	6 187 000
2.	Ставка капіталізації, %	15,797961%
3.	Грошовий потік щорічного доходу правоволодільця винаходу ВВВ, грн	937 206,76

Таблиця 3

Результати розрахунку збитків за неправомірне використання ОІВ

Рік	Щорічний дохід правоволодільця винаходу ВВВ	Коефіцієнт накопичення, разів	Розмір збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності, грн
Перший рік	937 206,76	1,14797961	1 075 894,25
Другий рік	937 206,76	1,31785718	1 235 104,66
Третій рік	937 206,76	1,51287318	1 417 874,97
Разом:	2 811 620,28		3 728 873,88

Можна зробити висновок, що розмір матеріальної шкоди, завданої під-

приємству ААА (потерпілий) як правовласнику винаходу ВВВ внаслідок

дій обвинуваченого ССС за 3 повних роки, становить 3 728 873,88 грн.

Розглянемо **приклад 3**, де визначено розмір матеріальної шкоди завдано автору сценарію фільму ААА (потерпілий) як правовласнику об'єкта авторського права ВВВ дій обвинуваченого ССС протягом періоду порушення 5 років.

Етап І. Визначення вартості виключних майнових авторських прав

Визначення вартості виключних майнових авторських прав відбувається за таким алгоритмом:

1. На підставі документів, що містяться в матеріалах справи, визначається трудомісткість виконання робіт на створення сценарію фільму ААА.

2. На підставі офіційної інформації визначаються витрати на створення сценарію фільму ААА.

3. Визначається вартість створення сценарію фільму ААА шляхом множення трудомісткості на витрати на створення твору.

В матеріалах справи міститься календарний план розробки сценарію фільму ААА (табл. 4)

Таблиця 4

Календарний план розробки сценарію фільму ААА

Назва етапу	Обсяг роботи, не менше, сторінок	Кількість робочих днів, що планується
1. Розробка теми		9
2. Збір матеріалу та ознайомлення з тим, що належить знімати		13
3. Написання сценарію, в тому числі		48,4
3.1 Логлайн	0,1 сторінки	0,4
3.2 Концепт (або Заявка)	1 сторінка	1
3.3 Синопис	4 сторінки	2
3.4 Трітмент	20 сторінок	11
3.5 Поепізодник	30 сторінок	17
3.6 Діалоги	30 сторінок	17
4. Участь в режисерському сценарії		13
Разом		83,4

Розраховуємо середню кількість робочих днів в календарному місяці (табл. 5).

Таблиця 5

Середня кількість робочих днів в календарному місяці

Рік	Кількість робочих днів, днів	Кількість календарних днів, днів
2016	251	366
2017	249	365
2018	250	365
2019	250	365
2020	251	366
Разом	1251	1827

Співвідношення робочих до календарних днів, разів	0,6847
Середня тривалість календарного місяця, днів	30,45
Середня кількість робочих днів в календарному місяці, днів	20,85

Враховуючи те, що оплата праці сценариста здійснюється за календарний місяць, приведемо робочі дні в календарні місяці: $83,4 \div 0,6847 \div 30,45 = 4$ місяці.

При визначенні вартості одного людино-місяця необхідно враховувати всі витрати, що пов'язані зі створенням сценарію фільму ААА і приведення її до стану, придатного для використання за призначенням, зокрема, з урахуванням витрат на правову охорону, маркетингові дослідження, рекламу тощо. Всі витрати розраховуються на одиницю трудомісткості на дату оцінки при діючій ставці єдиного соціального внеску і стандартної норми прибутку.

Вартість одиниці трудомісткості розробки комп'ютерної програми складається з трьох основних складових:

- фонду оплати сценариста (заробітна платня та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування)
- накладних витрат;
- величини прибутку.

Перейдемо до визначення рівня заробітної плати сценариста.

Враховуючи те, що розрахунок вартості базується на фактичних, а не прогнозних даних, рівень заробітної плати приймаємо на рівні оприлюдненої статистичної інформації Державної служби статистики України.

Підприємства, що займаються виробництвом кінофільмів відносяться за видом економічної діяльності до

галузі «Виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм» (КВЕД 59.11). Цей код відноситься до Розділу 59 «Виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів» Секції J «Інформація та телекомунікації» кодів за КВЕД-2010.

За офіційною статистичною інформацією (<http://www.ukrstat.gov.ua/>) середня заробітна плата за зазначеним видом економічної діяльності становить у вересні 2020 року (найближча інформація до дати оцінки) – 20 089,05 грн. (рис. 3).

Таким чином, для подальших розрахунків вартості приймається величина заробітної плати, що становить **20 089,05 грн.**

Обчислимо єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» № 2464-VI від 08.07.2010 р. визначає правові та організаційні засади забезпечення збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, умови та порядок його нарахування і сплати та повноваження органу, що здійснює його збір та ведення обліку.

Згідно ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 14.11.2019 р. № 294-IX заробітна плата з 01 січня 2020 року становить – 4723 грн.

Витрати на виробництво продукції (товарів, послуг) підприємств за видами економічної діяльності у 2012–2018 роках														
Код	Назва	Рік	Витрати на виробництво продукції (товарів, послуг), тис. грн	Витрати на оплату праці						Витрати на оплату праці			Інші витрати	
				виробничі витрати на витрати на оплату праці, використані у виробництві		забезпечення		витрати на оплату праці		вираткування на соціальні заходи		інші витрати		
				тис. грн	% до загальних витрат	тис. грн	% до загальних витрат	тис. грн	% до загальних витрат	тис. грн	% до загальних витрат	тис. грн	% до загальних витрат	
4040	виробництво м'яса та консервів, ковбасного програму	2012	1274832,0	1041481,7	81,7	39827,3	3,1	248811,1	19,5	70909,7	5,5	120122,7	9,4	
4051	2013	1552920,0	882888,0	57,5	67179,3	4,3	102932,2	6,6	121245,8	7,8	102920,0	6,6		
4051	2014	1248899,7	657787,7	52,7	83244,3	6,7	345368,7	27,7	111923,0	8,9	21899,0	1,7		
4051	2015	1370493,7	872991,7	63,6	13227,7	0,9	181828,7	13,2	170801,0	12,4	20460,0	1,5		
4051	2016	2114923,4	1222483,3	57,8	210014,9	9,9	214025,4	10,1	187189,0	8,9	12022,3	0,6		
4051	2017	2627658,8	1388941,7	52,9	218888,8	8,3	447083,1	17,0	172277,0	6,5	13118,2	0,5		
4051	2018	2722181,8	2428720,8	89,2	293331,8	10,8	440921,2	16,2	170277,0	6,2	13944,8	0,5		
4058	виробництво напоїв на шкварках, ферментів програму	2012	17120,3	13074,8	76,4	338,4	1,9	3026,9	17,7	179,7	1,0	142,3	0,8	
4058	2013	40430,2	27266,7	67,4	1818,2	4,5	11491,2	28,4	2814,2	7,0	0,0	0,0		
4058	2014	22224,8	12224,8	55,0	218,2	1,0	8008,7	36,0	1825,2	8,2	0,0	0,0		
4058	2015	39220,8	32128,2	82,0	142,3	0,4	10360,8	26,4	1881,2	4,8	1107,8	2,8		
4060	2018	8	8	100,0	8	100,0	8	100,0	8	100,0	8	100,0		
4061	2017	81134,8	77887,8	94,8	3087,8	3,7	18212,0	22,6	1879,0	2,3	13,8	0,0		
4061	2018	187174,8	181881,8	97,2	8119,3	4,3	20851,0	11,2	4124,8	2,2	141,8	0,1		
4064	виробництво м'яса та консервів, ковбасного програму	2012	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7	
4064	2013	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4064	2014	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4064	2015	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4064	2016	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4064	2017	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4064	2018	187417,0	107901,7	57,6	8709,2	4,6	44068,9	23,5	12424,8	6,6	1264,8	0,7		
4070	виробництво консервів	2012	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5	
4070	2013	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4070	2014	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4070	2015	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4070	2016	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4070	2017	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4070	2018	879821,8	430787,8	49,0	78813,3	9,0	108287,7	12,3	37268,0	4,2	4804,2	0,5		
4071	виробництво кондитерських	2012	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8	
4071	2013	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		
4071	2014	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		
4071	2015	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		
4071	2016	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		
4071	2017	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		
4071	2018	218812,1	90299,2	41,3	22508,8	10,3	81774,8	37,4	23343,0	10,7	1817,0	0,8		

Рис. 4 – Дані державної служби статистики України щодо витрат на виробництво продукції (товарів, послуг)

Таблиця 6

Розрахунок частки інших витрат у структурі витрат на виробництво

Показник	Тис. грн	Частка, разів
Витрати на виробництво продукції (товарів, послуг) за 2018 рік всього, тис. грн	3 722 161,60	1
в тому числі:		
Витрати на оплату праці	840 911,20	0,22592
Відрахування на соціальні заходи	173 237,30	0,04654
Інші	2 708 013,10	0,72754

За офіційною статистичною інформацією (<http://www.ukrstat.gov.ua/>) рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності становить 22,8% (рис. 5).

Відповідно до п. 22 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440, залишкова вартість заміщення (відтворення) як база оцінки визначається із застосуван-

ням витратного підходу і використовується для проведення оцінки спеціалізованого майна, у тому числі для ведення бухгалтерського обліку з метою визначення його справедливої вартості згідно з положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку. Якщо умови угод щодо спеціалізованого майна, для укладання яких проводиться оцінка, відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості, залишкова вартість заміщення (відтворення) може дорівнювати їх ринковій вартості.

Рентабельність операційної та всієї діяльності підприємств та середніх підприємств за видами економічної діяльності за січня-червень 2020 року^{1,2}

	Код за КВЕД 2010	Рівень рентабельності (убиктовості) операційної діяльності підприємств	Рівень рентабельності (убиктовості) всієї діяльності підприємств
Усього	A	8,3%	-4,4
сільське, лісове та рибне господарство	A	-0,2	-3,9
промисловість	B+C+D	3,1	-3,3
будівництво	E	0,0	0,4
оптова та роздрядна торгівля; ремонт транспортних засобів і мотоциклів	F	13,2	-0,2
транспорт, складський господарство, пошта та кур'єрська діяльність	G	1,6	-10,6
телекомунікації та інформаційні комунікації	H	-13,8	-10,0
інформація та комунікації ³	I	23,8	6,2
фінансова та страхова діяльність	J	1,6	10,6
оперативна діяльність нерезидентів	K	-0,2	-10,1
професійна, наукова та технічна діяльність	L	-10,4	-11,9
діяльність у сфері адміністративних та допоміжних обслуговувань	M	1,6	-1,1
активна діяльність у сфері адміністративних та допоміжних обслуговувань	N	-0,0	-10,8
акція	O	-0,2	-0,2
операційні зарплати та надані операційні доходи	P	-10,2	-10,2
нерезидентів, операції, розмиття та наповнення	Q	0,0	0,0
операційні доходи від операцій	R	0,0	0,0

1 Без урахування результатів діяльності банків, телекомунікаційних операторів державної регульованої діяльності, м.Давидівки та частково телекомунікаційних операторів у Донецькій та Луганській областях. За видом економічної діяльності "Сільське, лісове та рибне господарство" дані наведено без урахування результатів діяльності підприємств, що займаються розсилюванням, садівництвом та іншими видами господарств. Інформація про підприємства, зареєстровані в одній економічній діяльності вважатиметься тільки в данні за рік.

2 Дані за період січень-червень 2020 року. Дані за попередній період: 10,0% (січень-червень 2019 року).

3 Дані за період січень-червень 2020 року.

Рис. 5 – Дані державної служби статистики України щодо рентабельності операційної діяльності

Таблиця 7

Визначення вартості об'єкта оцінки витратним підходом

№	Стаття	Розрахунок	Величина
1.	Заробітна плата, грн	Рисунок № 3	20 089,05
2.	Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (22%), грн.	Ряд. 1 * 0,22	4 419,59
3.	Інші витрати, разів	Таблиця № 6	0,72754
4.	Інші витрати, грн	ряд 3* (ряд. 1+ ряд 2) / (1-ряд. 3)	89 953,17
5.	Всього витрати (собівартість), грн.	Ряд 1 + ряд. 2 + ряд. 4	114 461,81
6.	Прибуток (22,8 % від всіх надходжень), грн.	Ряд 5 * 0,228	26 097,29
7.	Вартість 1 людино-місяця, грн., без ПДВ	Ряд. 5 + ряд. 6	140 559,11
8.	Кількість сценаристів, осіб	Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір	1
9.	Кількість місяців	Таблиця № 5	4
10.	Збори, що стосуються державної реєстрації авторського права	Відповідно до чинного законодавства	773,50
11.	Вартість об'єкта оцінки витратним підходом, грн	(Ряд. 7 * ряд 8 * ряд. 9)+ ряд. 10	563 009,92

Таблиця 8

Грошові потоки щорічного доходу

№п/п	Стаття	Сума, грн.
1.	Вартість об'єкта оцінки, грн	563 009,92
2.	Ставка капіталізації, %	15,797961%
3.	Грошовий потік щорічного доходу автора сценарію фільму ААА, грн	88 944,09

Таким чином, ринкова вартість сценарію фільму AAA становить 563 000 грн.

Етап II. Визначення щорічного доходу автора сценарію фільму AAA.

Аналогічно прикладу 2, ринкова вартість об'єкта інтелектуальної власності за методом прямої капіталізації визначається за формулою (3).

Якщо відома ринкова вартість сценарію фільму AAA та можна розрахувати ставку капіталізації, щорічний

$$MШ = Д \times (1 + R)^1 + Д \times (1 + R)^2 + Д \times (1 + R)^3 + Д \times (1 + R)^4 + Д \times (1 + R)^5 \quad (8)$$

дохід правовласника винаходу ВВВ визначається за формулою (4).

За розрахунком ставка дисконту становить 14,797961%, ставка капіталізації – 15,797961%.

Грошовий потік щорічного доходу визначено у табл. 8.

Етап III. Розрахунок суми матеріальної шкоди

Аналогічно прикладу 2, суму завданої правовласнику матеріальної шкоди визначимо за формулою:

Таблиця 9

Розрахунок збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності

Рік	Щорічний дохід автора сценарію фільму AAA, грн	Коефіцієнт накопичення, разів	Розмір збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності, грн
Перший рік	88 944,09	1,1479796	102 106,00
Другий рік	88 944,09	1,3178572	117 215,61
Третій рік	88 944,09	1,5128732	134 561,12
Четвертий рік	88 944,09	1,7367476	154 473,43
П'ятий рік	88 944,09	1,9937508	177 332,34
Разом:	444 720,44		685 688,50

Таким чином, розмір матеріальної шкоди, яка завдана автору сценарію фільму AAA (потерпілий) як правовласнику об'єкта авторського права ВВВ дій обвинуваченого ССС протягом періоду порушення – 5 років становить 685 688,50 грн.

Висновки. Оцінювання упущеної вигоди є одним з найбільш складних та суперечливих питань у судово-експертній діяльності. Складність полягає у суб'єктивності визначення окремих складових з методологічної та правової точки зору, достатності наявної

доказової бази та коректності використання методології оцінки у кожному конкретному випадку. Серед проблемних аспектів оцінювання упущеної вигоди є її кваліфікація та можливість її отримання у майбутньому, а також підходи до визначення очікуваних майнових вигод з урахуванням їх невизначеності та залежності від багатьох факторів.

Дохідний підхід до оцінки майнових прав інтелектуальної власності ґрунтується на застосуванні оціночних процедур переведення очікуваних

доходів у вартість об'єкта оцінки. Цей підхід застосовується у випадку, коли можливо визначити розмір доходу, що отримує або може отримувати юридична чи фізична особа, якій належать такі права, від їх використання.

Основними методами дохідного підходу, що застосовуються для оцінки майнових прав інтелектуальної власності, є метод непрямой капіталізації (дисконтування грошового потоку) та метод прямої капіталізації доходу. Застосування методів непрямой капіталізації (дисконтування грошового потоку) та прямої капіталізації доходу для оцінки майнових прав інтелектуальної власності передбачає визначення розміру тієї частини доходу, що отримана у зв'язку з наявністю у юридичної або фізичної особи таких прав. При цьому грошовим потоком чи доходом може бути для методу роялті – ліцензійний платіж за надання прав на використання ОІВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ «Про авторське право і суміжні права» (Редакція від 14.10.2020)

2. Методичні рекомендації з визначення прибутку від використання об'єктів промислової власності, що затверджено наказом Держпатенту України від 26 серпня 1998 р. №80 та схвалено методичною комісією Державного патентного відомства України 7 серпня 1997 р.

3. Національний стандарт № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. № 1185 // Офіційний вісник України. 2007. № 75 (15.10.2007). Ст. 2792.

4. Наказ Фонду державного майна України від 25 червня 2008 р. № 740 «Про

затвердження Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності» // Офіційний вісник України. 2008. № 60 (22.08.2008). Ст. 2042.

5. Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440 // Офіційний вісник України. 2003. №37 (26.09.2003). Стр. 64, Ст. 1995.

6. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р., № 2658-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 47 (23.11.2001). Ст. 251, зі змінами та доповненнями внесеними Законами України.

7. Бутнік–Сіверський, О.Б. Теоретичні передумови визначення розміру збитків від порушення майнових прав інтелектуальної власності. *Інтелектуальна власність в Україні*. 2013. № 6. С. 32–42.

8. Гусаковська, Т.О. Підходи до визначення розміру збитків від неправомірного використання об'єктів інтелектуальної власності. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки*. 2014. № 3. С. 86–91.

9. Максимов, С.Й., Поліщук І.Ю. Підходи та методи визначення розміру збитків внаслідок порушення авторських прав на комп'ютерні програми. *Криміналістика і судовая експертиза*. 2013. Вип. 58(1). С. 391–399.

10. Селіванов М. В. Визначення поняття «право інтелектуальної власності». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 36. С. 323–328.

11. Штефан А. С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту : монографія. К. : НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2017. 150 с.

12. The economic impacts of counterfeiting and piracy. Report prepared for BASCAP and INTA. 2017. URL: <https://www.iccwbo.be/wp-content/uploads/2017/02/ICC-BASCAP-INTA-2016-report.pdf>

13. Томаров И. Е. К вопросу о природе и системе объектов гражданских правоотношений и объектов интеллектуального правоотношения. Альманах цивилистики : сб. ст. Вып. 2 / под ред. Р. А. Майданика. К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 384 с.

14. Зеров К., Штефан А. Припинення порушень авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет: огляд законодавчих новел. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. №3. С.18-26.

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy «Pro avtorske pravo i sumizhni prava» : vid 23.12.1993 № 3792-XII [Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» from 23.12.1993, № 3792-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> [in Ukrainian].

2. Nakaz Derzhpatentu Ukrainy «Metodychni rekomendatsii z vyznachennia prybutku vid vykorystannia ob'ektiv promyslovoi vlasnosti» : vid 26 serpnia 1998 r., № 80 [Order of the State Patent of Ukraine «Methodical recommendations for determining the profit from the use of industrial property» from August 26 1998, № 80]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0080223-98#Text> [in Ukrainian].

3. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Natsionalnyi standart № 4 «Otsinka mainovykh prav intelektualnoi vlasnosti» : vid 03.10.2007 r., № 1185 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «National standard № 4 «Assessment of intellectual property rights» from 03.10.2007, № 1185]. (2007). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 75. Art. 2792 [in Ukrainian].

4. Nakaz Fondu derzhavnoho maina Ukrainy «Pro zatverdzhennia Metodyky otsinky mainovykh prav intelektualnoi vlasnosti» : vid 25 chervnia 2008 r. № 740 [Order of the State Property Fund of Ukraine «On approval of the Methodology for assessing intellectual property rights» from

June 25 2008, № 740]. (2008). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 60. Art. 2042 [in Ukrainian].

5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Natsionalnyi standart № 1 «Zahalni zasady otsinky maina i mainovykh prav» : vid 10.09.2003 r., № 1440 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine National Standard № 1 “General Principles of Property Valuation and Property Rights” from 10.09.2003, № 1440]. (2003). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 37. Art. 1995 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy “Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini” : vid 12.07.2001 r., № 2658-Sh [Law of Ukraine “On the valuation of property, property rights and professional valuation activities in Ukraine” from 12.07.2001, № 2658-Sh]. (2001). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 47. Art. 251 [in Ukrainian].

7. Butnik–Siverskyi, O.B. (2013). Teoretychni peredumovy vyznachennia rozmiru zbytkiv vid porushennia mainovykh prav intelektualnoi vlasnosti [Theoretical prerequisites for determining the amount of damages from infringement of intellectual property rights]. *Intelektualna vlasnist v Ukraini – Intellectual property in Ukraine*, 6, 32-42 [in Ukrainian].

8. Husakovska, T.O. (2014). Pidkhody do vyznachennia rozmiru zbytkiv vid nepravomirnoho vykorystannia ob'ektiv intelektualnoi vlasnosti [Approaches to determining the amount of damages from the misuse of intellectual property]. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriya : Ekonomichni nauky – Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series: Economic Sciences*, 3, 86-91 [in Ukrainian].

9. Maksymov, S.Y., Polishchuk, I.Yu. (2013). Pidkhody ta metody vyznachennia rozmiru zbytkiv vnaslidok porushennia avtorskykh prav na kompiuterni prohramy [Approaches and methods for determining the amount

of damages due to copyright infringement on computer programs]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza – Criminalistics and forensics*, 58(1), 391–399 [in Ukrainian].

10. Selivanov, M. V. (2007). Vyznachennia poniattia «pravo intelektualnoi vlasnosti» [Definition of “intellectual property law”]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 36, 323–328 [in Ukrainian].

11. Shtefan, A. S. (2017). *Avtorske pravo i sumizhni prava: osoblyvosti pravovoi okhorony, zdiisnennia ta zakhystu [Copyright and related rights: features of legal protection, implementation and protection]*. Kyiv: NDI intelektualnoi vlasnosti NAPrNU, TOV «NVP Interservis» [in Ukrainian].

12. The economic impacts of counterfeiting and piracy. Report prepared for BASCAP and INTA. (2017). www.iccwbo.

be. Retrieved from <https://www.iccwbo.be/wp-content/uploads/2017/02/ICC-BASCAP-INTA-2016-report.pdf> [in English].

13. Tomarov I. E. (2009). K voprosu o prirode i sisteme obektov grazhdanskikh pravootnosheniy i obektov intellektualnogo pravootnosheniya [On the nature and system of objects of civil legal relations and objects of intellectual legal relations]. *Almanakh tsivilistiki – Almanac of Civil Law*, 2, 78–95 [in Russian].

14. Zerov, K., Shtefan, A. (2017). Prypynennia porushen avtorskoho prava i sumizhnykh prav u merezhi Internet: ohliad zakonodavchykh novel [Cessation of copyright and related rights on the Internet: a review of legislative novelties]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti – Theory and practice of intellectual property*, 3, 18–26 [in Ukrainian].

УДК 336.018

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-63-79](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-63-79)

Архіпов Віктор Віталійович,

кандидат технічних наук, судовий експерт Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, (044) 592-14-01, email: exavv@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9594-6314>

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА КРІПТОВАЛЮТИ

Анотація. У статті розглянуто принципово новий вид об'єктів судової експертизи – віртуальні активи. Відзначено що в даний час в Україні відсутня законодавство, яке регулює обіг віртуальних активів. Встановлено як визначається державними органами України поняття терміну «криптовалюта», досліджені питання сутності криптовалюти, порядок її обігу, надано оцінку сучасного стану криптовалюти у різних аспектах. Запропоновано алгоритм ідентифікації криптовалюти і її власника при проведенні судової експертизи віртуальних активів. Розглянуті методичні питання оцінки криптовалюти. Зазначено, що у децентралізованій економіці цифрових активів позичковий відсоток відсутній або працює зовсім інакше. Відсутність у цифрових фінансах ставок рефінансування і похідних від них ключових ставок, а також інших регуляторних інструментів обумовлено відсутністю для криптовалюти централізованих інститутів грошової політики. Встановлено, що застосування традиційних методів оцінки і фінансового аналізу до цифрових активів повністю неспроможним, оскільки всі моделі, що застосовуються для такого роду засновані на позиковому відсотку і вартості грошей в часі, так як процентну ставку в централізованій системі фінансів в кінцевому підсумку встановлюють монетарні влади держав, що випускають валюти.

Запропоновано визначати вартість криптовалюти при проведенні судово – товарознавчої експертизи віртуальних активів за біржовим курсом з відповідними коригуваннями.

Ключові слова: Криптовалюта, крипто кошик, віртуальні активи, криптовалютна біржа, судова експертиза, блокчейн, майнінг, біткоїн.

Arkhipov Viktor Vitaliiovich,

Candidate of Technical Sciences, Forensic Expert, Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, 26 Lesi Ukrainky Blvd; tel.: (044) 592-14-01, email: exavv@ukr.net, https://orcid.org/0000-0001-9594-6314.

JUDICIAL EXAMINATION OF CRYPTOCURRENCY

Abstract. This article considers a fundamentally new type of forensic objects – virtual assets. It is noted that currently in Ukraine there is no legislation governing the circulation of virtual assets. The concept of the term «cryptocurrency» is defined by the state bodies of Ukraine, the issues of the essence of cryptocurrency, the order of its circulation are investigated, the assessment of the current state of cryptocurrency in various aspects is given. An algorithm for identifying cryptocurrency and its owner during forensic examination of virtual assets is proposed.

Methodological issues of cryptocurrency valuation are considered. It is noted that in the decentralized economy of digital assets, the loan interest rate is absent or works completely differently. The absence of refinancing rates and derived key rates in digital finance, as well as other regulatory instruments, is due to the lack of centralized monetary policy institutions for cryptocurrency. It has been found that the application of traditional valuation and financial analysis methods to digital assets is completely incapable, as all models used for this type are based on borrowed interest and the value of money over time, as interest rates in the centralized financial system are ultimately set by monetary authorities. issuing currencies.

It is offered to determine the value of cryptocurrency during the forensic examination of virtual assets at the exchange rate with appropriate adjustments.

Keywords: Crypto currency, crypto cash, virtual assets, cryptocurrency exchange, ship examination, blockchain, mining, bitcoin.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні криптовалюта стала засобом накопичення та заощадження. Стає очевидним той факт, що подальше ігнорування криптовалюти стає неможливим.

Так за підсумками 2020 року 652 чиновників задекларували криптовалюту в своїх антикорупційних деклараціях. На сьогодні українські суди згадують криптовалюту у 684 рішеннях, які розміщено в реєстрі судових рішень України.

Через відсутність фондового ринку, обмеженого доступу до світового ринку капіталів і міжнародних переказів, а також високого порогу входжен-

ня на ринок нерухомості, віртуальні активи набирають популярність серед населення України, так представники малого бізнесу країни активно застосовують криптовалюту для розрахунків на міжнародних маркетплейсах.

Слід зазначити, що обіг кримінальних грошових коштів також активно здійснюється за допомогою конвертації реальної грошової платіжної одиниці в віртуальну валюту, де її оборот позбавлений контролю з боку держави.

У зв'язку з цим здійснюється негативний вплив даного чинника на діяльність всієї системи правоохоронних органів, яка позбавлена можливості використання достовірної інфор-

мації про фінансові операції та осіб, які їх здійснюють.

Економічні та правові інститути, сьогодні зіткнулися з особливим видом економічних цінностей, правова і матеріальна природа яких вимагає нових підходів до їх оцінки і чіткого розуміння особливостей обороту активів в цифровій економіці.

Проведення судової експертизи криптовалюти може бути викликано різними обставинами. Зокрема, при зломі крипто кошику або онлайн-кабінету на криптовалютній біржі, викраденні певної кількості криптовалюти за допомогою їх перерахування на реквізити викрадача, може виникнути питання визначення розміру збитків. Необхідність в проведенні оцінки криптовалюти, в тому числі і ретроспективної на сьогоднішній день є вже актуальною для корупційних органів при притягнення до відповідальності посадових осіб за корупційні правопорушення з використанням криптовалюти і так далі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше проблема судової експертизи криптовалюти в Україні була піднята у 2018 році в публікаціях директора Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Ріпенко А.І.[10], метою даних публікацій було привернення уваги судових експертів, юристів, органів слідства і суду до даної проблематики. Також їм було анонсовано розробку відповідної наукової теми науковцями ОНПІСЕ, але на сьогоднішній час роботу так і не було розпочато.

На нашу думку заслуговують на данні проблеми публікації та дослідження Лісіної А.В.[7], Мануїлова А.В. [12], Михайлова А.Ю. [8].

Мета статті. Дослідити принципово новий вид об'єктів судової експертизи – віртуальні активи. Встановити поняття терміну «криптовалюта», дослідити питання сутності та обігу криптовалюти, а також сучасний правовий стан в Україні віртуальних активів. Запропонувати алгоритм ідентифікації криптовалюти і її власника при проведенні судової експертизи віртуальних активів та методичні питання оцінки криптовалюти при проведенні судово-товарознавчої експертизи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні досить проблематично використовувати криптовалюту в повсякденній діяльності, оскільки неможливо оплачувати нею товари чи послуги. Лише одиниці українських онлайн-магазинів і підприємств вказують на своїх сайтах про те, що приймають криптовалюту як форму оплати.

Свого часу Національний банк України(НБУ) поширив лист НБУ № 29-208/72889 від 08.12.2014 р. у якому було зазначено, що емісія грошової валюти Bitcoin не має ніякого забезпечення і юридично зобов'язаних за нею осіб, не контролюється державними органами будь-якої країни. НБУ також підкреслив, що уповноважені банки не мають правових підстав для зарахування іноземної валюти, отриманої від продажу біткоїнів за кордон і застерігає фізичних і юридичних осіб від використання цієї валюти[4], хоча зараз цей лист втратив актуальність.

Незважаючи на все це, за ці роки Україна ввійшла у топ-5 країн світу за кількістю користувачів різними біткоїн-кошиками. Причиною цього є факт значної популярності біткоїнів серед українських ІТ-фахівців, які активно інвестують у дану валюту.

Як зазначає у своїх дослідженнях Гайдай-Горбач М. С. [6] в Україні здійснює свою діяльність найбільше в СНД біткоїн-агентство Kuna, одним з проєктів якого є криптовалютна біржа. В Україні функціонують також і великі девелоперські та дослідницькі компанії, наприклад, Distributed Lab. Застосування децентралізованих технологій планується і частково реалізується вже і на державному рівні: e-Auction 3.0, e-Vox, E-Ukraine. В Україні також дуже розвинене криптовалютне співтовариство.

У 2016 році юридична компанія «Axon Partners» стала першою українською компанією, що внесла біткоіни в свій статутний капітал.

З'явилися в Україні компанії які почали розрахунки у біткоінах.

З жовтня 2014 року біткоіни почав приймати український стартап Yaware, який розробляє корпоративні додатки для бізнесу та виробництва.

Оплату в біткоінах почали приймати наступні заклади та компанії, Кав'ярня Kava Like, м. Київ; Агенство нерухомості Gek, Одеса; Туристична компанія Blitz Travel, Київ; Школа сучасної флористики Asant Studio, Київ; IT-компанія Silença Tech, Київ; Креативне агентство VIDEOFABRIKA, Київ; Міжнародна федерація захисту прав водія, Київ; Інтернет-магазин акумуляторів 12v.ua, Київ; Магазин натуральних продуктів «Еко-лавка», Київ[6].

Чинне українське законодавство не дає визначення криптовалюти як виду активу, не класифікує, не регулює обіг, зберігання, володіння, проведення операцій за допомогою криптоактивів в Україні. Ряд законопроектів, які були покликані врегулювати статус криптоактивів в Україні, були відкли-

кані, хоча 2 грудня 2020 Верховна Рада України прийняла в першому читанні проєкт Закону України №3637 «Про віртуальні активи» [1]. Цей проєкт Закону повинен врегулювати правовідносини, які виникають у зв'язку з обігом віртуальних активів в Україні, та визначити права і обов'язки учасників ринку віртуальних активів, принципи державної політики у сфері обігу віртуальних активів.

Зокрема, в законопроекті віртуальний актив визначається як сукупність даних в електронній формі, що має вартість і існує в системі обігу віртуальних активів. Таке визначення близько до наданого FATF(міжурядова організація, яка займається прийняттям світових стандартів в сфері протидії відмиванню злочинних доходів і фінансуванню тероризму), по якому віртуальний актив має вартість, яким можна торгувати в цифровому форматі або переводити, і який може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей.

У проєкті закону зазначено, що віртуальний актив може бути як самостійним об'єктом цивільного обороту, так і засвідчувати майнові чи немайнові права, зокрема, права вимоги на інші об'єкти цивільних прав.

Закон застосовується до правовідносин, які виникають:

1. при постачанні послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, коли постачальник таких послуг має зареєстроване місцезнаходження або постійне представництво на території України;

2. у зв'язку із здійсненням угоди щодо віртуальних активів, якщо особа, яка здійснює цю операцію, визначає, що до такої угоди застосовується

право України, якщо це не суперечить положенням чинних міжнародних договорів України.

Віртуальні активи можуть бути незабезпеченими або забезпеченими. Незабезпечені віртуальні активи не засвідчують жодних майнових чи немайнових прав, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Забезпечені віртуальні активи засвідчують майнові чи немайнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав.

Віртуальний актив, який забезпечений правами власників пайових, боргових, іпотечних, деривативних цінних паперів, деривативних фінансових інструментів, інструментів грошового ринку, є фінансовим віртуальним активом.

Проектом Закону визначено, що віртуальні активи не є засобом платежу на території України.

Право власності на віртуальний актив купується з факту створення віртуального активу, укладення та виконання угоди щодо віртуального активу, норм закону або рішення суду, і засвідчується володінням ключа такого віртуального активу.

Власник ключа віртуального активу є власником такого віртуального активу, за винятком таких випадків, коли:

1. ключ віртуального активу або віртуальний актив знаходиться на зберіганні у третьої особи відповідно до умов угоди між зберігачем і власником віртуального активу

2. віртуальний актив переданий на зберігання іншій особі відповідно до норми закону або рішенням суду, що набрало законної сили;

3. віртуальний актив придбаний неправомірно.

При відсутності рішення суду, яким встановлено інше та яке набрало законної сили в Україні, вважається, що будь-яка особа, якій віртуальний актив належав в минулому, на законних підставах мало і має право власності на цей віртуальний актив протягом терміну володіння ключем на цей віртуальний актив.

Зміст права власності на віртуальний актив включає в себе право володіти ключем віртуального активу і віртуальним активом як таким, право користуватися віртуальним активом і право розпоряджатися віртуальним активом на свій розсуд, якщо це не суперечить закону, зокрема, шляхом передачі права власності на віртуальний актив.

Володіння, користування і розпорядження віртуальним активом фіксується в системі обігу віртуальних активів.

Якщо законодавство України містить приписи щодо форми або істотних умов угоди по розпорядженню об'єктом забезпечення віртуального активу, такі вимоги підлягають виконанню при укладенні та виконанні угоди по таким віртуальним активів.

Центральним органом виконавчої влади, який формує і реалізує державну політику в сфері обігу віртуальних активів, визначено Міністерство цифрової трансформації України.

Суб'єкти господарювання всіх форм власності мають право здійснювати діяльність постачальника послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів. Діяльність постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів, здійснюється на підставі держав-

ної реєстрації в порядку, визначеному Міністерством цифрової трансформації України. Цей державний регулятор буде вести Державний реєстр поставальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів.

Але цей проект Закону України №3637 «Про віртуальні активи» [1] зараз ще знаходиться на розгляді та був проголосований Верховною Радою України тільки у першому читанні.

На сьогодні визначення, що таке «криптовалюти» на державному рівні було надано тільки у поясненнях Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) і як їх слід відображати у декларації у 2020 році, ця Інформація з'явилась на офіційному сайті НАЗК, а саме: «У розділі 10 «Нематеріальні активи» декларації слід зазначити криптовалюти, що належать суб'єкту декларування або члену його сім'ї на праві власності станом на останній день звітного періоду (п. 6 ч. 1 ст. 46 Закону).

Криптовалюти є різновидом віртуальних активів. Відповідно до визначення, що наводиться у стандартах FATF, віртуальним активом є цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або передавати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей. Віртуальні активи не охоплюють цифрове вираження стандартних (фіатних) валют, цінних паперів та інших фінансових активів.

Аналогічне визначення є також у Законі України від 06.12.2019 № 361-IX «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню

розповсюдження зброї масового знищення» [2].

Криптовалюта як вид віртуальних активів є активом, що створюється, обліковується та відчувається, як правило, в розподіленому реєстрі та не свідчує майнових та/або немайнових прав власника криптовалюти. Під розподіленим реєстром можна розуміти електронну базу даних, що містить записи про виконані операції, і яка формується, зберігається та оновлюється на основі алгоритмів, що забезпечують узгодженість даних між усіма програмно-технічними комплексами, які підтримують функціонування такої бази даних. Іншими словами, криптовалюти – це цифрові (віртуальні) гроші у формі токенів, що створені та обліковуються у розподіленому реєстрі» [3].

Так у публікаціях Архіпова В. [5], визначено, що Біткоіни – математично захищена валюта, яку підтримує мережу рівних користувачів. Одиниці біткоіни представляють собою комп'ютерні файли, як, наприклад, текстовий файл. Ці файли містять унікальний номер, створений із застосуванням технологій шифрування.

Реєстр транзакцій з біткоінів знаходиться у всіх власників криптовалюти. Тобто, облік біткоінів веде кожен з користувачів мережі, а не фінансовий інститут як третя особа, яка користується довірою. Для криптовалюти довіру створює криптографічний захист, а також облік транзакцій, який не можна підмінити.

Транзакції підтверджуються електронними підписами кожного попереднього і кожну наступну власника біткоіни. Цифрові підписи авторизу-

ють кожну транзакцію, а порядок транзакцій забезпечує блокчейн.

«Оборот» біткоіни здійснюється додаванням до ланцюжку транзакцій з конкретними біткоіни нових даних.

Сам платіж здійснюється шляхом вказівки власником одиниці біткоіни нового публічного адреси на ній і її підписання своїм приватним ключем. Анонімність транзакцій забезпечується тим, що публічними стають лише дані про транзакції, без будь-якої прив'язки до особистості її учасників. Віртуальні одиниці зберігаються в віртуальному гаманці, розташованому або на комп'ютері користувача, або на віддаленому сервері. Втрата гаманця з різних причин (втрата комп'ютера, несправність жорсткого диска) тягне за собою втрату віртуальних одиниць, збережених на ньому. Більш того, такі одиниці випадають з обігу в цілому, скорочуючи тим самим загальний об'єм циркулюючої грошової маси.

Для проведення транзакції користувач використовує спеціальну програму-кошик. Кожні 10 хвилин комп'ютери / Майнер, які входять до глобальної мережі об'єднують сотні транзакцій в блок, легалізують транзакцію і новий блок додається в базу транзакцій біткоінів мережі (блокчейн). На кошику одержувача відображається надходження біткоінів.

Майнер здійснює рішення криптографічних завдань (proof-of-work), пов'язаних з верифікацією блоків, за що отримують винагороду – нові біткоіни / монети. Даний процес також називається «Майнінг» (від англ. «Mining» – «видобуток [корисних копалин]»)[5].

Наявний в нашій судово-експертній практиці випадок визначити рин-

кову вартість цифрового активу наочно показує, що залучення осіб, що володіють спеціальними знаннями в якості судових експертів, вже є необхідністю.

Слід зазначити, що термін «ідентифікація» має різний зміст в експертної науці і в комп'ютерних інформаційних технологіях.

В експертній науці ідентифікація означає встановлення тотожності об'єкта самому собі за сукупністю загальних і приватних ознак. Класична теорія судової експертизи стверджує: «З експертної точки зору, ідентифікувати об'єкт – значить, шляхом порівняльного дослідження по відображенням або фрагментами встановити його тотожність самому собі в різні моменти часу і в різних його станах»[9].

Однак з точки зору управління правами доступу в комп'ютерних технологіях термін «ідентифікація» означає всього лише оголошення імені користувача, але не встановлення його тотожності самому собі. Ця розбіжність у тлумаченні терміну надзвичайно важливо для подальшого аналізу і виявлення сутнісних властивостей, які відрізняють управління правами доступу в комп'ютерних мережах від реалізації права власності на цифрові активи в мережі Інтернет. Технологія блокчейн була створена і отримала розвиток саме як система управління правами власності на будь-які активи, що не вимагає посередників при фіксації і передачі прав власності на будь-які цінності, угоди з якими здійснюються в інтернеті. Ідентифікація користувача в мережі з точки зору системного адміністратора означає тільки те, що мережа «дізнається» конкретного користувача і що він за-

реєстрований в реєстрі за тим іменем, яке він оголошує, але за ототожнення ідентифікатора і суб'єкта відповідає інша процедура доступу до даних системи – автентифікація.

При цьому наділення суб'єкта правами і визначення його характеристик система зможе почати тільки після проходження подальшої процедури – авторизації користувача. Ідентифікація, автентифікація і авторизація користувача в мережі є трьома обов'язковими елементами доказу права власності на об'єкти, оборот яких відбувається в Інтернеті. Цей поділ є загальноприйнятим в комп'ютерних мережних технологіях, тривіальним для системних адміністраторів, програмістів, мережних архітекторів і фахівців з кібербезпеки. З поширенням впливу технологій блокчейна на правовідносини у сфері обігу активів і переходом до цифрової економіки такий поділ коштів управління правами користувача (власника) в комп'ютерних системах не може бути проігноровано юридичною та експертною наукою і має знайти відображення в юридичних конструкціях, що описують правомочності власників цифрових активів.

Враховуючи вищезазначене Мануїлов А.В.[12] у своїй публікації стверджує, що таким чином, ідентифікація суб'єкта – користувача в юридичному і експертному сенсі охоплює як ідентифікацію в комп'ютерно-технічному сенсі, так і його автентифікацію. Розуміння цієї відмінності дозволяє підійти до підтвердження того, що наявність у суб'єкта всіх трьох елементів, що обмежують доступ до певних даних, які знаходяться в інтернеті, є доказом права власності на цифрові активи. Якщо суб'єкт отримує доступ до біткоїнів піс-

ля успішного проходження ідентифікації, автентифікації і авторизації, то цей суб'єкт є їх законним власником або незаконним власником.

Слід зазначити, що описане термінологічне розходження стосується виключно ідентифікації суб'єкта, але не об'єкта. Стосовно, наприклад, до криптокошику або криптовалюти ідентифікація повинна розумітися однозначно як встановлення тотожності об'єкта (криптокошику) самому собі за сукупністю приватних і загальних ознак, тобто в судово-експертному сенсі.

Оскільки мова йде про обіг економічних цінностей, це представляється логічним, так як базовою компетенцією судового експерта в області цифрових активів повинні бути спеціальні знання і досить висока кваліфікація в цій галузі судової експертизи.

При цьому необхідний досить великий обсяг знань в області інформаційних технологій і комп'ютерної техніки, а також спеціальних знань в області цифрових активів. У випадках, коли суду чи слідству потрібно в тому числі вирішення питань технічного характеру, які пов'язані з підтвердженням даних, отриманих технічними засобами, тоді може бути призначена комплексна або комп'ютерно-технічна експертиза.

Доводи про те, що правова природа криптовалюти робить її об'єктом, що не бере участі в цивільному обороті, це не відповідає дійсності, оскільки в світовій практиці криптовалюта вже відносно давно є економічними цінностями і об'єктом обігу, а в багатьох розвинених країнах і економіках світу (наприклад в Японії, США, Китаї, Білорусі, Казахстані та інших країнах) – об'єктами правового регулювання.

Транскордонний характер поширення криптовалюта, навпаки, робить їх інтернаціональним засобом обміну економічними цінностями, тому не рахуватися з цим не можна.

Авторам відома думка, що повна анонімність криптовалюти, не може дозволити вважати її об'єктами цивільного обороту. Слід погодитися, що процес випуску і обігу найбільш поширених криптовалют повністю децентралізований і відсутня можливість його регулювати, в тому числі з боку держави. Ще однією з ключових особливостей використання криптовалюти є анонімність користувачів таких криптовалют. Також, криптовалюта не вимагає ведення спеціальної звітної документації. Вищевказані обставини, і в першу чергу анонімність платежу, зумовили активне використання криптовалют в торгівлі наркотиками, зброєю, підробленими документами та іншої злочинної діяльності.

Слід зазначити, що деякі цифрові активи є повністю анонімними, частина умовно анонімними, а частина з них, навпаки, передбачає процедури повної ідентифікації особистості користувачів як на стадії реєстрації в мережі – екосистемі цифрового активу, так і в ході використання цього активу, розпорядження ним.

Ми припускаємо, що при проведенні судової експертизи криптовалюти можуть виникати певні труднощі доведення приналежності крипто кошику та цифрових активів, що на ньому знаходяться, конкретному суб'єкту.

Основним методологічним принципом у аналогічних випадках є обов'язкове рішення трьох основних експертних завдань:

- ідентифікація цифрового активу;
- ідентифікація власника;
- встановлення об'єктивної зв'язку між власником і належним йому цифровим активом.

Встановлення об'єктивного зв'язку між відомими суду або слідству фактами і обставинами, які відображено в матеріалах справи, і фактами та обставинами, які вимагають доведення, є основою експертного висновку як результату проведеної судової експертизи. Таким чином, для того щоб послідовно приступити до вирішення експертного завдання по встановленню об'єктивного зв'язку між передбачуваним користувачем крипто кошику і будь-яким конкретним цифровим активом, необхідна первинна ідентифікація цифрового активу – встановлення об'ємного зв'язку за допомогою віднесення конкретного цифрового активу до якого-небудь роду, виду.

В даний час не існує єдиної класифікації цифрових активів. Термін «цифровий актив» є гіперонімом, тобто загальним визначенням, що позначає, по суті, лише загальну відміну від традиційних (нецифрових) економічних активів, оборот яких умовно незалежний від мережі Інтернет та інших глобальних телекомунікаційних мереж.

Цифрові активи включають:

- цифрові гроші (криптовалюта);
- корисні токени (платформи) (utility token);
- токени – цінні папери (security token) і т. п.

Їх оборот жорстко пов'язаний з глобальною мережею Інтернет. Поза інтернету цифрові активи не оберта-

ються, що не виключає їх відносної економічної цінності.

Класифікація цифрових активів, була запропонована на конференції «Консенсус 2108» в Нью-Йорку американськими дослідниками Алексом Тепскоттом (A. Tapscott) і Доном Тепскоттом (D. Tapscott), що заснували Науково-дослідний інститут Блокчейна [11]. В основі цієї класифікації лежить принцип функціонального призначення, який визначає мету випуску конкретного цифрового активу:

- криптовалюта;
- платформи;
- корисні (утилітарні) токени;
- сек'юриті токени (токени, подібні з корпоративними та іншими цінними паперами);
 - токени, засновані на природних (натуральних) активах;
 - крипто-антикваріат (цифрові предмети колекціонування, унікальні цифрові активи, цінності ігрових віртуальних світів);
 - крипто-фіатні валюти і «стабільні монети», що прив'язані до курсу фіатних валют або біржовими цінами високоліквідних активів, а також національні валюти держав на основі блокчейна.

Існують і інші системи класифікації, засновані на комбінованому підході, що поєднує функціональний, операційний і технологічний (консенсусний) принципи. Так, наприклад, в окремі види цифрових активів виведені токени, що мають застосування в фінансових технологіях (Фінтех) (fintech cryptocurrency) і бізнес-токени, які забезпечують розрахункову середу всередині корпорацій, вантажну логістику та інше (business & enterprises cryptocurrency). Слід зазначити, що криптовалюта (currency,

payment cryptocurrency) виведена в окремий вид.

Широко поширена і представляється логічною точка зору, згідно з якою токени (token) і цифрові монети (coin) розрізняються за ознакою застосування як платіжний засіб. Токен є більш «утилітарним» і приватним цифровим активом та забезпечує роботу технологічних платформ, які гарантують створення будь-якого цифрового або промислового продукту і (або) розподіл прибутку серед власників токенів.

Coin, як правило, є цифровим активом, умовно незалежним від будь-якої певної групи осіб (децентралізованих) і частіше застосовується в якості платіжного засобу – грошей, ніж маркери, що випускаються приватним чином в результаті ICO (initial coin offering). Більшість токенів, що випускаються в результаті ICO, не є в повному розумінні монетами, хоча в спілкуванні часто називаються «альткоїнами», тобто валютами, що складають альтернативу біткоїну. Ознак повноцінних грошей вони найчастіше не мають, їх обіг і капіталізація невисокі, хоча теоретично вони можуть бути використані в якості платіжних засобів в певних випадках.

Також існує інша точка зору, згідно з якою до токенів відносяться всі цифрові активи, що діляться на «платіжні» (payment token) і «корисні» (utility token). Тим самим підкреслюється, що ні ті, ні інші в повному правовому сенсі грошима не являються.

Таким чином, криптовалютою можна називати далеко не всі цифрові активи, а тільки ті, чиї функції найближче до функцій грошей, і які використовуються як засіб платежу в масовому порядку. В першу чергу при їх розробці повинні бути закла-

дені механізми, що забезпечують платіжні і розрахункові функції, і їх екосистема повинна бути спроектована як платіжна система.

Кращим прикладом криптовалюти є біткоіни (BTC). Це найпоширеніший цифровий актив, розроблений як готівкові гроші для Інтернету. Його використання передбачало переміщення віртуальних економічних цінностей – цифрових грошей в тимчасовій мережі P2P (Peer-to-peer) в умовах відсутності довіри між учасниками платіжної системи і при їх невизначеному кількості.

Алгоритм блокчейну в поєднанні з криптографією відкритого ключа технічно забезпечив цілісність і безпеку даних.

В результаті запропонована система платежів склала серйозну конкуренцію традиційним банківським платіжним системам.

Інші криптовалюти (альткоіни) включають, наприклад, Bitcoin Cash (BCH), Litecoin (LTC), Monero (XMR), Dash (DASH) і Zcash (ZEC). Останні три при розробці були орієнтовані на приватність і анонімність транзакцій для користувачів та можуть використовуватися для кримінальних операцій.

Слід пояснити вживання терміну «цифрова готівка» по відношенню до біткоінів, а також істотна різниця між анонімністю суб'єктів і анонімністю платежів. Існує широко поширена думка про те, що біткоіни є повністю анонімною валютою. Але це не так. Для користувачів будь якої безготівкової традиційної банківської валюти приховані платежі конкретного контрагента, однак для всіх користувачів електронних грошей очевидна належність банківського рахунку цього конкретного контрагента, оскільки такий рахунок відкривають тільки перевірених фізичній або юридичній особі.

Але для біткоінів, як і для готівки, неочевидна тільки приналежність активу певному суб'єкту, а транзакції видно всім в мережі, вони є публічними. Готівкові гроші не містять ніяких ідентифікаційних ознак власника, які можуть підтвердити право власності на ці кошти.

Для біткоінів взагалі (поза криптокошика) це так само вірно, як і для готівки.

Однак анонімність платежу, що могло б сприяти широкому його використанню у злочинній діяльності в екосистемі біткоінів відсутня.

Хоча зараз вже існують способи приховування транзакцій біткоінів і схеми угруповання їх таким чином, що це ускладнює відстеження платежів з конкретних криптокошиків (так звані «міксери» та інше), однак принципово це нічого не змінює – база транзакцій біткоінів є публічною, і всі записи в ній прив'язані до ідентифікаторів криптокошельків, тобто платежі не є анонімними. З урахуванням комп'ютерно-технічного розуміння підтвердження прав доступу користувач, який минув процедури ідентифікації, автентифікації і авторизації, не може бути анонімним за визначенням[12].

Це і є фундаментальною відмінністю між біткоінами і готівкою. Ніяких передавальних написів традиційні готівкові гроші не містять. Операції з готівкою можуть проводитися без будь якої фіксації переходу права власності на них, окрім передачі з рук в руки, а саме передачі від одного суб'єкта до іншого. Складання реєстрів і журналів при ходінні готівки традиційно необов'язково за винятком касових операцій, чого не можна сказати про біткоіни, технологічною основою яких є розподілений реєстр (база даних), що містить публічну інформацію про

всі платежі. Всі операції з біткоінами (транзакції) містяться в структурі даних блокчейна і є загальнодоступними. Більш того, блокчейн біткоінів технологічно забезпечує безперервність і цілісність даних розподіленого реєстру, ланцюжок транзакцій багаторазово перевіряється в результаті майнінгу та відбувається постійна верифікація транзакцій, яка повністю виключає втрату або внесення невірних записів про транзакціях. Аналогічні властивості притаманні і банківському розрахунковому рахунку, який відображає всі без винятку операції з грошовими коштами, і цілісність його даних забезпечує система подвійного бухгалтерського запису.

Таким чином, біткоіни мають ознаки подібності з готівкою, і з безготівковими (електронними) грошима, представляючи собою грошовий актив, який в економічному сенсі поєднує властивості і якості як готівки, так і електронних грошей.

Подібно готівки біткоіни, що знаходиться в анонімному (юридично) крипто кошику, не містить ніяких ідентифікаційних ознак особистості власника, при цьому аналогічно банківського рахунку зберігаються всі операції.

Встановлення об'єктивного зв'язку між крипто кошиком і користувачем є найбільш актуальним експертним завданням, при цьому дані про транзакції цього крипто кошику є загальнодоступними. При неминучому широкому поширенні криптовалют доведеться чекати великої практики вирішення таких завдань, які виникають в ході судового та досудового слідства як в господарських, так і в кримінальних судах і судах загальної юрисдикції.

За аналогією з готівкою і іноземною валютою крипто кошик не містить

ідентифікаційних ознак, які прямо засвідчують зв'язок з особистістю його власника. Встановлення особи користувача при реєстрації крипто кошику, подібне встановлення і перевірку особи та повноважень при відкритті банківського рахунку, як правило, в системі криптовалют не проводиться. Анонімне в юридичному сенсі володіння крипто кошиком є нормою і звичаєм обороту цифрових активів.

Головним засобом індивідуалізації крипто кошику є приватний (в криптографії також званий «секретний» або «закритий») ключ. Слід зазначити, що крипто кошики бувають різних типів і в залежності від способу зберігання приватного ключа можуть бути умовно розділені на два основних види – програмні і програмно-апаратні.

Поширені і такі найменування, як «холодні», де приватний ключ зберігається на спеціальному носії у вигляді брелку або у формі флеш-накопичувача і «гарячі» або «онлайн-кошики», які зберігають приватний ключ на сайті, що надає послуги по конвертації і платежу. «Холодними» називають кошики у вигляді окремих комп'ютерних програм, виділяючи апаратні кошики в окремий клас. Також існують «теплі» або «десктопні» крипто кошики, що встановлюються на комп'ютер в вигляді програмного забезпечення з можливістю викачування і перевірки всієї бази платежів біткоінів або без неї («товсті» і «тонкі» крипто кошики).

Останнім часом спостерігається тенденція розробки плагінів (вбудованих програм) в поширені інтернет-браузери.

Розширюється практика поставки крипто кошиків, встановлених в операційні системи з відкритим вихідним кодом.

Різні типи крипто кошків мають різні особливості використання, різні ступені надійності, уразливості та припускають різні методики дослідження приналежності конкретного користувача. У відкритому доступі в Інтернеті міститься досить багато відомостей різного ступеня надійності про більшість типів крипто кошків, в тому числі порівняння, огляди і експертні рейтинги [13].

Кошик може містити кілька облікових записів і підтримувати одночасну роботу з ними. Крипто кошик не зберігає в собі криптовалюти у вигляді якихось даних, називаючи цифровий актив як «вміст крипто кошику», а містить лише ключі для керування адресами і реалізує технічну взаємодію з блокчейном (формує транзакції або шукає інформацію в реєстрі). В окремих типах крипто кошків також реалізуються функції обміну валют за допомогою авторизованої зв'язку з крипто обмінниками і крипто біржами, додаткові засоби безпеки, інструменти додаткової анонімізації і інші.

Крипто кошик – це програма або програмно-апаратний комплекс, який оперує з акаунтами, контрактами та іншими сутностями блокчейна.

Крім приватного ключа, загальним для всіх типів крипто кошків засобом індивідуалізації є наявність публічного (відкритого) ключа, який виконує функції одночасно «адреси» та «номера рахунку», прийнятих в традиційних платіжних системах.

Крипто кошики можуть бути моновалютними або мультивалютними. Деякі кошики дозволяють установку на мобільні пристрої. Вони також дозволяють проводити операції з декількома десятками криптовалют.

Тобто наявність у суб'єкта отримати доступ до захищеного контенту

передбачає можливість розпорядження криптовалютами коштами і доводить його право власності на них[12].

Оскільки право власності на гроші не вимагає інших засобів доказування, крім демонстрації фактичного володіння гаманцем, в якому ці гроші знаходяться, виходячи з того, що право власності на готівкові гроші не передбачає обов'язкового закріплення цього права, як реєстрація прав на нерухоме майно в встановленому законом порядку. Таку саму аналогією може викликати резонне заперечення, засноване на відмінності в матеріальній природі «речових готівки» і «цифрової готівки» грошей, непорівнянності їх фундаментальних властивостей і різної среде звернення. Незважаючи на різницю та відмінності в матеріальній природі «речової готівки» і «цифрової готівки» грошей, непорівнянності їх фундаментальних властивостей і з огляду на наведені особливості процедури ідентифікації, автентифікації і авторизації користувача, є всі підстави стверджувати, що юридичним доказом права власності на біткоіни є зафіксований в установленому законом порядку успішний доступ – авторизація суб'єкта- власника до мережі біткоінів, аналогічно демонстрації готівки їх власником. При цьому способи і засоби доказування можуть бути обрані в залежності від виду крипто кошика(інтерфейсу користувача).

У разі якщо право власності на криптовалюту заперечується, то вибір засобів доказування права володіння криптовалютою може витікати як з безпосереднього дослідження засобів управління (інтерфейсу) крипто кошику і його віднесення до будь-якого виду і типу, так і з використання непрямих методів, що дозволяють виявлення об'єктивного зв'язку між власником

(користувачем) і крипто кошиком. Це може бути, наприклад, звірення публічного ключу або цифрового ідентифікатору крипто кошика, розміщеного на сайті, та ідентифікатору крипто кошика на паперовому або цифровому носії, представленому експерту в якості матеріалу для дослідження. Ідентичність публічних ключів буде однозначно підтверджувати, що це один і той же крипто кошик, і з високим ступенем ймовірності вказувати на те, що користувачем крипто кошику на сайті і крипто кошику, представленого експерту, є одна і та ж особа[12].

Однак тільки факт приналежності публічного ключа конкретному користувачеві не може дозволити експерту сформулювати категоричний висновок. Це можливо, але тільки в тому випадку, якщо поставлене перед експертом питання прямо стосується цієї приналежності. Доказом права власності на віртуальний актив, доступний у конкретному крипто кошику, є виключно приватний ключ. У свою чергу, доказом наявності у суб'єкта приватного ключа є вже згадана трирівнева процедура входу і авторизації в системі. Без приватного ключа транзакції в мережі біткоїнів неможливі.

Приватний ключ має таку ж літеру – цифрову форму, як і публічний, проте він повинен зберігатися в таємниці, оскільки дозволяє реалізувати винятково права на криптовалюту.

Запам'ятовування довгого літеро-цифрового приватного ключа на практиці досить важко і ненадійно, тому при реєстрації крипто кошику користувачеві видається SEED-фраза, що складається з 12 або 24 англійських слів. SEED-фразу при необхідності можна перетворити назад в приватний ключ, щоб відновити доступ до кошика.

Втрата приватного ключа назавжди позбавляє власника доступу до криптовалюти, подібно до того, як безповоротна втрата готівки виключає відновлення прав на неї.

Викладене вище свідчить, що наявність у суб'єкта приватного ключа є доказом того, що він є власником грошових коштів в крипто кошику, доступ до якого забезпечується цим приватним ключем, якщо не доведено інше. «Холодний» (Апаратний) крипто кошик або паперовий носій з SEED-фразою або роздрукованим приватним ключем можуть бути викрадені чи іншим чином незаконно привласнені іншою особою аналогічно будь-яким матеріальним цінностям. В такому випадку оспорювання права власності забезпечується традиційними відомими засобами доказування і принципово не відрізняється від доказування незаконного присвоєння готівки.

Це можуть бути показання свідків, документи, включаючи розписки в отриманні грошових коштів, завірена електронне листування і (або) документи, що підтверджують факти поставок, і т. д.

Слід зазначити, що ідентифікатор крипто кошика (публічний ключ) може генеруватися необмежену кількість разів, тому анонімність платежів може бути підвищена за рахунок генерування нового ключа для кожної транзакції. У деяких крипто кошиках ця опція передбачена в автоматичному режимі.

Окремим проблемним судової експертизи цифрових активів є оцінка їх ринкової вартості.

Як вже було зазначено, існує істотна різноманітність властивостей і якостей у різних цифрових активів.

Оцінка ринкової або іншої вартості утилітарних цифрових активів, які в основному не призначені для здійс-

нення платежів, вимагає створення нових методів і підходів до оцінки вартості.

Відомо, що останнім часом були спроби застосування традиційних методів оцінки і фінансового аналізу до цифрових активів але вони повністю неспроможні, оскільки всі застосовувані моделі такого роду засновані на позиковому відсотку і вартості грошей в часі[8]. Процентну ставку в централізованій системі фінансів в кінцевому підсумку встановлюють монетарні влади держав, що випускають валюту.

У децентралізованій економіці цифрових активів позичковий відсоток відсутня або працює зовсім інакше. Відсутність в цифрових фінансах ставок рефінансування і похідних від них ключових ставок, а також інших регуляторних інструментів обумовлено відсутністю для криптовалюти централізованих інститутів грошової політики.

Методи оцінки, що відносяться до дохідного підходу, використовують безризикову ставку банківського відсотка, яка є основою для розрахунку ставки дисконтування або коефіцієнта капіталізації для конкретного активу. При наявності централізованої емісії грошей застосування таких методики логічне, оскільки вартість грошей у часі порівнюється з певним єдиним показником, прив'язаним до монетарної політики регуляторного центру. У цифровій економіці єдиного регулюючого центру немає, тому для кожного цифрового активу повинен застосовуватися окремий метод, що враховує його специфічні властивості.

Для підготовки висновків судових експертів з метою встановлення ринкової вартості прав щодо вмісту електронного крипто кошика, що містить цифрові розрахункові одиниці (криптовалюту) Bitcoin, Ethereum, XRP тощо,

по перше слід сформулювати та ідентифікувати об'єкт оцінки.

Об'єктом оцінки може виступати майнове право – право (вимоги) на вміст електронного крипто кошику.

Основними інструментами конвертації цифрових розрахункових одиниць (криптовалюти) в національну валюту України є:

- обмінники криптовалюта (крипто обмінники);
- криптобіржі;
- електронні платіжні системи;
- сервіси р2р-обміну;
- прямий переказ коштів продавцем і покупцем без використання сторонніх сервісів (дві незалежні транзакції: цифрові розрахункові одиниці з електронного гаманця продавця на електронний-гаманець покупця; гривня з рахунку покупця на рахунок продавця).

Кожен з інструментів конвертації характеризується різними витратами (комісійними) на вчинення конвертації.

Вибір інструмента конвертації в розрахунковій моделі і величина витрат на конвертацію повинні бути обгрунтовані. На сьогодні джерелом інформації про витрати на конвертацію, яка у більшій мірі відповідає критеріям можливості перевірки і достовірності, є крипто біржа.

При оцінці права (вимоги) щодо вмісту електронного крипто кошику слід враховувати витрати на здійснення конвертації, оскільки для типових ринкових суб'єктів економічна корисність права (вимоги) нижче, ніж номінальна вартість вмісту електронного крипто кошику.

Висновки. Особливі властивості і якості криптовалюти, вимагають розробки адаптованої до віртуальних активів методики для проведення експертних досліджень, хоча існуючі

сьогодні засоби і методи судової експертизи також дозволяють проводити судову експертизу віртуальних активів, оскільки загальні економічні закони і принципи обігу економічних цінностей залишилися незмінними.

Встановлено, що доказом наявності в особи права власності на віртуальні активи є підтвердження в установленому законом порядку факту його успішної авторизації в системі біткоінів, що неможливо без володіння засобами зберігання приватного ключа або засобами його відновлення.

Оцінка вартості криптовалюти під час проведення судово-товарознавчої експертизи на нашу думку повинна визначатися за біржовим курсом на дату оцінки з відповідними коригуваннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Проект Закону України про віртуальні активи. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 (дата звернення: 13.06.2021).

Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text> (дата звернення: 17.06.2021).

Що розуміється під «криптовалютами» і як їх слід відображати у декларації? URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/osoblyvosti-vidobrazhennya-vidomostej-pro-nematerialni-aktyvy/> (дата звернення: 13.06.2021).

Лист НБУ № 29-208/72889 від 08.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2889500-14#Text> (дата звернення: 17.06.2021).

Архипов В. Bitcoin: основные принципы и отдельные юридически значимые особенности. *Информационно-правовой портал «Закон.ру»*, ООО «Издательская группа «Закон». URL: https://zakon.ru/blog/2014/1/13/bitcoin_osnovnye_principyu_i_otdelnye_yuridicheskiznachimye_osobennosti (дата звернення: 13.06.2021).

Гайдай-Горбач М. С. Порядок використання крипто-валюти в господарській діяльності: магістерська роб. : 081 Право / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Київ, 2018. – 73 с.

Лисина А.В. Первоначальный этап расследования преступлений в сфере оборота криптовалюты: магистерская дисс.:40.04.01 Юриспруденция/ Томский государственный университет. Томск, 2019. – 88с.

Михайлов А.Ю. Теория оценки стоимости криптоактивов. *Финансовая аналитика: проблемы и решения*, 2017, т. 10, вып. 6, С. 691–700.

Россинская Е. Р., Галяшина Е. И., Зинин А. М. Теория судебной экспертизы (Судебная экспертология). М. : Норма. Инфра-М, 2017. –464 с.

Рипенко А.И. Криптовалюта и судебная экспертиза. *Я и Закон. Информационно-юридический портал*. URL: <https://yaizakon.com.ua/kriptovalyuty-i-sudebnaya-ekspertiza/> (дата звернення: 13.06.2021).

Alex Tapscott's Taxonomy of Cryptoassets (Consensus 2018 Magazine, may 14–16) «World of Tokens», p.53.

Мануилов А.В. Проблемы идентификации и оценки криптовалют при внесении в конкурсную массу должника. *Имущественные отношения в РФ*, 2018, №11(206), С. 34-45.

Compare Bitcoin, Ethereum & other cryptocurrency wallets. URL: <https://www.cryptocompare.com/wallets/#/overview> (дата звернення: 17.06.2021).

REFERENCES:

1. Proekt Zakonu Ukrainy pro virtualni aktyvy [Draft Law of Ukraine on Virtual Assets]. *iportal.rada.gov.ua*. Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110 [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protyduii lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia" : vid 06.12.2019, № 361-IX [Law of Ukraine "On prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of proliferation of weapons of mass destruction" from 06.12.2019, № 361-IX]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text> [in Ukrainian].
3. Shcho rozumiietsia pid «kryptovaliatamy» i yak yikh slid vidobrazhaty u deklaratsii? [What is meant by "cryptocurrencies" and how they should be reflected in the declaration?]. *wiki.nazk.gov.ua*. Retrieved from <https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/osoblyvosti-vidobrazhennya-vidomostej-pro-nematerialni-aktyvy/> [in Ukrainian].
4. Lyst NBU № 29-208/72889 : vid 08.12.2014 [Letter of the NBU № 29-208/72889 from 08.12.2014.]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2889500-14#Text> [in Ukrainian].
5. Arkhipov, V. (2014). Bitcoin: osnovnye printsypy i otdelnye yuridicheski znachimye osobennosti [Bitcoin: basic principles and some legally significant features]. *zakon.ru*. Retrieved from https://zakon.ru/blog/2014/1/13/bitcoin_osnovnye_principy_i_otdelnye_yuridicheskiznachimye_osobennosti [in Russian].
6. Haidai-Horbach, M. S. (2018). Porriadok vykorystannia krypto-valiuty v hospodarskii diialnosti []. *Master's thesis*. Kyiv: Natsionalnyi tekhnichniy universytet Ukrainy «Kyivskiy politekhnichniy instytut imeni Ihoria Sikorskoho» [in Ukrainian].
7. Lisina, A.V. (2019). Pervonachalnyy etap rassledovaniya prestupleniy v sfere oborota kriptovalyuty [The initial stage of the investigation of crimes in the field of cryptocurrency circulation]. *Master's thesis*. Tomsk: Tomskiy gosudarstvennyy universitet [in Russian].
8. Mikhaylov, A.Yu. (2017). Teoriya otsenki stoimosti kryptoaktivov [The theory of evaluating the value of cryptoassets]. *Finansovaya analitika: problemy i resheniya – Financial analytics: problems and solutions*, 10(6), 691–700 [in Russian].
9. Rossinskaya, E. R., Galyashina, E. I., Zinin, A. M. (2017). *Teoriya sudebnoy ekspertizy (Sudebnaya ekspertologiya) [Theory of forensic examination (Forensic expertise)]*. Moscow: Norma. Infra-M [in Russian].
10. Ripenko, A.I. (2018). Kriptovalyuta i sudebnaya ekspertiza [Cryptocurrency and forensics]. *yaizakon.com.ua*. Retrieved from <https://yaizakon.com.ua/kriptovalyuty-i-sudebnaya-ekspertiza/> [in Russian].
11. Masnavi, S. (2018). Alex Tapscott's Taxonomy of Cryptoassets (From Consensus 2018). *www.cryptoglobe.com*. Retrieved from <https://www.cryptoglobe.com/latest/2018/05/alex-tapscotts-taxonomy-of-cryptoassets-from-consensus-2018/> [in English].
12. Manuilov, A.V. (2018). Problemy identifikatsii i otsenki kriptovalyuti pri vnesenii v konkursnuyu massu dolzhnika [Problems of identification and evaluation of cryptocurrencies when entering a debtor into the bankruptcy estate]. *Imushchestvennye ot-nosheniya v RF – Property relations in the Russian Federation*, 11(206), 34-45 [in Russian].
13. Compare Bitcoin, Ethereum & other cryptocurrency wallets. *www.cryptocompare.com*. Retrieved from <https://www.cryptocompare.com/wallets/#/overview> [in English].

Кривоножко Галина Євгенівна,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектором інформаційних технологій лабораторії авторського права та інформаційних технологій, Науково-дослідний центр судових експертиз з питань інтелектуальної власності бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, тел.: +38 044 5921401, e-mail: kr_galina@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-7635-541X>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ РЕФАЙЛІНГУ ЯК ОДНОЇ ІЗ СКЛАДОВИХ КІБЕРЗЛОЧИНУ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ (ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Анотація. Експертні дослідження передбачають, що дослідження, проведені експертом, здійснюються на підставі чинного законодавства та на основі спеціальних знань, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи. В світі та в Україні не існує на сьогодні єдиної методології визначення шкоди від небезпечних діянь у кіберпросторі та/або з його використанням, в тому числі для цілей судочинства. Однак це не заперечує можливості досліджень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, де предметом злочинних посягань є саме комп'ютерна інформація. Також в спеціалізованих експертних установах України здійснюється методичне забезпечення дослідження програмних продуктів як засобів здійснення комп'ютерних злочинів.

В статті наведено основні типи та види кіберзлочинів. Більш детально в статті приділено увагу рефайлінгу (незаконна підміна телефонного трафіку). Розглянуті основні види систем виявлення рефайлінгу, особливості та проблемні питання проведення експертних досліджень щодо визначення рефайлінгу.

Викладені перспективи подальших досліджень з питань, що стосуються визначення рефайлінгу. Тематика проведених досліджень відноситься та спрямована на підвищення ефективності наукових досліджень у сфері телекомунікацій та інформаційних технологій. Рекомендується для використання при проведенні комплексного інженерно-технічного дослідження (експертна спеціальність 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», 10.17 «Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів») та дослідження у сфері інтелектуальної власності (експертна спеціальність 13.1.2 «Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і копіюваннями даних (базами даних)').

Ключові слова: нелегальна термінація трафіку, рефайлінг, судова експертиза.

Kryvonozhko Halyna Evgenievna,

Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher, Head of Information Technology Sector, Laboratory of Copyright and Information Technology, Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, Lesi Ukrainky Blvd, 26: (044) 592-14-01, Email: kr_galina@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-7635-541X>

PROBLEM QUESTIONS DEFINITION OF REFILEING AS ONE OF THE COMPONENTS OF CYBER CRIME IN UKRAINE DURING THE PERFORMANCE OF FORENSIC EXPERTISE (EXPERT RESEARCH)

Abstract. Expert research assumes that research conducted by an expert is carried out on the basis of current legislation and on the basis of special knowledge, material objects, phenomena and processes that contain information about the circumstances of the case. There is currently no single methodology in the world and in Ukraine for determining the harm from dangerous acts in cyberspace and / or with its use, including for judicial purposes. However, this does not preclude research into the use of computers, systems and computer networks and telecommunications networks, where computer information is the subject of criminal encroachments. Also, specialized expert institutions of Ukraine provide methodological support for the study of software products as a means of committing computer crimes.

The article presents the main types and kinds of cybercrimes. The article pays more attention to refilling (illegal substitution of telephone traffic). The main types of refilling detection systems, features and problematic issues of conducting expert research on the definition of refilling are considered.

Prospects for further research on issues related to the definition of refilling are outlined. The subject of the research is related to the effectiveness of research in the field of telecommunications and information technology. Recommended for use in conducting comprehensive engineering research (expert specialty 10.9 «Research of computer hardware and software», 10.17 «Research of telecommunication systems (equipment) and tools») and research in the field of intellectual property (expert specialty 13.1.2) Research related to computer programs and data compilations (databases)).

Keywords: illegal traffic termination, refilling, forensic expertise.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні не існує на сьогодні єдиної методології визначення шкоди від небезпечних діянь у кіберпросторі та/або з його використанням (один з видів кіберзлочинів *рефайлінг*, коли злочинці для отримання неправомірної вигоди втручаються у роботу мереж операторів), в тому числі для цілей судочинства. Однак це не заперечує можливості досліджень [1, 2] у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, де предметом злочинних посягань є саме комп'ютерна інформація.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Нелегальна термінація трафіку стала однією з основних проблем будь-якого телекомунікаційного оператора. Проблема такої кіберзлочинності є загальносвітовою [3].

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що даному питанню приділяється певна увага. Дослідженням проблемних питань протидії кіберзлочинності займалися такі вітчизняні науковці, як Н. М. Ахтирська, Ю. М. Батурін, П. Д. Біленчук, О. В. Ботвінкін, В. О. Голубєв, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, М. В. Карчевський, М. О. Кравцова, О. М. Литвинов, Ю. Ю. Нізовцев, О. А. Парфило, Б. В. Романюк, О. Р. Росинська, Т. Л. Тропіна, В. С. Цимбалюк, О. М. Черкун, О. К. Юдін та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених даним проблемам, розвиток інформаційних технологій, поява нових способів і методів кіберзлочинів зумовлює потребу подальших досліджень цієї тематики [4-6].

Мета статті. Метою статті є загальний опис значення рефайлінгу, проблемних питань, що виникають під час проведення судових експертиз (експертних досліджень) з метою виконання певного експертного завдання експертами.

Тематика проведених досліджень відноситься та спрямована на підвищення ефективності наукових досліджень у сфері телекомунікацій та інформаційних технологій. Узагальнення та висновки, надані за результатами дослідження сприятимуть проведенню об'єктивних та науково обґрунтованих досліджень та рекомендується для використання при проведенні комплексного інженерно-технічного дослідження (експертна спеціальність 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», 10.17 «Дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів») та дослідження у сфері інтелектуальної власності (експертна спеціальність 13.1.2 «Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)).

Виклад основного матеріалу. Експертні дослідження передбачають, що дослідження, проведені експертом, здійснюються на підставі чинного законодавства та на основі спеціальних знань, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи [1]. Сьогодні в спеціалізованих експертних установах України впроваджені методичні матеріали для забезпечення проведення досліджень носіїв комп'ютерної інформації, які використовуються, у тому числі й для методичного забезпечення дослідження програм-

них продуктів як засобів здійснення комп'ютерних злочинів [6].

У Законі України «Про основні заходи забезпечення кібербезпеки України»: «кіберзлочин (комп'ютерний злочин) – суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України».

До основних типів кіберзлочинів можна віднести:

- правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем – незаконний доступ, нелегальне перехоплення, втручання в дані, втручання в систему, зловживання пристроями;
- правопорушення, пов'язані з комп'ютерами, – підробка, пов'язана з комп'ютерами, шахрайство, пов'язане з комп'ютерами;
- правопорушення, пов'язані зі змістом, – правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією;
- правопорушення, пов'язані з порушенням авторських і суміжних прав.

До основних видів кіберзлочинів відносяться:

кардинг; фішинг (СМС-фішинг; Інтернет-фішинг), вішинг; скімінг; шимінг; онлайн-шахрайство; піратство; мальваре; протиправний контент; рефайлінг. Насьогодні рефайлінг і в Україні інтенсивно розвивається. *Рефайлінг – незаконна підміна телефонного трафіку.*

Відповідно до ч.1 с.42 Закону України «Про телекомунікації»: «Діяльність у сфері телекомунікацій здійснюється за умови включення до реєстру

операторів, провайдерів телекомунікацій, а у визначених законом випадках також за наявності відповідних ліцензій та/або дозволів» [2]. Передбачена відповідальність відповідно до ст. 361 Кримінального кодексу України за «несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації» [7]. Однак, незалежно до вимог, злочинці для отримання неправомірної вигоди втручаються у роботу мереж операторів, чим завдають значної шкоди [3, 8].

Результати впровадження сучасних технічних засобів і технологій інформаційного забезпечення дозволяють говорити про новий етап розвитку процесів інформатизації. При цьому мова йде не тільки про розширення і модернізацію комплексу обчислювальних засобів, а й процеси формування єдиної інформаційної мережі, баз і банків даних, засобів телекомунікації.

Тому предметом злочинних посягань, відповідальність за які передбачена розділом XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» КК України, є саме *комп'ютерна інформація* [7].

До основних видів систем виявлення рефайлінгу відносяться [9-11]:

- *активні системи* – що виявляють фродові номери, здійснюючи сесії тестових викликів (продзвонів) з різних частин світу на номери оператора,

- *пасивні системи* – що відрізняють фродові карти від живих абонентів.

До *особливостей та проблемних питань* проведення експертних досліджень щодо визначення рефайлінгу відносяться [11]:

- злочинець залишається анонімним безпосередньо до розкриття даного злочину. Кіберзлочин – це реальна можливість залишатися на відстані багатьох тисяч кілометрів від своєї жертви чи навіть жертв;

- кіберзлочини важко виявляти та розслідувати саме тому що вони вчиняються за допомогою електронно-обчислювальних машин, які мають свою IP-адресу і правоохоронцям необхідно визначити її серед сотні тисяч інших;

- даний вид злочину приносить значні збитки;

- для розкриття кіберзлочинів необхідне залучення висококваліфікованих ІТ – спеціалістів, оскільки для виявлення і розслідування кіберзлочинів необхідні спеціальні знання та навички;

- особливістю даного виду злочину також являється те, що він має міжнародний характер, тому необхідно розвивати міжнародне співробітництво (а також методи загальної та спеціальної превенції, реалізація яких має здійснюватися на міжнародному рівні) в даній сфері, що сприятиме значному посиленню безпеки, зменшенню кількості кіберзлочинів (особливо на початковому етапі їх скоєння).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в даній статті проаналізовано особливості проведення судових експертиз (експертних досліджень) щодо визна-

чення питань вчинення рефайлінгу в Україні.

Перспективою подальших досліджень є завдання із опрацювання методичних рекомендацій щодо проведення експертних досліджень з питань, що стосуються визначення рефайлінгу. Висвітлення проблемних питань, запропонованих рекомендацій щодо процедури аналізу ознак реалізації функцій програмного забезпечення та дій комп'ютера/телекомунікаційного пристрою, на який встановлено програмне забезпечення, можуть бути основою для розробки методик проведення судових експертиз спеціальних програмних засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наказ Міністерства юстиції України Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : прийнятий 8 жовт. 1998 року № 53/5 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46.

2. Закон України «Про телекомунікації». – Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>.

3. Проблемні питання протидії рефайлінгу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/767939.pdf>.

4. Проблеми правового та експертного забезпечення правоохоронної діяльності у сфері протидії кіберзлочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581430420.htm.

5. Пассивные методы выявления нелегальной терминции трафика [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу: <https://habr.com/ru/post/320716/>.

6. Дослідження програмних засобів щодо їх віднесення до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації : методичні рекомендації. – Київ : ІСТЕ СБУ, 2016. – 31 с.

7. Кримінальний кодекс України. – Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

8. Гладь Ю.О. Правові аспекти відшкодування операторам мобільного зв'язку шкоди, завданої рефайлінгом. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 21-22 квіт. 2017 р.). Тернопіль: Економічна думка, 2017. С. 341-344.

9. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». – Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.

10. Карчевський М.В. Злочини в сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (тези лекцій) / М.В. Карчевський // Злочини в сфері використання ІТ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://it-crime.at.ua/index/tezi_lekcij/0-31.

11. Кіберзлочинність у всіх її проявах: види, наслідки та способи боротьби. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.gurt.org.ua/articles/34602/>.

REFERENCES:

1. Nakaz Ministerstva yustytseyi Ukrainy Pro zatverdzhennya Instruktseyi pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen' ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsiy z pytan' pidhotovky ta pryznachennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen' : pryynyaty 8 zhovt. 1998 roku

№ 53/5 [Order of the Ministry of Justice of Ukraine On Approval of the Instruction on the Assignment and Conduct of Forensics and Expert Research and Scientific and Methodological Recommendations on the Issues of Preparation and Assignment of Judicial Expertise and Expert Research from October 8 1998, № 53/5]. Official Bulletin of Ukraine – Voice of Ukraine, 46 [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy «Pro telekomunikatsiyi» [The Law of Ukraine «On Telecommunications»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15> [in Ukrainian].

3. Problemni pytannya protydyi refaylinhu v Ukraini [Problematic issues of counteracting refilling in Ukraine]. (n.d.). Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/767939.pdf>. [in Ukrainian].

4. Problemy pravovoho ta ekspertnoho zabezpechennya pravookhoronnoyi diyal'nosti u sferi protydyi kiberzlochynnosti [Problems of legal and expert support of law enforcement in the field of combating cybercrime]. (n.d.). Retrieved from http://www.academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581430420.htm. [in Ukrainian].

5. Passivnyye metody vyyavleniya nelegal'noy terminatsii trafika [Passive methods for detecting illegal traffic termination]. (n.d.). Retrieved from <https://habr.com/ru/post/320716/>. [in Russian].

6. Doslidzhennya prohramnykh zasobiv shchodo yikh vidnesennya do spetsial'nykh tekhnichnykh zasobiv nehlasnoho otrymannya informatsiyi : metodychni rekomendatsiyi. – Kyiv : ІСТЕ СБУ, 2016. – 31 с.

7. Kryminal'nyy kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].

8. Gladyo, Yu. O. (2017). Pravovi aspekty vidshkoduvannya operatoram mobil'noho zv'yazku shkody, zavdanoyi refaylinhom. [Legal aspects of compensation for damage caused by refilling by mobile operators].

Ukrayina v umovakh reformuvannya pravovoyi systemy: suchasni realiyi ta mizhnarodnyy dosvid: materialy II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Ternopil', 21-22 kvit. 2017 r.). Ternopil': Ekonomichna dumka, 2017. S. 341-344. [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrayiny «Pro osnovni zasady zabezpechennya kiberbezpeky Ukrayiny» [The Law of Ukraine «On the basic principles of cybersecurity in Ukraine»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> [in Ukrainian].

10. Karchevsky, M. V. (Ed.). (2021). Zlochyny v sferi vykorystannya elektronno-obchyslyval'nykh mashyn (komp'yuteriv),

system ta komp'yuternykh merezh i merezh elektrosv'yazku (tezy lektsiy) [Crimes in the field of use of electronic computers (computers), systems and computer networks and telecommunication networks (abstracts of lectures) // Crimes in the field of IT]. Retrieved from http://it-crime.at.ua/index/tezi_lekcij/0-31 [in Ukrainian].

11. Kiberzlochynnist' u vsikh yiyi proyavakh: vydy, naslidky ta sposoby borot'b [Cybercrime in all its manifestations: types, consequences and methods of combating] (2016) Retrieved from <https://www.gurt.org.ua/articles/34602/> [in Ukrainian].

Крупка Ярослав Анатолійович,

судовий експерт, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, вул. Рішельєвська, 8, м. Одеса, Україна, 65026, тел.: +38 (048) 722 14 71, e-mail: ere@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9811-7252>.

Кралуєк Марина Олександрівна,

завідувачка відділу, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України, вул. Рішельєвська, 8, м. Одеса, Україна, 65026, тел.: +38 (048) 722 14 71, e-mail: m-kraluk@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-0693-9508>.

Костенко Тетяна Вікторівна,

доктор технічних наук, доцент, професор кафедри безпеки об'єктів будівництва та охорони праці, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, вул. Онопрієнка, 8, м. Черкаси, Україна, 18034, тел.: +38 (0472) 55-09-53, e-mail: kostenko_tetiana@chipb.org.in, <https://orcid.org/0000-0001-9426-8320>.

Зав'ялова Олена Леонідівна,

кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри природоохоронної діяльності, Донецький національний технічний університет, пл. Шибанкова, 2, м. Покровськ, Україна, 85300, тел.: +38 (095) 310-44-83, e-mail: elenazavialova63@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2834-5900>.

ЗЛОЧИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ НАДР: ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Анотація. Метою статті є вдосконалення методології призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи незаконного використання і видобутку надр з метою підвищення їх ролі та значення в кримінальному процесі.

Під час проведення досліджень, для розв'язання поставлених задач, в комплексі застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: методи індукції (на етапі збору, систематизації і обробки інформації для проведення досліджень) та дедукції (у процесі теоретичного осмислення проблеми), системно-аналітичний, порівняльний аналізи, метод аналізу визначень.

В роботі розглянуті основні первісні дії слідчого при розслідуванні незаконного використання і видобутку надр: вилучення і огляд документів на підприємстві з їх переліком; огляд місця події; допит свідків події; призначення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи. Сформульовані: питання слідчого при допитах свідків, робітників та посадових осіб підприємства, інспекторів контролюючих органів, підозрюваного у незаконному використанні і видобутку

надр. Розроблені питання слідчого для вирішення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи. Наведений приклад виконання судової експертизи злочинів з охорони та розробки надр.

Наукова та практична новизна роботи полягає у розв'язанні науково-прикладної задачі вдосконалення методології призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи незаконного використання і видобутку надр, визначення науково-методичних підходів до вдосконалення методики призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи, які дозволять підвищити якість експертних досліджень, створити струнку систему експертних досліджень, посилити їх ролі в процесі розкриття і розслідування злочинів.

Складні проблеми, які стоять перед слідством / судом при розслідуванні злочинів щодо незаконного використання і видобутку надр, обумовлюють доцільність займатися широким спектром актуальних питань на науковій базі з урахуванням особливостей вимог правил використання і видобутку надр. Необхідно вдосконалити на основі прагматичного підходу методологію призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи з питань використання і видобутку надр.

Ключові слова: видобуток, використання надр, досудове слідство, корисні копалини, питання, судова гірничо-технічна експертиза, судова інженерно екологічна експертиза.

Krupka Yaroslav Anatolievich,

Forensic Expert, Odessa Research Institute of Forensic Science of the Ministry of Justice of Ukraine, st. Rishelievskaya, 8, Odessa, Ukraine, 65026, tel.: + 38 (048) 722-14-71, e-mail: epe@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9811-7252>.

Kraliuk Maryna Alexandrivna,

Head of the Department, Odessa Research Institute of Forensic Science of the Ministry of Justice of Ukraine, st. Rishelievskaya, 8, Odessa, Ukraine, 65026, tel.: + 38 (048) 722-14-71, e-mail: m-kraluk@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-0693-9508>.

Kostenko Tetyana Viktorivna,

Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of construction objects safety and labor protection, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine, st. Onopriienko, 8, Cherkasy, Ukraine, 18034, tel.: +38 (0472) 55-09-53, e-mail: kostenko_tetiana@chipb.org.in, <https://orcid.org/0000-0001-9426-8320>.

Zavyalova Olena Leonidivna,

Ph.D in Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Nature and Environmental Activity, Donetsk National Technical University, sq. Shybankova, 2, Pokrovsk, Ukraine, 85300. tel.: +38 (095) 310-44-83, e-mail: elenazavialova63@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2834-5900>.

CRIMES IN THE FIELD OF PROTECTION AND RATIONAL EXPLOITATION OF SUBSOIL: PRE-TRIAL INVESTIGATION, FORENSIC EXPERTISE

Abstract. The purpose of the article is to improve the methodology of appointment, organization and conduct of a complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise of illegal exploitation and extraction of subsoil in order to increase their role and importance in criminal proceedings.

To solve the tasks during the research general scientific and special methods were used in complex, in particular: methods of induction (at the step of collecting, systematizing and processing information for research) and deduction (in the process of theoretical understanding of the problem), system-analytical, comparative analysis, method of analysis of definitions.

The main primary actions of the investigator in the investigation of illegal exploitation and extraction of subsoil are considered in the work: seizure and inspection of documents at the enterprise on their list; investigating the scene; interviews with witnesses of the event; the appointment of a complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise. Formulated: the questions of the investigator during the examination of witnesses, workers, officials of the enterprise, inspectors of controlling bodies, suspected of illegal exploitation and extraction of subsoil. The questions of the investigator for the resolving of complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise are developed. The example of forensic expertise of crimes for the protection and mining is provided.

Scientific and practical novelty of the work consists in solving the scientific and applied problem of improving the methodology of an appointment, organization and conducting of a complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise of illegal exploitation and extraction of subsoil, the definition of scientific and methodological approaches to improving methods of an appointment, organization and conducting of a complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise, which will improve the quality of expert research, establish a coherent system of expert research, strengthen its role in the detection and investigation of crimes.

The challenges facing the investigation / court in the investigation of crimes related to the illegal exploitation and extraction of subsoil make it advisable to address a wide range of topical issues on a scientific basis, taking into account the requirements of exploitation and mining regulations. It is necessary to improve the methodology of appointment, organization and conducting of a complex forensic engineering-ecological and mining-technical expertise of illegal exploitation and extraction of subsoil based on the praxeological approach.

Key words: mining, exploitation of subsoil, pre-trial investigation, minerals resources, issues, forensic mining-technical expertise, forensic engineering-ecological expertise.

Постановка питання в загальному вигляді. Актуальність проблем розслідування незаконного видобутку корисних копалин (вугілля, нафти, бурштину, піску тощо) вимагає ґрунтовного дослідження, вивчення ситуації, яка склалася на даному етапі розвитку як країни в цілому, так і окремих територій, що зазнали катастрофічного впливу від антропологічного чинника, тобто діяльності людини.

Розслідування кримінальних злочинів, пов'язаних з незаконним використанням і видобутком надр має свої вади. Причина – відсутність єдиної методики розслідувань правопорушень цієї категорії. Як показує аналіз правозастосовчої практики взагалі і по злочинах, пов'язаних з незаконним видобутком корисних копалин, попереджувальна діяльність практично не ведеться, і обставини, що сприяли вчиненню злочинів даного виду, у більшості випадків не з'ясовуються [1]. Необхідно також відзначити високий ступінь латентності зазначених злочинів. Відсутність розробленої методики розслідування незаконного використання і видобутку надр негативно впливає на стан боротьби з вказаними злочинами та запобігання їм [2]. Також не існує методології призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи незаконного використання і видобутку надр.

Саме дана проблематика визначає актуальність даної теми та зумовлює потребу в проведенні досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темі щодо правового регулювання користування надр як складовій екологічного права присвячені праці відомих вчених-правознавців

України Андрейцева В. І., Балюк Г. І., Каракаша І. І., Кірина Р. С., Кравченка С. М., Мунтяна В. Л., Погрібного О. О., Сурілової О. О., Шемшученка Ю. С., Шепітько В. Ю., Шульги М. В. в яких, зокрема, висвітлювалися проблеми реалізації юридичної відповідальності у сфері охорони або використання надр. Питаннями незаконного використання і видобутку надр займалися такі вчені як Вознюк А. А., Гавриш С. Б., Костенко В. К., Матвійчук В. К. Визначення криміналістичної характеристики, поняття та ознак предмету порушення правил охорони або використання надр досліджували Дудоров О. О., Книженко С. О., Комарницький В. М., Комарницький М. В., Навроцький В. О., Нетеса Н. В., Стельмах М. В., Шем'яков О. П.

Проте питання призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи (далі – СІЕЕ та СГТЕ) незаконного використання і видобутку надр поки що залишаються поза увагою дослідників. Теоретичні й методичні основи СІЕЕ та СГТЕ перебувають у стані формування. Недостатня теоретична розробленість та велика практична значимість з дослідження розкриття й розслідування злочинів, пов'язаних з охороною або використанням надр, потребують розвитку й удосконалення загальної теорії СІЕЕ та СГТЕ та обумовлюють необхідність досліджень у даному напрямку.

Деякі загальні проблеми з даної теми викладені у працях Дузь Л. Є., Лемеха Р. І., Максимовича Р. Л., Письменського Є. О., Сабадаша В. В., Убермана В. І., авторів статті та інших.

Формулювання мети; постановка завдання досліджень. Метою стат-

ті є вдосконалення методології призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи незаконного використання і видобутку надр з метою підвищення їх ролі та значення в кримінальному процесі.

Завданнями дослідження є вдосконалення методології призначення, організації та проведення СІЕЕ та СГТЕ щодо незаконного використання і видобутку надр, визначення науково-методичних підходів до вдосконалення методики призначення, організації та проведення СІЕЕ та СГТЕ, які дозволять підвищити якість експертних досліджень, створити струнку систему експертних досліджень, посилити їх ролі в процесі розкриття і розслідування злочинів.

Під час проведення досліджень, для розв'язання поставлених задач, в комплексі застосовувалися загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: методи індукції (на етапі збору, систематизації і обробки інформації для проведення досліджень) та дедукції (у процесі теоретичного осмислення проблеми), системно-аналітичний, порівняльний аналізи, метод аналізу визначень.

Виклад основного матеріалу досліджень. Згідно зі статтю 1 Кодексу України про надра [3], надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного використання і освоєння. Надра відносяться до непоновлюваних природних ресурсів, геологічна швидкість утворення або акумуляції яких значно повільніше швидкості їх використання людьми в процесі виробництва. Вони є сукупністю різних корисних копалин, які

широко використовуються в господарській діяльності.

Родовища корисних копалин – це нагромадження мінеральних речовин в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання. Корисні копалини за своїм значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. До корисних копалин загальнодержавного значення відносяться горючі речовини (кам'яне вугілля, нафта, природний газ), метали (залізна руда, мідь, свинець), неметали (глина, пісок, вапняк), благородні метали (золото, іридій, платина, срібло), підземні води, інертні гази та ін. До корисних копалин місцевого значення відносяться вапняк, гіпс, гравій, глина, галечник, крейда, пісок, супісок та ін. [4].

На даний час державним балансом запасів корисних копалин враховано близько 8 тисяч родовищ з 96 видами корисних копалин, 3349 родовищ освоєно промисловістю, і на їх базі функціонує понад 2 тисячі гірничодобувних підприємств. В Україні у значних обсягах ведеться добування кам'яного вугілля (до 2 % світового), залізних (4 %) та марганцевих (10 %) руд, урану, титану, цирконію, германію, графіту (4 %), каоліну (18 %), бромю, охри, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних та калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів та іншого), скляного піску тощо.

Державне управління у галузі геологічного вивчення, використання і охорони надр здійснюють: центральний орган виконавчої влади, що за-

безпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці; органи влади Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи та органи місцевого самоврядування [3].

Відсутність економічно обґрунтованої стратегії розвитку мінерально-сировинного комплексу України, особливо його паливно-енергетичного сегменту, поширення негативних тенденцій задоволення потреб України в мінеральній сировині та енергоносіях, перш за все за рахунок імпорту, і підвищення цін на ці види продукції зумовили кримінальну активність ринку мінеральних і паливно-енергетичний ресурсів [5].

Стаття 240 Кримінального Кодексу України (далі – КК України) «Порушення правил охорони або використання надр» встановлює кримінальну відповідальність за порушення встановлених правил охорони або використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля та за порушення встановлених правил використання надр, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

За даними статистичних спостережень Міністерства внутрішніх справ України [6], зростає кількість злочинів, пов'язаних з порушенням правил охорони або використання надр. Вивчення матеріалів кримінальних справ, судової практики застосування

статті 240 КК України дає нам можливість виділити: 1) складність кваліфікації злочинів, що порушують правила охорони надр та їх відмежування від адміністративних проступків у сфері надрокористування; 2) недосконалість криміналістичної методики розслідування цих злочинів; 3) неповноту, однобічність і необ'єктивність дослідження обставин, що заважає встановленню об'єктивної істини у справі.

Кодекс України про надра [3] в цілому вирішує питання про відповідальність за порушення в сфері надрокористування. Однак, диференціація правопорушень, перелічених в зазначеному кодексі, на злочини і адміністративні правопорушення не передбачена. Те ж саме стосується і переліку гірничих правопорушень [7].

Найбільш характерними порушеннями вимог правил охорони або використання надр, згідно вимог статті 56 Кодексу України про надра [3], які передбачають настання кримінальної відповідальності, є наступні: самовільне користування надрами; самовільний видобуток запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; самовільне використання надр без дозволу при будівництві, розміщенні, експлуатації гірничодобувних підприємств; розробка надр за межами гірничого відводу, наданого користувачеві, здійснення таких видів користування надрами, які не вказані в спеціальному дозволі видобутку корисних копалин понад установлений спеціальним дозволом обсяг; необґрунтована і самовільна забудова площ залягання корисних копалин; забруднення надр при підземному зберіганні нафти, газу, вуглеводнів і інших речовин; захоронення відходів тощо.

У КоАП [8] адміністративними проступками названі такі діяння: невиконання правил охорони надр і вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, будівель і споруд від шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, знищення або пошкодження спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків; вибіркове вироблення багатих ділянок родовищ, яке призводить до необґрунтованих втрат балансових запасів корисних копалин; наднормативні втрати і наднормативне збіднення корисних копалин при видобутку; псування родовищ корисних копалин та інші порушення вимог раціонального використання запасів тощо.

Кваліфікація злочинів в сфері надрокористування, зокрема передбачених ст. 240 КК, перш за все, пов'язана з визначенням характерних ознак процесу видобутку корисних копалин; віднесенням мінеральної сировини, що видобувається, до корисних копалин загальнодержавного значення, і також наявністю або відсутністю у юридичної або фізичної особи, яка проводить видобувні роботи, права видобутку корисних копалин (виявлення ознак незаконності).

З'ясування зазначених питань можливе лише за умови врахування окремих вимог гірничого законодавства. Сучасні дослідники визначають право видобутку корисних копалин як систему юридичних норм і засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання відносин щодо забезпечення раціональної, екологічно і технологічно безпечної розробки родовищ корисних копалин, задоволення потреб суспільства і суб'єктів в мінеральній

сировині та захисту їх прав [9]. Відсутність цього права у надрокористувача, який здійснює видобувні роботи, є ознакою незаконного видобутку корисних копалин.

На думку окремих вчених, незаконним визнається видобуток корисних копалин: з порушенням нормативних вимог щодо отримання спеціального дозволу на користування надрами, в тому числі без отримання такого дозволу; до початку або після закінчення терміну дії дозволу, після призупинення дії або анулювання спеціального дозволу, за межами ділянки надр (гірничого відводу), на яку видано спеціальний дозвіл; видобутку інших видів корисних копалин, ніж зазначено в дозволі тощо [10].

Спеціальні дозволи видаються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр не тільки на видобуток корисних копалин (промислому розробку родовищ), але й на інші види користування надрами, визначені в ст. 14 Кодексу України про надра [3]. Гірничі відводи для розробки родовищ корисних копалин місцевого значення надаються територіальними управліннями центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, і підлягають реєстрації в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці.

У ст. 24 Гірничого Закону України [7] наведено перелік документів, які дають право на проведення гірничих робіт: спеціальний дозвіл на користування надрами; акт про надання гірничого відводу (крім користувачів нафтогазо-

носними та бурштиноносними надрами); технічний проект, затверджений і погоджений у встановленому порядку; геолого-маркшейдерська, технічна та обліково-контрольна документація (календарні плани розвитку гірничих робіт, проекти, паспорти, схеми тощо).

Суспільна небезпека злочину полягає в порушенні встановлених правил охорони надр, якщо це створює небезпеку для життя, здоров'я людей або довкілля. Нераціональне використання надр може вплинути саме на надра і корисні копалини в них, на суміжні природні об'єкти – води, землі, лісу, на здоров'я людини і його майно.

Об'єктом злочину є надра як складова частина об'єкту, що охороняється кримінальним правом навколишнього середовища з метою дотримання раціональних і ефективних методів видобутку незагальнопоширених корисних копалин, недопущення понаднормативних втрат корисної природної сировини.

Предметом злочину є надра і видобуток з надр землі незагальнопоширених корисних копалин.

Об'єктивна сторона злочину виражається в двох видах дій: 1) в порушенні встановлених правил охорони надр; 2) в незаконному видобутку корисних копалин (крім загальнопоширених).

Суб'єктом порушення правил охорони надр може бути як посадова, так і приватна особа.

При досудовому розслідуванні незаконного використання і видобутку надр слідчому, прокурору необхідно, перш за все, виконати наступні первісні процесуальні дії: а) вилучити і оглянути документи на підприємстві; б) оглянути місце події; в) допитати

свідків події; г) призначити комплексну судову інженерно-екологічну та гірничо-технічну експертизу [11].

До документів, що підлягають вилученню та огляду відносяться: спеціальний дозвіл на користування надрами; акт про надання гірничого відводу (крім користувачів нафтогазоносними та бурштиноносними надрами); технічний проект, затверджений і погоджений у встановленому порядку; геолого-маркшейдерська, технічна та обліково-контрольна документація (календарні плани розвитку гірничих робіт, проекти, паспорти, схеми); дозволи на проведення робіт підвищеної небезпеки та експлуатацію машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки; книги нарядів підприємства та ділянок, наряди-путівки майстрів, наряди-допуски на ведення робіт підвищеної небезпеки; приписи контролюючих організацій щодо порушень вимог законодавства при використанні і видобутку надр [12].

При огляді місця події криміналістично значущою інформацією є: відомості, що вказують на розташування місця незаконного використання і видобутку надр, про характер заподіяної шкоди; дані про осіб, які можуть бути причасними до незаконного використання і видобутку надр; інші відомості, що дозволяють встановити обставини, які підлягають доведенню у справі [12].

Кого ж у невідкладному порядку повинен допитати слідчий і які питання при цьому необхідно з'ясувати? Свідки, яких слідчий повинен допитати в порядку виконання первинних слідчих дій незаконного використання і видобутку надр можуть бути розділені на три групи: 1) свідків-очевидців події; 2) свідків з осіб з числа найма-

них працівників; 3) свідків-посадових осіб підприємства (див. табл. 1)

Також необхідно допитати працівників природоохоронних органів (інспекторів Державної служби України з питань праці, Державної екологічної інспекції України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, працівників санітарноепідеміологічної служби тощо) (див. табл.2).

В табл. 3 приводимо питання допиту підозрюваного у незаконному використанні і видобутку надр.

Досудове розслідування незаконного використання і видобутку надр без проведення СІЕЕ та СГТЕ неможливо [13].

СІЕЕ та СГТЕ розглядаються як елемент багатогранного криміналістичного вчення про зв'язки взаємодії, гносеологічні положення котрого широко застосовувались при розробці методології судової експертизи матеріальних слідів-відображень [13].

Метою СІЕЕ та СГТЕ є встановлення із залученням спеціальних знань фактичних обставин виникнення й розвитку незаконного використання і видобутку надр, наслідків для навколишнього природного середовища й причинно-наслідкових зв'язків.

Об'єктом СІЕЕ та СГТЕ є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини незаконного використання і видобутку надр, у тому числі речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) в матеріалах справи.

Логіко-гносеологічна структура досліджень в рамках СІЕЕ та СГТЕ може бути зведена до наступних універсальних питань (див. табл 4).

Таблиця 1

Питання слідчого до свідків події незаконного використання і видобутку надр

№ з/п	Питання
До свідків-очевидців	
1	- коли і за яких умов ви спостерігали подію використання і видобутку надр?
2	- що Вам відомо про місце події використання і видобутку надр чи осіб, які здійснювали таку діяльність?
3	- яким способом (технологія, техніка) видобувалися корисні копалини?
4	- чи знали Ви, що здійснюється незаконне використання і видобуток надр?
5	- який вид видобутих корисних копалин?
6	- хто керував використанням і видобутком надр?
7	- чи можете Ви пригадати, скільки осіб було зазвичай на місці події?
8	- чи зможете Ви упізнати цих осіб? Чи були серед них знайомі Вам особи?
До свідків – осіб з числа найманих працівників (додаткові) питання	
9	- чи знайомі Ви з особою, що найняла Вас на роботу?
10	- що належало до Ваших трудових обов'язків?

11	- який був режим роботи, яка була кількість найманих робітників та їхні обов'язки?
12	- яка технологія робіт; наявність і вид технічних засобів, що використовувалися під час розробки і видобутку надр?
13	- які шляхи збуту добутої корисної копалини?
14	- який вид і якісні показники надр?
15	- чи знали Ви про незаконність використання і видобутку надр?
16	- який вид розрахунку з Вами використовувався при використанні і видобутку надр?
17	- як особи, що керували роботами та збутом корисних копалин, здійснювали розрахунок з Вами після його видобутку?
18	- чи знайомі Ви з особою, що реалізовувала добуті природні ресурси?
До свідків-посадових осіб	
19	- згідно з якими нормативними правовими документами проводились роботи з використання та видобутку надр?
20	- охарактеризуйте організацію робіт, технологію та техніку, що використовувалися при використанні та видобутку надр?
	- чи відповідали технології та машини, механізми, устаткування при використанні та видобутку надр вимогам нормативно-правових актів?
	- ви усвідомлювали, що роботи з використання та видобутку надр є незаконними?
	- які Ваші обов'язки при використанні та видобутку надр?
	- чи знаходилися Ви в офіційних правовідносинах з підприємством (особою), що займалося використанням та видобутком надр?
	- який вид розрахунку з Вами і робітниками використовувався при використанні і видобутку надр?
	- чи знайомі Ви з особою, що реалізовувала видобуті корисні копалини?

Таблиця 2

Питання слідчого до працівників органів, які контролюють правила використання і видобутку надр

№ з/п	Питання
1	- коли і як Ви виявили незаконне використання та видобуток надр?
2	- які існують види та способи видобування даних корисних копалин?
3	- яким чином особам або підприємствам надається дозвіл для видобування корисних копалин?
4	- чи можете Ви визначити технологію робіт, машини, механізми, устаткування, які використані при незаконному видобуванні корисних копалин?
5	- як Ви можете охарактеризувати технічний стан окремих агрегатів, які використовувалися на місці події?
6	- яку шкоду (підробка території, вплив на воду, поверхневий шар ґрунту тощо) спричинено вчиненням даного злочину?
7	- внаслідок чого відбулося забруднення атмосфери або водного простору, настання тяжких наслідків, загибель, масове захворювання людей тощо?
8	- яким чином розраховується розмір нанесеної шкоди?

Основні питання слідчого при допиті підозрюваного у незаконному використанні і видобутку надр

№ з/п	Питання
1	- яким чином Вам стало відомо про місце розташування корисних копалин?
2	- як Ви планували розпорядитися корисними копалинами, які видобували на місці події?
3	- куди і кому корисні копалини вивозилися?
4	- за допомогою яких технологій, технічних засобів або механізмів здійснювалося видобування та транспортування корисних копалин? Кому ці технічні засоби належали?
5	- чи усвідомлювали Ви факт злочинності своїх діянь (незаконного використання і видобутку надр)?
6	- яким є склад злочинної групи, охарактеризуйте роль кожного її члена?
7	- чи усім особам, які видобували корисні копалини, було відомо про незаконність цієї діяльності?
8	- протягом якого часу існує злочинна група, що вчинила конкретний злочин з незаконного використання і видобутку надр?
9	- хто обрав місце та час вчинення злочину, розробив план його здійснення?
10	- у чому саме полягали підготовчі дії до вчинення злочину, конкретно самого вчинення та приховування наслідків?
11	- передбачали Ви небезпечні наслідки своїх діянь, зокрема, забруднення атмосфери або водного простору, настання тяжких наслідків, масове захворювання людей тощо?

Таблиця 4

Питання до комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи при незаконному використанні і видобутку надр

№ з/п	Питання на вирішення судової експертизи
1	- до якого виду корисних копалин, загальнодержавного чи місцевого значення, відноситься гірнича маса, що видобувалася?
2	- які наслідки для навколишнього природного середовища призвело / могло призвести незаконне використання і видобуток надр?
3	- вимоги яких нормативно-правових актів з охорони або використання надр регламентують дії осіб, причетних до незаконного використання і видобутку надр?
4	- які організаційні та технічні причини незаконного використання і видобутку надр?
5	- хто допустив і які відступи від вимог нормативно-правових актів з охорони або використання надр?
6	- хто з осіб, причетних до незаконного використання і видобутку надр, мав технічну можливість запобігти цієї події, що для цього вони повинні були здійснити, і чий дії (бездіяльність) з технічної точки зору знаходились в прямому (безпосередньому) причинно-наслідковому зв'язку з настанням цієї події та її негативними наслідками?

Безумовно, в кожному конкретному випадку запропонований універсальний перелік може бути поширений іншими запитаннями, які уточнюють окремі нюанси незаконного використання і видобутку надр, однак цей типовий (уніфікований) алгоритм призначення і проведення експертних досліджень залишається незмінним щодо переважної більшості судових інженерно-технічних експертиз.

Висновки. Складні проблеми, які стоять перед слідством / судом при розслідуванні злочинів щодо незаконного використання і видобутку надр, обумовлюють доцільність займатися широким спектром актуальних питань на науковій базі з урахуванням особливостей вимог правил використання і видобутку надр. Необхідно вдосконалити, на основі праксеологічного підходу, методологію призначення, організації та проведення комплексної судової інженерно-екологічної та гірничо-технічної експертизи з питань використання і видобутку надр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк А. А. Актуальні питання кримінальної відповідальності за порушення правил охорони або використання надр. *Митна справа* № 3(93). Ч. 2. 2014. С. 300-304.
2. Книженко С. О. Криміналістична характеристика незаконного видобування корисних копалин. *Право і безпека*. 2006. № 5'4. С. 64-66.
3. Кодекс України про надра.
4. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: Затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 12.12.94 р. № 827.
5. Сахарова О. Б. Особливості боротьби з проявами організованої злочинності

у нафтогазовій галузі України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2006. № 14. С. 40 – 51.

6. Звіт Ф. 1: Затв. наказом Держкомстату України від 10 грудня 2002 року № 436.

7. Гірничий закон України.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення.

9. Комарницький М. В. Корисні копалини загальнодержавного значення як предмет злочину, передбаченого ст. 240 КК України. *Азовські правові питання: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Бердянськ, 18-19 квітні 2014 р.)*. Бердянськ: ТОВ «Модем – 1», 2014. С. 224-228.

10. Нетеса Н. В. Поняття та ознаки предмета порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК). *Часопис Київського університету права*. № 4. 2010 р. С. 307-311.

11. Крупка А. А., Дузь Л. Є. Кралюк М. О. Тактика первісних слідчих дій у разі порушення вимог охорони праці на виробництві. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. № 1. С. 252-256. DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-1-39>

12. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля: Постанова Пленуму Верховного суду України від 10.12.2004 р. № 17.

13. Дружинин Г. М., Бордюгов Л. Г., Крупка А. А., Дузь Л. Е., Кривченко Ю. А. Концептуальные положения методологии судебной экологической экспертизы. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Збірник науково-практичних матеріалів. Випуск 5. Харків: Право, 2005. С. 505-512.

REFERENCES:

1. Voznyuk, A. A. (2014) Aktual'ni pytannya kryminal'noyi vidpovidal'nosti za porushennya pravyl okhorony abo vykorystannya nadr [Current issues of

criminal liability for violation of the rules of protection or use of subsoil]. *Mytna sprava* № 3(93). CH. 2. 300-304. [in Ukrainian].

2. Knyzhenko, S. O. (2006) Kryminalistychna kharakterystyka nezakonnoho vydobuvannya korysnykh kopalyn [Forensic characteristics of illegal mining]. *Pravo i bezpeka*. № 5'4. 64-66. [in Ukrainian].

3. Kodeks Ukrainy pro nadra [Subsoil Code of Ukraine]. [in Ukrainian].

4. Pro zatverdzhennya perelikiv korysnykh kopalyn zahal'noderzhavnoho ta mistsevoho znachennya [About the statement of lists of minerals of national and local value]: Zatverdzeni Postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.12.94 r. № 827. [in Ukrainian].

5. Sakharova, O. B. (2006) Osoblyvosti borot'by z proyavamy orhanizovanoyi zlochynnosti u naftohazoviy haluzi Ukrainy [Peculiarities of combating organized crime in the oil and gas industry of Ukraine]. *Borot'ba z orhanizovanoju zlochynnistyju i koruptsiyeyu (teoriya i praktyka)*. № 14. 40 – 51. [in Ukrainian].

6. Zvit F. 1 [Report F. 1]: Zatv. nakazom Derzhkomstatu Ukrainy vid 10 hrudnya 2002 r. № 436. [in Ukrainian].

7. Hirnychyy zakon Ukrainy [Mining law of Ukraine]. [in Ukrainian].

8. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennya [Code of Ukraine on Administrative Offenses]. [in Ukrainian].

9. Komarnyts'kyy, M. V. (2014) Korysni kopalyny zahal'noderzhavnoho znachennya yak predmet zlochynu, peredbachenoho st. 240 KK Ukrainy [Minerals of national importance as the subject of a crime under Art. 240 of the Criminal Code of Ukraine]. *Azovs'ki pravovi*

pytannya: materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (Berdyans'k, 18-19 kvitni 2014 r.). Berdyans'k: TOV «Modem – 1», 224-228. [in Ukrainian].

10. Netesa, N. V. (2010) Ponyattya ta oznaky predmeta porushennya pravyl okhorony abo vykorystannya nadr (st. 240 KK) [The concept and signs of the subject of violation of the rules of protection or use of subsoil (Article 240 of the Criminal Code)]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 4. 307-311. [in Ukrainian].

11. Krupka, A. A., Duz', L. YE. & Kralyuk, M. O. (2020) Taktyka pervisnykh slidchykh diy u razi porushennya vymoh okhorony pratsi na vyrobnytstvi [Tactics of initial investigative actions in case of violation of labor protection requirements at work]. *Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats'*. *Yurydychni nauky*. Zaporizhzhya: Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet, № 1. 252-256. DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-1-39>. [in Ukrainian].

12. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zlochyny ta inshi pravoporushennya proty dovkillya [On Judicial Practice in Cases of Crimes and Other Offenses against the Environment]: Postanova Plenumu Verkhovnoho sudu Ukrainy vid 10.12.2004 r. № 17. [in Ukrainian].

13. Druzhynyn, H. M., Bordyuhov, L. H., Krupka, A. A., Duz', L. E. & Kryvchenko, YU. A. (2005) Kontseptual'nye polozhenyya metodolohyy sudebnoy ékolohycheskoy ékspertyzy [Conceptual provisions of the methodology of forensic ecological expertise]. *Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyzy i kryminalistyky*. Zbirnyk naukovopraktychnykh materialiv. Kharkiv: Pravo. 505-512. [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

УДК 342.41

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-100-116](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-100-116)

Рудик Петро Андрійович,

доктор історичних наук, професор, тел.: 0938193922, email: ryduk37@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-3381-9840>

ПОДАЛЬША ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 2008 РОКУ

Анотація. Аналізується внесення змін до положень Конституції Франції, що стосуються гілок влади, Президента Республіки, адміністративно-територіальних утворень, взаємодії державних органів влади Франції з установами Євросоюзу. Встановлено як обмеження, так і розширення повноважень Президента, розширення повноважень Парламенту, подальше врегулювання його відносин з Урядом. Парламенту надано право прийняття резолюцій, обговорення законопроектів і законодавчих пропозицій уже по текстах палат, формування порядку денного їх засідань, контролю за діяльністю Уряду та конкретизовано роль в цьому Рахункової палати, визначено процедуру схвалення Національними зборами резолюції осуду діяльності Уряду, а Уряду надано право робити заяву з певної теми. Підвищено вимоги до формування Конституційної ради, її членів, посилено її роль в стеженні за правильністю проведення всіх заходів референдумів з питань перегляду Конституції, ратифікації договору про вступ будь-якої держави в Євросоюз тощо, в здійсненні попереднього контролю щодо актів, котрі ще не набули чинності, їй надано право у випадку порушення прав людини виносити рішення на її захист. Змінено структуру Вищої ради магістратури (включає один склад, повноважний щодо суддів, та інший склад, повноважний щодо прокурорів), збільшено її склад, модернізовано процедуру її діяльності, надано можливість учасникам судового процесу для захисту своїх прав безпосередньо звертатися до Вищої ради магістратури, уточнено функції Вищої палати правосуддя, види кримінальної відповідальності членів Уряду, причину і процедуру усунення Президента з поста, розширено повноваження «Економічної, соціальної і екологічної ради», засновано посаду захисника прав, наділено його певними повноваженнями і визначено його функції, осучаснено повноваження адміністративно-територіальних утворень, частково змінено повноваження щодо процедури взаємодії державних органів Франції з інституціями Євросоюзу та доповнено положеннями, пов'язаними з принципом субсидіарності та його дотриманням відповідно до Лісабонської угоди 2007 року.

Ключові слова. Французька Республіка, конституція, трансформація, положення, конституційна реформа 2008 року

Rudyk Petro Andriyovych,

Doctor of Historical Sciences, Professor, tel.: 0938193922, email: ryduk37@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-3381-9840>

FURTHER TRANSFORMATION OF THE PROVISIONS OF THE CONSTITUTION OF THE FRENCH REPUBLIC IN THE PROCESS OF IMPLEMENTING THE 2008 CONSTITUTIONAL REFORM

Abstract. The amendments to the provisions of the French Constitution concerning the branches of government, the President of the Republic, administrative-territorial entities, the interaction of public authorities of France with the institutions of the European Union are analyzed. Both restrictions and expansion of the powers of the President, expansion of the powers of the Parliament, further settlement of its relations with the Government have been established. Parliament is given the right to adopt resolutions, discuss bills and legislative proposals on the texts of chambers, form the agenda of their sittings, control the activities of the Government and specify the role of the Accounting Chamber, determine the procedure for approving resolutions condemning the activities of the Government. on a specific topic. Requirements for the formation of the Constitutional Council and its members have been increased, its role in monitoring the correctness of all referendum measures on revision of the Constitution, ratification of the treaty on accession of any state to the European Union, etc., in exercising preliminary control over acts that have not yet entered into force, she is given the right in case of human rights violations to make a decision in her defense. The structure of the High Council of Magistracy has been changed (it includes one panel authorized for judges and another panel authorized for prosecutors), its composition has been increased, the procedure of its activity has been modernized, participants in court proceedings have been given the opportunity to apply directly to the High Council Of the High Chamber of Justice, types of criminal liability of members of the Government, reason and procedure for removal of the President from office, the powers of the Economic, Social and Environmental Council were expanded, the position of a human rights defender was established, certain powers and functions were defined, the powers of administrative-territorial entities were modernized, the powers of the French authorities to interact with EU institutions were partially changed. related to the principle of subsidiarity and its observance under the Lisbon Treaty of 2007.

Keywords. French Republic, constitution, transformation, provisions, constitutional reform of 2008.

Постановка проблеми. У кінці ХХ і в першому двадцятиріччі ХХІ століть конституції демократичних країн світу і Європи відповідно до нових суспільних відносин та у зв'язку із глобалізаційними процесами все більше зазнають трансформації. До одних конституцій вносяться поправки, а інші замінюються новим текстом, оскільки нові суспільні відносини, соціально-політичні умови, конкретні ситуації, необхідність нового цільового призначення конституцій потребує модернізації їх положень, що часто призводить до проведення конституційних реформ. Про це свідчить досвід демократичних країн світу, Європи і Європейського Союзу (ЄС, Євросоюз). Так, уже в ХХІ столітті конституційні реформи відбувалися у 95 країнах світу [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституційні реформи країн світу і Європи стали предметом дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. Серед вітчизняних вчених вагомий внесок у розкриття феномену конституції в цілому і внесення змін до Основного закону зробили, зокрема, О.В. Батанов, Д. М. Белов, Ю. М. Бисага, Ф. В. Веніславський, А. Р. Крусян, М.П. Орзіх, П. М. Рабінович, А. О. Селіванов, О.В.Скрипнюк, П. Б. Стецюк, В.Л.Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, Н.В.Агафонова та інші, а серед російських вчених—Т.Я.Хабрієва і вчені Фонду конституційних реформ (Москва)та інші [2]. Проте в багатьох країнах конституційні реформи торкаються широкого кола проблем, котрі нерівноцінно досліджені, а в деяких державах-членах Європейського Союзу під час їх проведенні набутий корисний досвід, котрий може бути

запозичений іншими країнами, котрі прагнуть стати членами Євросоюзу, в тому числі й Україною.

Формулювання мети статті. Тому метою статті є комплексне вивчення подальшої трансформації положень Конституції Французької Республіки як однієї із провідних держав-членів Європейського Союзу під час проведення в ній конституційної реформи в 2008 році, коли внесення поправок до Основного закону було наймасштабнішим у порівнянні з попередніми, а під час проведення конституційної реформи набуто позитивного досвіду, котрий з урахуванням досліджень попередників потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Чинна Конституція Франції 1958 р. у 2008 році зазнала великих змін, хоча і раніше до неї вносилися поправки. Конституційна реформа 2008 р. проводилася відповідно до положень розділу XVI Основного закону Франції «Про перегляд Конституції». З ініціативою перегляду Конституції у 2008 році виступив Президент Франції Ніколя Саркозі. За запропоновані зміни проголосували 539 депутатів Національних зборів і Сенату. Відповідно до конституційного закону № 2008-724 від 23 липня 2008 року конституційна реформа загалом була спрямована на забезпечення певного урівноваження повноважень органів державної влади та закріплення положень, пов'язаних із входженням Франції до складу Євросоюзу згідно Лісабонського договору тощо.

У демократичних країнах від збалансованого розподілу повноважень органів державної влади, котрі закріплюються в конституціях, у значній

мірі залежить прогресивний розвиток держав. Організація і здійснення єдиної державної влади в них має відбуватися на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи зазначених влад здійснюють свої повноваження на основі положень конституцій, котрі мають найвищу юридичну силу і постійно удосконалюються шляхом внесення до них поправок з врахуванням викликів суспільно-політичного розвитку країн.

Зміни до Конституції Франції стосуються передусім **повноважень Президента** Республіки. За своїм змістом вони неоднозначні: в одних випадках поправки обмежують його повноваження, а в інших розширюють. Зокрема, повноваження Президента обмежуються таким чином: 1) заняття посади Президента обмежується двома термінами поспіль (ніхто не може здійснювати більше двох президентських мандатів поспіль)(ч.2 ст.6); 2) у зв'язку із значущістю для гарантування прав і свобод або для економічного чи соціального життя нації певних посадових осіб їх призначення Президентом можливе лише за згодою компетентних постійних комісій кожної палати (Президент не може провести призначення, коли сума голосів «проти» в кожній комісії становить три п'ятих від суми голосів, поданих в обох комісіях палат) (ч.5 ст. 13). Така процедура застосовується, зокрема, при призначенні членів Конституційної Ради(ч.3 ст.56) тощо; 3) частково обмежені повноваження Президента щодо помилування (з права на помилування на право помилування в індивідуальному порядку (ст.17). Водночас поправками розширено повноваження Президента. У новій редакції ви-

кладаються виключні повноваження Президента під час надзвичайного стану, що піддаються контролю з боку Конституційної Ради, котра здійснює перевірку по праву і оголошує своє рішення(ч.1,6 ст.16). Раніше Президент Франції на відміну від багатьох країн світу не міг звертатися до парламентарів з офіційною промовою чи закликами. Тепер окрім права зноситися з обома палатами Парламенту

за допомогою послань, що могли зачитуватися в палатах і не підлягали ніякому обговоренню, згідно доповнень до Конституції Президенту надано право виступати в Парламенті, котрий в цьому випадку проводить спільне засідання обох палат, і за заявою Президента в його відсутність може бути проведено обговорення без будь-якого голосування, а в період між сесіями Парламент спеціально може збиратися з цього приводу (ч.1,2,3 ст.18) [3]. Так Президенту надавалося право прямо спілкуватися з депутатами і сенаторами.

Поправками розширено повноваження **Парламенту, зміцнено відносини між Урядом і Парламентом**. Це сприяло подальшій реалізації його таких основних функцій, як прийняття законів, контроль за діяльністю Уряду, оцінка публічної політики тощо, що посилювало роль Парламенту в державному механізмі. Тепер палати набули права приймати резолюції відповідно до умов, встановлених органічним законом. Водночас застерігалось, що не можуть прийматися до розгляду і вноситися до порядку денного проекти резолюцій, щодо яких Уряд вважає, що їх прийняття або їх відхилення могло б поставити питання про довіру до нього або що вони містять приписи на

його адресу(ст.34-1 конституції). До положення оголошення війни змінами Парламенту надано право дозволяти Уряду, якщо тривалість військового втручання перевищує чотири місяці, продовжити його, прийнявши при цьому відповідне рішення (ч.1,2,3,4 ст. 35). Палатам Парламенту до права обговорювати законопроекти, котрі вносяться Урядом, додано також право обговорювати й законодавчі пропозиції, котрі вносяться членами Парламенту, та розкрито процедуру їх обговорення(ч.1ст.42). Зазначається, що на пленарному засіданні палати обговорення законопроектів та законодавчих пропозицій ведеться по тексту, прийнятому однією із її восьми постійних комісій (раніше було шість), а у разі вимоги Уряду або палати – спеціально створюваної для цього комісії. Проте обговорення на пленарному засіданні палати проектів про внесення змін до Конституції, фінансових законопроектів і законопроектів про фінансування соціального забезпечення ведеться в першому читанні в першій палаті, в котру вони були внесені, за текстом, поданим Урядом, а в інших читаннях – за текстом, переданим другою палатою. Передбачено, що обговорення на пленарному засіданні в першому читанні законопроектів або законодавчих пропозицій може проводитися в першій палаті, в котру вони були внесені, лише після закінчення шеститижневого терміну з моменту внесення. Водночас зазначено, що у наступній палаті обговорення може проводитися тільки після закінчення чотиритижневого терміну з моменту передачі (ч.1,2,3,4ст.42). Проте зауважено й таке, що при прискореній процедурі будь-який законопроект

або законодавча пропозиція розглядаються по черзі в обох палатах Парламенту для прийняття ідентичного тексту. При розбіжностях між палатами може створюватися змішана паритетна комісія, котрій доручається запропонувати новий текст з тих положень, з яких не досягнуто згоди. Підготовлений змішаною комісією текст може бути представлений Урядом на затвердження обох палат(ч.1,2,3,4 ст.45).

Парламенту надано право здійснювати контроль за діяльністю Уряду та конкретизовано в цьому роль Рахункової палати. Вона також має допомагати Парламенту і Уряду контролювати виконання фінансових законів і законів про фінансування соціального забезпечення, а також оцінювати всі напрями діяльності органів публічної влади в інтересах населення. Оприлюднюючи свої доповіді, Рахункова палата сприяє інформуванню громадян.(ст. 47-2).

Зазнали змін положення Конституції з процедури формування порядку денного засідань палат Парламенту, обговорення на них законопроектів, питань контролю діяльності Уряду та пропозицій опозиційних фракцій тощо. Раніше порядок денний роботи палат в пріоритетному порядку встановлював Уряд. Внесеними змінами порядок денний встановлюється кожною палатою. При цьому встановлено конкретні тижні пленарних засідань з чотирьох, що відводяться в пріоритетному порядку і в порядку для обговорення проектів законів з конкретних питань, запропонованих Урядом і кожною палатою. Вважаю слушним таке доповнення Конституції: один день пленарних засідань на місяць відводиться порядку денному, при-

йнятому кожною палатою за ініціативою опозиційних фракцій відповідної палати, а також міноритарних груп, та щотижнева відповідь Уряду на запитання членів Парламенту (ч.1,2,3,4,5,6 ст.48). Поправками до Конституції підвищено вимоги щодо здійснення парламентського контролю за діяльністю Уряду у формі інтерпеляції, підвищення ефективності його роботи та визначено процедуру прийняття Національними зборами резолюції осуду його діяльності тощо. Якщо до 2008 року в конституції передбачалося, що після обговорення в Раді міністрів програми Уряду або декларації про загальну політику в Національних зборах Прем'єр-міністр ставив питання про **відповідальність Уряду за них**, то згідно поправок після такого обговорення перед Національними зборами ним ставилося питання про **довіру до Уряду у зв'язку з його програмою або із заявою загальнополітичного характеру** (ч.1ст.49). Змінами передбачено, що Національні збори висловлюють недовіру Уряду шляхом схвалення резолюції осуду, котра прийнятна до розгляду лише якщо вона підписана щонайменше десятою частиною членів Національних зборів. При цьому голосування проводиться тільки через 48 годин після внесення резолюції. Голоси підраховуються лише ті, що подані за резолюцію осуду, і резолюція приймається лише більшістю голосів членів Національних зборів, враховуючи при цьому, що один і той же депутат не підписував більше трьох резолюцій осуду протягом звичайної сесії і більше однієї – протягом позачергової сесії (ч.1,2 ст.49). Поряд з цим змінами чітко визначено, що Прем'єр-міністр після обговорення

в Раді міністрів може поставити перед Національними зборами питання про довіру до Уряду в зв'язку з голосуванням за проект фінансового закону або закону про фінансування соціального забезпечення (конкретно вказано назву законопроектів, а не будь-якого акту, як було вказано раніше при розгляді питання про відповідальність Уряду). У такому випадку зазначалося, що проект вважається прийнятим, якщо в наступні 24 години не буде внесена і прийнята відповідно до зазначених вище умов резолюція осуду. Окрім цього Прем'єр-міністр набув права вдаватися до цієї процедури для одного іншого законопроекту або законодавчої пропозиції в сесію. Прем'єр-міністру також надавалося право просити Сенат затвердити заяву загальнополітичного характеру(ч.3,4ст.49).

Новими нормами Конституції передбачено Уряду право робити заяву з певної теми. У статтях 50-1 і 51-1 зазначалося, що кожна з палат Уряд може за власною ініціативою або на прохання будь-якої парламентської фракції (в тому числі опозиційних фракцій, а також міноритарних груп відповідної палати) зробити з певної теми заяву, за якою проводиться обговорення і, за рішенням Уряду, може бути проведено голосування, не піднімаючи при цьому питання про довіру до Уряду. А новою статтею 51-2 Конституції для здійснення місій контролю діяльності Уряду й оцінки всіх напрямів діяльності органів публічної влади в інтересах населення передбачалася можливість в кожній палаті створювати комісії з розслідування для збору інформації відповідно до умов, передбачених законом, котрий визначав правила

їх організації і діяльності. При цьому умови створення таких комісій мали бути визначені в регламентах кожної з палат.

Заслуговують особливої уваги внесені зміни до розділу «**Конституційна рада**» Основного закону держави. Нова норма статті 56 визначила процедуру формування Конституційної ради з посиланням на статтю 13 Конституції. У кожній палаті Парламенту передбачено створювати компетентні постійні комісії, котрі визначають, хто може бути членом Конституційної ради згідно закону для відповідних посад. Призначення її членів здійснюються головами кожної з палат лише на підставі висновку компетентної постійної комісії відповідної палати. Проте призначення членів Конституційної ради Президентом Республіки, Головою Національних зборів і Головою Сенату може відбутися лише за умови, коли сума голосів «за» в кожній комісії становить щонайменше три п'ятих від суми голосів, поданих в обох комісіях(ч.1 ст.56; ч.5 ст.13). Поряд з цим зауважимо, що окрім дев'яти членів Конституційної ради до неї довічно входять колишні Президенти, а голова Конституційної ради призначається чинним Президентом і його голос у разі рівної кількості голосів є вирішальним (ч.2,3 ст. 56).

Згідно конституційних положень Конституційна рада стежить за правильністю проведення всіх заходів референдумів з різних питань, в тому числі і про перегляд Конституції. Законопроект або пропозиції про перегляд Конституції, котрі виносяться з ініціативи Президента або членів Парламенту, попередньо розглядаються в Парламенті. Після їх прийняття

в ідентичній редакції обома палатами Парламенту для остаточного схвалення вони виносяться на референдумом(ч.1,2 ст.89). За дотриманням правильності проведення всіх заходів такого референдуму і стежить Конституційна рада.

У зв'язку з участю Франції в Європейському Союзі поправки до статті 60 Конституції розширили контролюючу функцію Конституційної ради щодо ратифікації договору про вступ будь-якої держави в Європейський Союз на референдумі держави-члена ЄС відповідно до умов Лісабонського договору від 13 грудня 2007 року (ч.1 ст.88-1). Нові конституційні положення закріпили, що будь-який проект закону, що дозволяє ратифікацію договору про вступ будь-якої держави в Європейський Союз, виносяться на референдум Президентом Республіки(ст. 88-5). І Конституційна рада має стежити за правильністю проведення всіх заходів такого референдуму та оголошувати його результати.

Важливою є і наступна поправка. Нею передбачено, що окрім органічних законів до їх промудрації та регламентів палат Парламенту до початку їх застосування, в Конституційну раду повинні бути представлені також і спільні законодавчі пропозиції обох палат Парламенту (передбачені статтею 11 конституції) з питань організації органів публічної влади, реформ економічної або соціальної політики держави, політики держави в області захисту навколишнього середовища і публічних служб, що сприяють цій політиці, або котрі дозволяють ратифікацію будь-якого договору до його винесення на референдум для встановлення відповідності зазначених

пропозицій Конституції(ч.1 ст.61; ч.1 ст.11). Отже, Конституція Франції уповноважила Конституційну раду здійснювати попередній контроль щодо актів, котрі ще не набули чинності, що є особливістю діяльності Конституційної ради. Такий підхід, на нашу думку, заслуговує схвалення і використання іншими країнами, зокрема й Україною.

Згідно доповнень до Конституції Конституційна рада на запит Державної ради або Касаційного суду виносить рішення про порушення прав і свобод людини, якщо з розглядом будь-якої справи у суді стверджується, що те чи інше положення закону завдає шкоди гарантованим Конституцією правам і свободам (ч.1 ст.61-1). Тоді таке положення скасовується з моменту опублікування рішення Конституційною радою або з більш пізньої дати, встановленої в цьому рішенні. Водночас Конституційна рада має визначити умови і межі, відповідно до котрих наслідки, викликані цими положеннями, можуть бути оскаржені(ч.2 ст. 62).

Конституція Франції 1958 року згідно конституційного закону від 3 червня 1958 року була прийнята з дотриманням принципу, що «**Судова влада** повинна залишатися незалежною з тим, щоб забезпечувати дотримання свобод, як вони закріплені в преамбулі Конституції 1946 р. і в Декларатії прав людини» [4]. Гарантом незалежності судової влади є Президент Республіки. Йому допомагає Вища рада магістратури, котра в країні має почесний статус гаранта незалежності судової влади та символу єдності судового корпусу. Відповідно до конституційного закону № 2008-724

від 23 липня 2008 р. (ст. 46-1) положення Конституції, що стосуються судової влади, зазнали значних змін. Якщо раніше головою Вищої ради магістратури зазначався Президент Республіки, а Міністр юстиції по праву – віце-головою(міг замінювати Президента Республіки), то згідно поправок такі повноваження щодо зазначених осіб в Конституції опущені. А відповідно до нової структури Вищої ради магістратури їх мають очолювати інші особи. Так, **Вища рада магістратури включає один склад, повноважний щодо суддів, та інший склад, повноважний щодо прокурорів. У складі, повноважному щодо суддів, головою є перший голова Касаційного суду. До цього складу входять 5 суддів і один прокурор, один член Державної ради, що призначається Державною радою, один адвокат, а також шість(було три) кваліфікованих осіб, що не відносяться ні до Парламенту, ні до судової системи і доповнено – ні до системи адміністративної юстиції.** Новим є положення, що Президент Республіки, Голова Національних зборів і Голова Сенату призначають по дві кваліфіковані особи, дотримуючись такої процедури: призначення на посади здійснюються після публічного укладення компетентної постійної комісії кожної палати і коли сума голосів «за» в кожній комісії становить щонайменше три п'ятих від суми голосів, поданих в обох комісіях(ч.5 ст.13;ч.1,2 ст.65). Склад Вищої ради магістратури, повноважний щодо суддів, вносить пропозиції щодо призначення суддів Касаційного суду, призначень перших голів апеляційних судів та голів судів великої інстанції, а решта суддів при-

значаються на підставі його позитивного заключення(ч.4 ст.65).

Щодо складу Вища рада магістратури, повноважного стосовно прокурорів, то його головою є генеральний прокурор при Касаційному суді. До такого складу входять п'ять прокурорів і один суддя, а також член Державної ради, адвокат і шість(було три) кваліфікованих осіб, що не відносяться ні до Парламенту, ні до судової системи, ні до системи адміністративної юстиції і призначаються відповідно Президентом Республіки, Головою Національних зборів і Головою Сенату по двоє таких осіб, дотримуючись тієї ж процедури, що при формуванні складу, повноважного щодо суддів, зазначеної вище(ч.3 ст. 65). Склад Вищої ради магістратури, повноважний щодо прокурорів, дає свій висновок щодо призначення прокурорів (ч.5 ст.65).

Склад Вищої ради магістратури, повноважний щодо суддів, виносить рішення в якості дисциплінарної ради суддів, до котрої входить 5 суддів і один прокурор, один член Державної ради, один адвокат, а також шість кваліфікованих осіб, що не відносяться ні до Парламенту, ні до судової системи, ні до системи адміністративної юстиції, а також той суддя, котрий входить до складу Вищої ради магістратури, повноважного щодо прокурорів(ч.6 ст.65). Поряд з цим склад Вищої ради магістратури, повноважний щодо прокурорів, дає свій висновок, що стосуються їх дисциплінарних санкцій. У цьому випадку до нього входить п'ять прокурорів і один суддя, член Державної ради, адвокат і шість кваліфікованих осіб, що не відносяться ні до Парламенту, ні до судової системи, ні

до системи адміністративної юстиції, а також той прокурор, який входить до складу Вищої ради магістратури, повноважного щодо суддів(ч.7 ст.65).

У разі необхідності надання відповідей на запити про висновки, зроблені Президентом Республіки, як гарантом незалежності судової влади, Вища рада магістратури збирається в пленарному складі. У цьому ж складі вона виносить рішення з питань, пов'язаних з деонтологією магістратів, а також з будь-яких питань, пов'язаних з діяльністю правосуддя, з якими до нього звертається міністр юстиції. У пленарний склад входять троє з п'яти суддів складу Вищої ради магістратури, повноважного щодо суддів, троє з п'яти прокурорів із складу Вищої ради магістратури, повноважного щодо прокурорів, а також член Державної ради, адвокат і 6 кваліфікованих осіб, що не відносяться ні до Парламенту, ні до судової системи, ні до системи адміністративної юстиції. Головує в ньому перший голова Касаційного суду, котрого може замінити генеральний прокурор при цьому ж суді. Передбачено, що у засіданнях Вищої ради магістратури може брати участь за винятком дисциплінарних питань і міністр юстиції, та можуть звертатися до неї учасники судових процесів відповідно до умов, встановлених органічним законом(ч.8,9 ст.65).

Важливим доповненням до Конституції є надання учасникам судового процесу можливості безпосередньо звертатися до Вищої ради магістратури, що розширює можливість людини захистити свої права(ч.10 ст.65). Відповідно до закону створювалися комісії, котрі мали розглядати звернення

учасників судових процесів стосовно суддів і прокурорів.

У новій редакції викладена стаття 66 Конституції, положення котрої вимагають дотримання принципу свободи: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свободи. Судова влада як хранителька особистої свободи забезпечує дотримання цього принципу відповідно до умов, передбачених законом» (ч.1,2,ст.66). На конституційному рівні заборонена смертна кара (ніхто не може бути засуджений до смертної кари)(ст.66-1). Ця норма повністю відповідає положенням Загальної декларації прав людини ООН (10.12.1948 р.), зокрема, що «кожна людина має право на життя» (ст.3)[5].

У процесі конституційної реформи уточнено назву IX розділу Конституції на «**Висока палата правосуддя**», що наблизило її до змісту розділу, котрий викладений у новій редакції. Так, у статті 67 Конституції зазначається, що Президент Республіки не несе відповідальності за дії, здійснювані ним в цій якості, що протягом терміну своїх повноважень він не може бути викликаний для надання показань в який би то не було французький судовий орган або орган адміністративної юстиції, а також не може бути об'єктом позову і дій зі збору інформації, слідчих дій або судового переслідування. Водночас зауважено, що позовні вимоги і виробництво, яким перешкоджають зазначені положення, можуть бути відновлені або порушені проти Президента Республіки після закінчення місячного терміну з моменту припинення його повноважень(ч.1,2 ст.67).

Поряд з цим статтею 67 Конституції підкреслюється, що Президент Республіки несе відповідальність за дії,

здійснювані ним в якості Президента, якщо вони підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду відповідно до умов, передбачених договором, підписаним Францією 18 липня 1998 року (ст. 53-2 конституції). Згідно Статуту цього Суду він має юрисдикцію щодо таких злочинів, як злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії(ст.5, 6,7,8 статуту)[6].

А нова стаття 68 передбачає можливість причини і процедуру усунення Президента Республіки з поста. Він може бути зміщений лише в разі невиконання своїх обов'язків, явно несумісного з його мандатом. Рішення про усунення Президента виноситься Парламентом, котрий діє в якості Високої палати правосуддя. У статті розкривається процедура цього процесу. Проведення засідання Високої палати правосуддя проводиться з ініціативи однієї з палат Парламенту, що свою пропозицію негайно передає в іншу палату, котра виносить рішення протягом п'ятнадцяти днів. Головою Високої Палати правосуддя виступає Голова Національних зборів. Висока палата правосуддя приймає рішення з питання про усунення Президента Республіки протягом одного місяця шляхом голосування з використанням таємних бюлетенів. Рішення схвалюється більшістю в дві третини членів відповідної палати або Високої палати правосуддя. Будь-яке делегування голосу забороняється. Підкреслюється, що враховуються лише голоси, подані за пропозицію про створення Високої палати правосуддя або за зміщення Президента. Умови застосування цієї статті встановлюються органічним законом(ч.1,2,3,4,5ст.68)[7].

До Конституції внесені зміни, що стосуються **кримінальної відповідальності членів Уряду**. Так, уточняється визначення видів кримінальної відповідальності, що мали застосовуватися до членів Уряду за вчинені ними дії при виконанні своїх обов'язків. Стаття 68-1 закріпила, що члени Уряду несуть кримінальну відповідальність за дії, вчинені ними при виконанні своїх обов'язків, котрі кваліфікуються на момент їх скоєння як злочини або правопорушення середньої тяжкості (було до цього як злочини або делікти). Вони підсудні Палаті правосуддя Республіки, котра визначає протиправні дії як злочини або правопорушення середньої тяжкості та належні за них покарання(ч.1,2,3ст.68-1).

З необхідністю експертного розгляду питань екологічного характеру розширено повноваження «Економічної і соціальної ради». Тепер вона одержала нову конституційну назву «**Економічна, соціальна і екологічна рада**». Це національний консультативно-дорадчий орган для Парламенту та Уряду Франції, що має конституційний статус. Згідно нової норми число членів ради не може перевищувати 233 осіб, а порядок її діяльності встановлюється органічним законом(ст.71). Визначаються повноваження ради. Вона дає на запит Уряду свій висновок з представлених на її розгляд проектів законів, ордонансів або декретів, а також із законодавчих пропозицій. Передбачено, що рада може призначати одного зі своїх членів для викладу в палатах Парламенту свого висновку з представлених їй проектів або пропозицій. Новим є те, що до ради передбачалася можливість звертатися шляхом подачі пети-

цій відповідно до умов, встановлених органічним законом, на котрі вона після їх розгляду пропонувала Уряду і Парламенту здійснення конкретних заходів(ч.1,2,3 ст.69). Водночас змінами закріплена норма, що Уряд і Парламент можуть звертатися до рада за консультаціями з усіх питань економічного, соціального або екологічного характеру. Поряд з цим Уряд також може звертатися до ради за консультацією з приводу проектів програмних законів, що на декілька років визначають напрям публічних фінансів. На її висновок має видаватися будь-який план або програмний законопроект економічного, соціального або екологічного характеру (ст.70).

Важливою новелою конституційної реформи Франції є заснування **посади захисника прав**, що спрямовано на посилення захисту прав людини. Новий розділ XI bis «Захисник прав» Конституції набрав чинності відповідно до конституційного закону № 2008-724 від 23 липня 2008 р.(ст.46-1). Захисник прав призначається Президентом Республіки лише на шестирічний термін після публічного укладення компетентної постійної комісії кожної палати і коли сума голосів «за» в кожній комісії становить щонайменше три п'ятих від суми голосів, поданих в обох комісіях(ч.5 ст.13; ч.4 ст.71-1). Зміни до Конституції наділяють захисника прав певними повноваженнями, визначають його функції. Він має стежити за дотриманням прав і свобод адміністративними службами держави, адміністративно-територіальними утвореннями, державними установами, а також будь-якими органами, на котрі покладаються місії публічних служб або щодо котрих органічний

закон наділяє захисника прав певними повноваженнями. До захисника прав можуть звертатися відповідно до умов, передбачених органічним законом, будь-які особи, котрі вважають себе ущемленими в результаті діяльності будь-якої публічної служби або органу, зазначених вище. Водночас він може проявляти ініціативу відповідно до власних повноважень. Зазначається, що органічний закон визначає функції і способи втручання захисника прав, умови, згідно котрих він може користуватися колегіальною допомогою для здійснення деяких своїх функцій. Проте його функції несумісні з функціями члена Уряду і члена Парламенту, а інші випадки несумісності встановлюються органічним законом. Захисник прав звітує про свою діяльність перед Президентом Республіки і Парламентом (ч.1,2,3,4,5 ст.71-1).

Поправками внесені зміни до розділу XII Конституції Франції. Осучаснена його назва: стара назва «Про територіальні колективи» замінена на назву «**Про адміністративно-територіальні утворення**», що відповідає сучасному реальному змісту розділу Конституції. Замість словосполучення «територіальні колективи Республіки» введено словосполучення «адміністративно-територіальні утворення Республіки». Підтверджуючи по суті попередні положення, Конституція закріпила, що адміністративно-територіальними утвореннями Республіки є комуни, департаменти, регіони, адміністративно-територіальні утворення з особливим статусом і заморські адміністративно-територіальні утворення. Водночас зазначається, що при необхідності можливе будь-яке інше адміністративно-територіальне

утворення, котре створюється законом, зокрема, замість одного або декількох адміністративно-територіальних утворень, названих раніше. Також зауважується, що адміністративно-територіальні утворення покликані приймати рішення за сукупністю повноважень, котрі можуть бути найкращим чином реалізовані на їхньому рівні.

Інші положення Конституції про адміністративно-територіальні утворення подаються в новій редакції. Відповідно до умов, передбачених законом, ці утворення вільно самоуправляються виборними радами і володіють регламентарною владою для виконання своїх повноважень. Адміністративно-територіальні утворення або їх об'єднання відповідно до умов, передбачених органічним законом, і за винятком тих випадків, коли ставляться під загрозу основні умови здійснення тієї чи іншої суспільної свободи або того чи іншого гарантованого Конституцією права, можуть, якщо це передбачено законом або регламентом (залежно від конкретної ситуації), відступати в порядку експерименту по обмеженому предмету відання і на обмежений термін від законодавчих або підзаконних актів, що регулюють здійснення ними своїх функцій. Передбачена також застережлива норма, що «Жодне адміністративно-територіальне утворення не має права здійснювати опіку над іншим адміністративно-територіальним утворенням». Проте, якщо здійснення будь-якого повноваження вимагає спільної дії декількох адміністративно-територіальних утворень, законом дозволяється одному з них або одному із їх об'єднань організувати умови їх спільної діяльності. Поряд

з цим зазначається, що у таких утвореннях Республіки на представника держави, що представляє кожного з членів Уряду, покладається забезпечення національних інтересів, адміністративного контролю та дотримання законів(ч.1,2,3,4,5,6 ст.72).

Згідно поправок до статті 72-1, внесеними ще конституційним законом № 2003-276 від 28.03.2003 р., у новій редакції були закріплені такі інститути місцевої прямої демократії, як право на подачу петиції, місцевий референдум і консультації з виборцями. У цій статті відповідно до конституційної реформи 2008 р.значається: «Закон встановлює умови, відповідно до яких виборці кожного адміністративно-територіального утворення можуть, здійснюючи своє право на подачу петиції, вимагати включення до порядку денного дорадчих зборів даного адміністративно-територіального утворення питання, що стосується його предмета відання. Відповідно до умов, передбачених органічним законом, проекти рішень або актів, що відносяться до компетенції адміністративно-територіального утворення, можуть за ініціативою останнього виноситися за допомогою референдуму на вирішення виборців даного адміністративно-територіального утворення. У разі, коли передбачається створення нового адміністративно-територіального утворення, що володіє особливим статусом, або зміни його структури, законом може бути прийнято рішення про консультації з виборцями, зареєстрованими у відповідних адміністративно-територіальних утвореннях. Зміна меж адміністративно-територіальних утворень може також бути підставою для кон-

сультації з виборцями відповідно до умов, передбачених законом»(ч.1,2,3 ст.72-1).

Стаття 72-2 Конституції у новій редакції фіксує положення, котрі передбачають захист фінансової автономії адміністративно-територіальних утворень, їх можливість користуватися відповідними ресурсами, отримувати повністю або частково продукт оподаткування будь-якого роду. Передача повноважень у відносинах між державою і адміністративно-територіальними утвореннями має супроводжуватися виділенням їм ресурсів, еквівалентних тим ресурсам, які призначалися для виконання цих повноважень. При цьому підкреслюється, що законом передбачаються механізми пропорційного оподаткування, спрямовані на досягнення рівності між адміністративно-територіальними утвореннями тощо (ч.1,2,3,4 ст.72-2).

Водночас згідно конституційної реформи в низці статей XII розділу(ст. 72-3, 72-4, 73, 74 і 74-1) передбачається нова класифікація заморських органів та їхні повноваження. Так, в статті 72-3 зазначається, що Республіка визнає в складі французького народу населення заморських територій із загальними ідеалами свободи, рівності і братерства. Гваделупа, Гвіана, Мартініка, Реюньон, Майотта, Сен-Бартелемі, Сен-Мартен, Сен-П'єр і Мікелон, острови Уолліс і Футуна та Французька Полінезія регулюються статтею 73 щодо заморських департаментів і регіонів, а також щодо адміністративно-територіальних утворень, створюваних на виконання останнього абзацу статті 73, і статтею 74 щодо інших адміністративно-територіальних утворень. Статус Нової Каледонії регулюється

розділом XIII. Закон визначає законодавчий режим і особливу організацію французьких Південних і Антарктичних земель та Клиппертонна (ст.72-3).

Змінена стаття 73 Конституції набула чинності відповідно до конституційного закону № 2008-724 від 23 липня 2008 р. (ст. 46-1) і спрямована на адаптацію законодавства заморських адміністративно-територіальних утворень. У ній зазначається, що у заморських департаментах і регіонах закони і регламенти підлягають застосуванню по праву і можуть бути об'єктом адаптації з урахуванням особливих характеристик і проблем цих адміністративно-територіальних утворень(ч.1 ст.73). При цьому рішення про такі адаптації можуть прийматися даними адміністративно-територіальними утвореннями в тих областях, де вони здійснюють свої повноваження, і за умови, що, в залежності від конкретної ситуації, закон або регламент наділяє їх відповідними повноваженнями. Хоча з врахуванням специфічних особливостей адміністративно-територіальних утворень вони можуть бути уповноважені, в залежності від конкретної ситуації, законом або регламентом самостійно встановлювати норми, що застосовуються на всій їх території з обмеженого кола питань, котрі можуть відноситися до законодавчої чи регламентарної сфер(ч.2,3 ст.73). Проте чітко застерігалось, що такі норми не можуть поширюватися на громадянство, громадянські права, гарантії публічних свобод, громадянський стан та правоздатність осіб, організацію правосуддя, кримінальне право, кримінальне судочинство, зовнішню політику, оборону, громадську безпеку і громадський порядок, гро-

шову, кредитну та валютну системи, а також на виборче право. Водночас зазначається, що даний перелік може уточнюватися і доповнюватися органічним законом, а вище передбачені положення не застосовуються до департаменту і регіону Реюньон(ч.4,5 ст.73). Варто зауважити, що рішення про повноваження, передбачені вище частинами другою і третьою статті 73 приймаються за клопотанням відповідного адміністративно-територіального утворення згідно до умов та зі застереженнями, передбаченими органічним законом. Зокрема, конституційна норма також застерігає, що такі повноваження не можуть надаватися у випадку, коли вони загрожують здійсненню будь-якої публічної свободи чи будь-якого гарантованого Конституцією права(ч.6 ст.73).

З внесенням поправок до Конституції у новій редакції та із суттєвими доповненнями викладається її розділ, присвячений **Європейському Союзові відповідно до Лісабонського договору**. Відбулася зміна не лише назви розділу XV з «Про Європейські Співтовариства і Європейський Союз» на назву «Про Європейський Союз» та збільшення його статей з п'яти до семи, але й поглиблення змісту положень Конституції в контексті Лісабонської угоди. Так, у новій редакції статті 88-1 закріплено положення, що Франція бере участь в Європейському Союзі(раніше було бере участь в Європейських Співтовариствах і Європейському Союзі), утвореному із держав, які на підставі вільного вибору прийняли рішення про спільне здійснення деяких своїх повноважень у зв'язку з Договором про Європейський Союз та Договором про функціонування

Європейського Союзу відповідно до Лісабонської угоди (13.12.2007 р.). Водночас в новій редакції передбачається встановлення законом норм, котрі стосуються європейського ордеру на арешт щодо виконання актів, прийнятих інститутами Євросоюзу(ст. 88-2). Також у новій редакції визначено права громадян ЄС, котрі проживають у Франції. Стаття 88-3 зафіксувала, що із-за умов взаємності і відповідно до умов Договору про ЄС від 7 лютого 1992 року право обирати і право бути обраним на муніципальних виборах може бути надано лише громадянам Євросоюзу, котрі мешкають у Франції, що такі громадяни не можуть виконувати функції мерів та їх заступників, брати участь у визначенні виборників сенаторів та у виборах сенаторів, що умови застосування цих положень має визначати органічний закон, прийнятий в ідентичній редакції обома палатами.

Поправками розкривається процедура взаємодії державних органів Франції з інституціями Євросоюзу. Так, передаючи до Ради Євросоюзу проекти європейських законодавчих актів та інші проекти або пропозиції актів Євросоюзу Уряд відразу має передати відповідні проекти або пропозиції до Національних зборів і Сенату. На проекти, пропозиції та документи Євросоюзу, які надходять від інститутів ЄС, палати Парламенту, у котрих утворюється комісія з європейських справ, відповідно до правил, встановлених їхніми регламентами, можуть щодо європейських актів приймати резолюції, а у разі необхідності – і між сесіями(ст.88-4). Стаття 88-5 фіксує положення, що законопроект про ратифікацію приєднання будь-якої дер-

жави до Євросоюзу виноситься на референдум Президентом Республіки. Проте відповідний закон може бути прийнятий і Парламентом за умови, якщо Президент передає законопроект на його розгляд. Тоді скликається Конгрес і більшістю у три п'ятих кожної з палат Парламенту схвалюється рішення(ч.2 ст.88-5; ч.3 ст.89).

До змін, зазначених вище, додано нові за змістом статі, пов'язані з **принципом субсидіарності**. Стаття 88-6 передбачає, що Національні збори або Сенат можуть схвалити вмотивований висновок щодо відповідності будь-якого проекту європейського законодавчого акта принципу субсидіарності, що такий висновок передається головою відповідної палати Парламенту головам Європейського парламенту, Ради і Комісії ЄС і про це обов'язково інформується Уряд. У разі якщо будь-який європейський законодавчий акт не відповідає принципу субсидіарності, тоді кожна із палат Парламенту через Уряд може звернутися до Суду ЄС з цього питання. Звернення вважається правомочним на вимогу 60 депутатів або 60 сенаторів. Для цього в порядку ініціативи та дискусії, установленому регламентами обох палат, можуть прийматися резолюції, а при необхідності – і в період між сесіями(ч.1,2,3 ст.88-6). Водночас поправками передбачена й інша ситуація. Статтею 88-7 зазначається, що прийняттям в ідентичній редакції Національними зборами і Сенатом проекту резолюції Парламент може не погодитися на зміну правил прийняття актів Європейського Союзу у випадках, передбачених для спрощеного перегляду договорів або в рамках судової співпраці з цивільних справ, передбачених

Договором про Європейський Союз та Договором про функціонування Європейського Союзу в тому вигляді, в якому вони впливають з Лісабонської угоди.

Висновки. Отже, внесення змін до Конституції Франції у 2008 році було масштабним, поправки стосувалися майже половина її тексту. Гадаю, що таке широке внесення поправок до цієї Конституції саме в 2008 році є конституційною реформою. Конституційні зміни торкнулися всіх гілок влади і сприяють підвищенню ролі Парламенту у державному механізмі Франції, вдосконаленню взаємодії її державних інститутів, посиленню контролю над виконавчою владою, захисту прав і свобод людини та громадянина, модернізації взаємодії державних інститутів Французької Республіки та установ Євросоюзу. Загалом конституційні поправки спрямовані на забезпечення рівноваги повноважень між гілками влади при збереженні провідної ролі в

державному механізмі Президента Республіки та їх спільної демократичної відповідальності за стан справ у країні. Такий досвід заслуговує на увагу і його творче використання іншими державами світу і Європи, зокрема, й Україною, що потребує проведення окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Эксперты рассказали, как разные страны мира меняли Конституции в XXI веке. URL: https://www.znak.com/2020-06-25/eksperty_rasskazali_kak_raznye_strany_mira_menyali_konstitucii_v_xxi_veke.

2. Хабриева, Т.Я. Конституционная реформа в современном мире: моногра-

фия /Т.Я. Хабриева. М.: Наука РАН, 2016. 318 с.; Конституционные преобразования в Украине: история, теория и практика : монография / М.Ф. Орзих, А. Р. Крусян,

В.Н. Шаповал [и др.] ; под ред. М. Ф. Орзиха.К.: Юринком Интер, 2013. 512 с.та ін.

3. Полный текст Конституции 1958 года с изменениями, внесенными 23 июля 2008 года. Источник: сайт Конституционного совета Французской республики на 19 августа 2009 г.(2009). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf

4. Конституционные акты Франции (текст приводится по сборнику «Конституции зарубежных государств: Учебное пособие/Сост. проф. В.В.Маклаков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2003»). URL:https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constitution/france/france-r.htm

5. Всеобщая декларация прав человека (рос/укр) от 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

6. Римский статут Международного уголовного суда в качестве документа

A/CONF.183/9 от 17 июля 1998 года с изменениями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

7. Полный текст Конституции 1958 года с изменениями, внесенными 23 июля 2008 года. Источник: сайт Конституционного совета Французской республики на 19 августа 2009 г.(2009). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf

REFERENCES:

1. Eksperty rasskazali, kak raznye strany mira menyali Konstitutsii v XXI veke [Experts told how different countries of the world changed their Constitutions in the 21st century]. (2020). www.znak.com. Retrieved from <https://www.znak.com/2020-06-25/>

eksperty_rasskazali_kak_raznyye_strany_mira_menyali_konstitucii_v_xxi_veke [in Russian].

2.Khabrieva, T.Ya. (2016).

Konstitutsionnaya reforma v sovremennom mire [Constitutional reform in the modern world]. Moscow: Nauka RAN [in Russian].

Orzikh, M.F., Krusyan, A. R., Shapoval, V.N., et al. (2013). *Konstitutsionnye preobrazovaniya v Ukraine: istoriya, teoriya i praktika [Constitutional transformations in Ukraine: history, theory and practice].* M. F. Orzikh (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Russian].

3.Polnyy tekst Konstitutsii 1958 goda s izmeneniyami, vnesennymi 23 iyulya 2008 goda. Istochnik: sayt Konstitutsionnogo soveta Frantsuzskoy respubliki na 19 avgusta 2009 g. [The complete text of the 1958 Constitution, as amended on 23 July 2008. Source: website of the Constitutional Council of the French Republic as of August 19, 2009]. (2009). *www.conseil-sonstitutionnel.fr*. Retrieved from https://www.conseil-sonstitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf [in Russian].

4. Maklakov, V.V. (2003). *Konstitutsionnye akty Frantsii [Constitutional Acts of France]. Konstitutsii zarubezhnykh gosudarstv –*

Constitutions of Foreign States. (4th ed, rew.). Moscow: Volters Kluver. Retrieved from https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/france/france-r.htm [in Russian].

5.Vseobshchaya deklaratsiya prav cheloveka (ros/ukr) : ot 10.12.1948 [Universal Declaration of Human Rights (Ros / Ukr) dated 10.12.1948]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Russian].

6.Rimskiy statut Mezhdunarodnogo ugolovnogo suda v kachestve dokumenta A/CONF.183/9 : ot 17 iyulya 1998 goda [The Rome Statute of the International Criminal Court as a document A/CONF.183/9 from 17 July, 1998]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Russian].

7.Polnyy tekst Konstitutsii 1958 goda s izmeneniyami, vnesennymi 23 iyulya 2008 goda [Full text of the 1958 Constitution, as amended on 23 July 2008]. (2009). *www.conseil-sonstitutionnel.fr*. Retrieved from https://www.conseil-sonstitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf [in Russian].

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

УТВЕРДЖЕННЯ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ І ЛЕГІТИМНИХ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті висвітлені основні положення щодо теорії та практики утвердження основних моделей прийняття конституцій. Обґрунтовується висновок, що правовідносини, пов'язані з прийняттям конституцій, у всіх випадках пов'язані з реалізацією установчої влади, яку сучасна доктрина конституціоналізму відмежовує від законодавчої влади. Утім, у Конституції України і інших держав світу не унормовано категорію «установча влада». Її носіями стосовно конституцій можуть бути як безпосередньо народ та/або спеціально утворені установчі органи (конститутанти, з франц. *constituante*), так і суб'єкти конституційного права, які реалізують установчу функцію як виключно (парламенти, глави держав і ін.), а їх статус у подальшому регулюється ними ж прийнятими конституціями.

Розкрито сутність і зміст процедур прийняття конституцій у державах Європи і Північної Америки у кін. XVIII ст. – на поч. XX ст. на прикладі Великої Британії, США, Франції, Бельгії, Пруссії, Німецької імперії, Австро-Угорської імперії, Російської імперії, вільного м. Данцінг і УНР. Здійснено типологію основних історично сформованих моделей прийняття конституцій та визначення їх впливу на розроблення та прийняття конституцій в Україні. Виокремлено наступні історично сформовані моделі прийняття легітимних конституцій: англійська, американська, французька, швейцарська, бельгійська німецька, австро-угорська та російська моделі. Остання, по-суті, стала недовершеним і запізним у часі повторенням німецької моделі прийняття конституційних актів імператором через їх октрукуювання. І хоча Маніфест 17 квітня 1905 р. і Основні закони Російської імперії 1906 р. так і не призвели до трансформації Росії в ліберальну конституційну монархію, але, сама постановка питання про розбудову в Росії конституційної держави сприяла розвитку політико-правової думки і появі перших конституційних проектів в Україні.

Це, зокрема, Начерки Конституції Г. Андрузького, Проект основ Статуту Українського товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського, проект конституції УНР О. Ейхельмана та ін. Першою ж конституцією незалежної України за доби національно-визвольної революції 1917-1922 років став «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки», відомий іще як Конституція УНР 1918 р. Але, лише у Конституції України, урочисто прийнятій 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені Українського народу, було вдало реалізовано демократичну процеду-

ру прийняття легітимної конституції. Про це, із поміж іншого, свідчить і її дієвість в Україні упродовж 25 років.

Ключові слова: конституція, конституційний акт, основний закон, конституанта, окруювання конституції, прийняття конституції, модель прийняття конституції, установчі збори, конституційний референдум, легітимність конституції.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

ADOPTION OF BASIC MODELS AND LEGITIMATE MECHANISMS FOR ADOPTING CONSTITUTIONS: WORLD EXPERIENCE FOR UKRAINE

Annotation. The article highlights the main provisions on the theory and practice of approving the main models of constitutions. The conclusion is substantiated that the legal relations connected with the adoption of constitutions are in all cases connected with the realization of the constituent power, which the modern doctrine of constitutionalism distinguishes from the legislative power. However, the Constitution of Ukraine and other countries of the world does not regulate the category of “*constituent power*”. Its bearers in relation to constitutions can be both directly the people and/or specially formed constituent bodies (constituents, from French «*constituante*»), and subjects of the constitutional law which carry out constituent function as exclusive (parliaments, heads of the states, etc.), and their status is further regulated by the constitutions adopted by them.

The essence and content of the procedures for the adoption of constitutions in Europe and North America in the end. XVIII century – at the beginning XX century on the example of Great Britain, the United States, France, Belgium, Prussia, the German Empire, the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire, the free city of Danzing, and the UPR. The typology of the main historically formed models of constitution adoption and determination of their influence on the development and adoption of constitutions in Ukraine is carried out.

The following historically formed models of adopting legitimate constitutions are singled out: English, American, French, Swiss, Belgian, German, Austro-Hungarian and Russian models. The latter, in fact, became an incomplete and belated in time repetition of the German model of adoption of constitutional acts by the emperor through their ostrusion. Although the Manifesto of April 17, 1905 and the Basic Laws of the Russian Empire in 1906 did not lead to the transformation of Russia into a liberal constitutional monarchy, the very question of building a constitutional state in Russia contributed to the development of political and legal thought and the emergence of the first constitutional drafts in Ukraine.

These are, in particular, Sketches of the Constitution of H. Andruzky, the Draft Fundamentals of the Statute of the Ukrainian Society “Free Union” – “Free Union”, the Basic Law “Independent Ukraine” of the Union of the Ukrainian People, the draft constitution

of the Ukrainian People's Republic O. Eichelman and others. The first constitution of independent Ukraine during the national liberation revolution of 1917-1922 was the "Charter of State, Rights and Freedoms of the Ukrainian People's Republic", also known as the Constitution of the Ukrainian People's Republic in 1918. But only in the Constitution of Ukraine, solemnly adopted June 28, 1996.

The Verkhovna Rada of Ukraine, on behalf of the Ukrainian People, successfully implemented the democratic procedure for adopting a legitimate constitution. This is evidenced, among other things, by its effectiveness in Ukraine for 25 years.

Key words: constitution, constitutional act, basic law, constituent, constitution octrusion, constitution adoption, model of constitution adoption, constituent assembly, constitutional referendum, legitimacy of the constitution.

Постановка проблеми. У переддень 25-річчя з Дня прийняття Конституції України науковці переосмислюють передумови прийняття, особливості генезису та досвід реалізації Основного Закону, перспективи його модернізації в політико-правових реаліях сьогодення, певною мірою обтяжених конституційною кризою у сфері конституційної юстиції. Пошук нових шляхів подолання відповідної кризи, а також удосконалення Конституції України, на наш погляд, потребує врахування світового досвіду утвердження та розвитку інституту прийняття та легітимації конституцій у Великій Британії, США, Франції, Німеччині, Швейцарії та інших державах світу в кін. XVIII ст. – XIX ст., коли власне й була сформована теорія та практика класичного конституціоналізму.

Правовідносини, пов'язані з прийняттям конституцій та внесенням до них змін, є одним із найбільш дискусійних феноменів конституційного права. Адже, вони у всіх випадках пов'язані з реалізацією установчої влади, яку сучасна доктрина конституціоналізму відмежовує від законодавчої влади. Утім, у Конституції України і інших держав світу не унормовано категорію «установча влада». Її носіями стосовно конституцій можуть бути як безпосе-

редньо народ та/або спеціально утворені установчі органи (конститутантанти, з франц. *consti-tuante*), так і суб'єкти конституційного права, які реалізують установчу функцію як виключну (парламенти, глави держав і ін.), а їх статус у подальшому регулюється ними ж прийнятими конституціями.

Так само в конституціях складно знайти положення про порядок скасування дії чинної та прийняття нової конституції. Це пов'язано з підставами і умовами прийняття конституцій. Свого часу Ю. Юдін виокремлював три основні з них: *по-перше*, утворення нової держави, коли конституції стають актами утвердження їх національної та міжнародної правосуб'єктності; *по-друге*, при зміні політичного режиму внаслідок мирної чи насильницької революції або при трансформації військово-політичних режимів у демократичні цивільні уряди; *по-третьє*, перезаснування республік, коли чинні конституції не можуть бути змінені відповідно до політико-правових реалій шляхом внесення до них змін і доповнень [1, с. 133-134].

Більшість із вище наведених підстав і умов прийняття конституцій зберігають свою актуальність, хоча їх можна доповнити і деталізувати. Зокрема, прикладами прийняття на-

ціональних конституцій після розпаду на поч. ХХ ст. т.з. «реальних уній» (Австро-Угорщина, Швеція і Норвегія, Кроація та Славонія, Фінляндія, Саксен-Кобург-Гота та ін.), заснованих на відповідних установчих актах, у тому числі й конституційних. До прикладу, «конституція Саксен-Кобург-Готського утворення» [2, с. 106-109]. У новітній історії європейського конституціоналізму позитивним прикладом прийняття нових національних конституцій стало т.з. «оксамитове розлучення» в Чехословаччині в 1993 році з наступним утворенням двох незалежних держав – Чехії та Словаччини.

Очевидно, що легітимність будь-якої конституції залежить від легітимності її прийняття. Ця теза набула особливого значення в кін. ХХ ст. – ХХІ ст., коли кожна нова чи оновлена конституція ставала своєрідним повторенням відомого всім із часів роботи Ж.-Ж. Руссо *«Du contrat social ou Principes du droit politique»* (1762 р.) суспільного договору (*contrat social*) й знаменувала собою консенсус між народом, як джерелом установчої влади, і державою, й неодмінно схвалювалась громадянським суспільством і міжнародною спільнотою. Особливо вимогливими чинні конституції залишаються щодо предмету та процедур внесення змін до них.

Разом із тим, слід пам'ятати, що перші конституції світу іще три століття тому закріплювали здобутки та перемоги революцій і повалення монархічних режимів, проголошення незалежності колишніх колоній від метрополій. Конституція США 1787 р., Конституція Франції 1789 р., Конституція Бельгії 1831 р. та інших держав з'являються та легітимізуються часто

не завдяки, а всупереч змісту положень законодавства, що закріплювало абсолютний суверенітет британського та французького монархів.

Втіленню в перших конституціях революційних ідей щодо верховенства права, утвердження та захисту основоположних прав і свобод людини, демократії, поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, виборності та змінності парламенту та глави держави передували не лише фундаментальні напрацювання Т. Гобса, Дж. Лока, С. Пуфендорфа, Ж.-Ж. Руссо й інших, а й політико-правові практики кін. ХVІІІ ст., які наповнювали ідею конституції зримим сенсом.

На прийняття перших конституцій вплинула й низка багатьох інших чинників, які складно вибудувати в єдину систему. Г. Еллінек щодо цього розпочав свою роботу *«Конституції, їх зміни і перетворення»* (1906 р.) наступною тезою: *«Одним загальним словом не можна охопити сукупність тих ідей, які призвели до напрацювання сучасних конституцій: все в історії – часто є результатом неймовірної багатоманітності причин»* [3, с. 3].

Також можна пригадати твердження швейцарського вченого-конституціоналіста Ш. Боржо, який писав, що *«конституції не є, як найкращі в наш час кодекси приватного права, результатом систематичної праці юристів. Іноді вони були продуктом теоретичних побудов, але в набагато меншій мірі, чим звичайно про це думають; і в будь-якому випадку вони ніколи не були результатом виключно теорії. Навіть в епоху філософів конституції за своїм змістом були, у багатьох сенсах, витвором часу й обставин»* [4, с. 5]. Власне, історично відомий політичний клуб

якобінців у Франції попередньо мав оригінальну назву «Клуб друзів конституції» [5, с. 218].

Метою статті є: розкриття сутності та змісту процедур прийняття конституцій у державах Європи і Північної Америки у кін. XVIII ст. – на поч. XX ст., визначення та систематизація суб'єктів установчої влади, уповноважених приймати легітимні конституції, здійснення типології основних історично сформованих моделей прийняття конституцій та визначення їх впливу на прийняття чинної Конституції України.

Аналіз дослідження і публікацій. Способи легітимного утвердження конституцій іще біля півтора століття тому активно досліджувались такими правознавцями, як Ш. Боржо [4], Ю. Гачек [6; 7], Р. Гнейст [8], О. Градовський [9], А. Дайсі [10], С. Дністрянский [11], Г. Еллінек [3; 12], С. Котляревський [13; 14], С. Лоу [15], М. Лазаревський [16], В. Ренненкапф [17], Б. Чичерін [18] і ін. На сьогодні відповідна проблематика досліджується такими ученими-конституціоналістами, як М. Савчин [19], В. Шаповал [20] й ін. Водночас, проблематика утвердження основних моделей прийняття конституцій, їх типології та врахування особливостей відповідних конституційних механізмів і процедур зберігають свою актуальність для сучасних політико-правових процесів, дозволяють упередити поспішні та нелегітимні ініціативи з удосконалення Конституції України.

Виклад основного матеріалу. Відомий учений-конституціоналіст Б. Чичерін іще у 70-х роках XIX ст. підкреслював, що представники історичної школи вбачали у конституціях закономірний результат еволюціо-

нування фундаментальних пам'яток права, як до прикладу Велика хартія вольностей в Англії. Натомість, нові конституції, на думку Б. Чичеріна, не зважаючи на їх зовнішню крихкість, приймаються різними шляхами. «Вони можуть бути або дарованими законною владою, або похідними від революцій. Середину між тими і іншими складають конституції, що встановлюються угодою народних представників з монархом» [18, с. 544] – писав правознавець.

Дійсно, епосі писаних кодифікованих конституцій передували історичний досвід формування т.з. «неписаної конституції» в Англії. Хоча, Ш. Боржо вважав, що Англія була батьківщиною й першої писаної конституції, коли за часів пуританської революції армія Кромвеля в 1647 році підготувала та направила до парламенту проект «Народної угоди» («*Agreement of the people*»), який планувалося винести на всенародне голосування. Цей конституційний акт так і залишився на рівні проекту, але його положення були використані під час протекторату в «Акті про правління» 1653 р. Іншої писаної конституції в Англії не існувало [4, с. 11, 13].

У свою чергу, неписана конституція Англії бере свої витоки з Великої хартії вольностей (*Magna Charta*) 2015 року та вважається головною основою англійської конституції. Як писав Р. Гнейст, «завдяки *M. Chartae* англійська історія безповоротно попрямувала до того, щоб напрацювати конституційне право із права управління» [8, с. 276].

Подальший розвиток феномену «Конституції Англії», яка формувалася через конституційні звичаї та звичаєвості (*Common Law*), історичні конституційні акти (*M. Chartae*, 1215 р., Статут про несплату податків

без згоди парламенту («*de tallagio non concedendo*») 1297 р., Петиція про права 1628 р., *Habeas Corpus Act* 1679 р., нові парламентські акти, прецедентне право та правову доктрину, переконує в її феноменальності. Щодо цього С. Лоу писав, що «англійська конституція не поміщена в суворо визначені рамки і наділена гнучкістю чи податливістю, тоді як конституції інших держав цією гнучкістю не наділені» [15, с. 53]. При цьому, феномен «конституції Англії», що свого часу привабив інтерес Ш.-Л. Монтеск'є [21], Г. де Лолма [22] й інших мислителів і учених, не вдалося реалізувати навіть колишнім британським колоніям. Так С. Лоу відзначав, що «такі статuti, як основні закони Канади чи Австралії (*Dominion of Canada Act* і *Australian Commonwealth Act*) були такими ж «конституціями», як і конституція Сполучених Штатів» [15, с. 53].

Щодо Конституції Сполучених Штатів Америки, то її прийняттю в 1787 році передували інші конституційні акти. В американській конституційній традиції першим із таких актів став Конституційний договір біля мису Код 1620 року, укладений батьками-засновниками Америки безпосередньо перед заснуванням колонії Новий Плімут. У подальшому, як писав Ш. Боржо, «зустрічаємо цілий ряд подібних актів, що називаються «установчими угодами» (*Plantation covenants*), в силу яких колоніалісти Нової Англії організовуються в політичні громади. Один із таких актів невдовзі отримав вигляд справжньої конституції. Це був основний закон Коннектикуту, складений у 1632 р.» [4, с. 15].

Г. Еллінек писав про тяглість вище названої американської конституції наступне: «*Fundamental Orders* Коннек-

тикуту, виголошений у формі укладеного колоніалістами договору, став основою наданої Карлом II цій колонії хартії, що була підтверджена в 1776 р. народом в якості конституції вільного штату і лише в 1818 р. змінена другою конституцією» [12, с. 495].

Слід також звернути увагу до прихильності колоніалістів до прийняття конституцій штатів саме конституантами – конституційними конвентами. Так, у відомій роботі «Замітки про штат Вірджінію» (1785 р.) Т. Джеферсон писав: «Влітку 1783 р. очікувалося, що асамблея Вірджинії скличе Конвент для прийняття Конституції» [23, с. 263]. Такий підхід до прийняття конституцій штатів виключав політичну заангажованість творців конституції через неможливість їх використати свої напруження у власних інтересів.

Отже, численні конституції колоній і міст Північної Америки, прийняті асамблеями, конвентами і установчими зборами сформували підґрунтя для прийняття Конституції США. Як відомо, перша спроба прийняти загальнофедеральну конституцію мала місце в Північноамериканських колоніях, коли в 1774 році в Філадельфії зібрався Другий континентальний конгрес (Перший був проведений у 1765 р. у Нью-Йорку), в якому прийняли участь представники від 12 колоній, представляв «добрий народ цих колоній». Представники корінних індіанських народів Північної Америки до уваги не бралися. Цей конгрес в 1776 р. проголосив незалежність колоній від метрополії, а в 1777 р. склав «Статті законів стосовно конфедерації та вічного союзу» [24, с. 16-17]. Але Конфедерація не була затверджена у всіх штатах й не мала характеру національного

уряду. Це спонукало до розроблення проекту загальнофедеральної конституції.

Як відомо, Конституційна асамблея (конвент) у складі 55 членів (39 із них підписали проект нової Конституції), під головуванням Дж. Вашингтона та за активної участі А. Гамільтона, Т. Медісона і ін., у 1787 році *«після тривалих і вдумливих обговорень подала нарешті на затвердження народів звіт основних законів, які аж до наших днів визначають життя Союзу. Поступово всі штати, один за одним, прийняли його»* [25, с. 105].

Передумови, процедура легітимації та зміст Конституції США суттєво вплинули на розвиток світового конституціоналізму, насамперед у Франції. Адже, як писав А. де Токвіль, *«Американська революція скінчилась саме тоді, коли почалася наша»* [25, с. 105]. Франція першою в Європі скористувалася американським досвідом легітимації конституції. Хоча французька модель прийняття конституції мала свої суттєві особливості.

Свого часу Ю. Гачек писав: «Наприкінці 18-го століття разом із французькою зброєю утвердилися й французькі революційні ідеї. У Франції під впливом американського праобразу і подальшого розвитку ідей Руссо конвент прийняв 21 вересня 1792 р. наступне рішення: будь-яка конституція має бути прийнята народом» [7, с. 100]. Утім найчастіше французький народ приймав конституції не безпосередньо, на референдумі, а через конститутантанти (*constituante*), як втілення установчої влади, вчення про яку найбільш рельєфно уперше обґрунтував діяч Великої Французької революції абат Е. Сійєс.

Історія утвердження перших конституцій Франції доволі ґрунтовно описана в контексті дослідження Великої французької революції. Відзначимо лише, що А. Дайсі в додатках до своєї відомої роботи «Основи державного права Англії» (1886 р.) вміщує підрозділ з промовистою назвою «Непіддатливість французьких конституцій». У цьому підрозділі вчений аналізує всі відомі на той час 12 конституцій і конституційних актів, від Конституції Франції 1891 р. – до конституційних законів Франції 1875 р., що поновили Третю республіку, та вказує на еkleктичність практик прийняття та перегляду конституцій у Франції: установчими зборами, «ревізійними зборами», парламентами, консулами і навіть через унормування можливості схвалення та ревізії конституції на референдумі. При цьому, однією з головних помилок французьких конституціоналістів, на думку А. Дайсі, було те, що *«французи завжди залишалися сліпими до того факту, що конституція може підриватися виданням законів, які не змінюють її статей, але порушують її принципи»* [10, с. 492].

Очевидно, що наведена позиція А. Дайсі зумовлювалася принаймні двома чинниками французької моделі утвердження конституцій: *по-перше*, множиною суб'єктів її прийняття; *по-друге*, відсутністю механізму судового захисту конституцій, подібно тому, як цей механізм діяв у Англії та США в XIX ст. Разом із тим, це не завадило згадуваній французькій моделі прийняття конституції утвердитись як одній із найбільш популярних у Європі моделей.

Попередньо згадувана та охарактеризована французька модель прийнят-

тя конституцій мала значний вплив і на формування швейцарської моделі конституціоналізму. Як відомо, загальнонаціональні референдуми були примусово привнесені в Швейцарію, яка з XV ст. стала «батьківщиною референдумів», що проводились на рівні кантонів, французами. Уперше на загальнодержавному рівні референдум був застосований під час легалізації Другої конституції Гельветичної республіки у 1802 році. Цей перший загальносоюзний конституційний референдум позначився грубими порушеннями принципів демократії: із 332, 048 виборців «за» проект конституції проголосувало 72, 453 виборці, «проти» – 92, 423 виборці. Але організатори референдуми порахували голоси виборців, що утримались (167, 172 громад.), як такі, що підтримали конституцію за умовчанням [4, с. 218].

Ця рецепція «референдного інструментарію легітимації конституцій» була здійснена французами швидше примусово, ніж добровільно. Тому, питання про те, чим були перші загальнодержавні референдуми в Швейцарській Конфедерації, – продовження традицій народоправства швейцарських кантонів, чи імплементованим із Франції інститутом безпосередньої демократії, – залишається відкритим [26, с. 23]. Разом із тим, перегляд конституції з часом став традиційним питанням для швейцарських референдумів, як на федеральному, так і кантональному рівнях.

Французька модель, з деякими інтерпретаціями, мала успіх і в інших державах Західної Європи. До прикладу, в Бельгії. Як відомо, після революційного повстання в бельгійських провінціях Нідерландського королівства

в 1830 р. утворений у Брюсселі тимчасовий уряд прийняв декрет, яким проголосив незалежність Бельгії. Призначена урядом спеціальна комісія склала проект конституції, який був розглянутий і прийнятий конгресом у 1831 р. [27, с. 115-116].

Конституція Бельгії закріпила принцип народного суверенітету, верховенство парламенту, а після обрання в 1831 р. Леопольда I й формального прийняття ним конституційного акту, формалізувала договір, укладений між нацією та династією [4, с. 97]. Бельгійська конституція діяла без змін перші 60 років, ставши зразком для демократичного розвитку ліберальних парламентських монархій у багатьох державах Європи. Вона, до прикладу, стала прикладом для прийняття в 1866 р. Конституції Румунії. Г. Еллінек вважав, що ця Конституція набула в XIX ст. такої популярності, що випередила французькі конституції й стала зразком для німецьких, австрійських і угорських конституцій і певною мірою вплинула на конституції Данії та Швеції [12, с. 510].

Модель прийняття Конституції Бельгії 1831 р., з одного боку відтворила досвід легітимації революційних конституцій у Франції та зміст французької Хартії 1830 р., а з іншого – прийняттю Конституції Бельгії передувала революційна війна за незалежність, подібна до досвіду війни за незалежність Північноамериканських колоній в другій пол. XVIII ст.

Окрім англійської, американської та французької моделей прийняття конституцій у XIX ст. почала утверджуватись германська (німецька) модель, що започатковується з часів Вестфальського миру. Її можна охарактеризу-

вати, як конституційний транзит від французької конституційної хартії та імперських традицій державного управління – до вершин європейського конституціоналізму. При цьому, для німецької моделі легітимації конституцій у XIX ст. була властива одна, але суттєва вада – більшість із цих конституцій мали окруйований характер й по-суті відтворювали положення популярної на той час у Західній Європі теорії Б.-Константа, про законодавчу, виконавчу та судову владу, як три колеса (*resorts*), які забезпечують рух та про короля, який стоїть посередині, але вище цих влад [17, с. 42-43].

Як відомо, під впливом французької *Charte constitutionnelle* Людовіка XVIII, було напрацьовано більшість конституцій німецьких князівств і вільних міст 1814-1848 рр. В 1812 р. – ГанOVER, в 1820 р. – Брауншвейг і Велике Герцогство Гессенське, в 1821 р. – Герцогство Саксен-Кобургське, в 1831 р. – Королівство Саксонське. У 1815 р. сенатом і колегією городян було прийнято конституцію м. Любека [4, с. 29-31]. А вже у 1848 р. королем було окруйовано Конституцію Пруссії, у 1849 р. імператором Австрії – Конституцію м. Бремена.

Однією з найбільш відомих у історії Німеччини стала Конституція Пруссії, що знаменувала собою реакцією на революцію 1848 року. Вона була дарована королем Фрідріхом Вільгельмом IV Пруссії в день розпуску обох палат об'єднаного парламенту, з обмовкою про те, що «... він наразі санкціонує конституцію, але лише після внесення в неї відповідних поправок. *«Життєво важливою умовою є повернення мені можливості правити державою, оскільки визначено, що в Пруссії править король, і я правлю ... тому, що такий бо-*

жественний порядок»» [28, с. 391]. Конституція Пруссії конституція отримала свою діючу редакцію після її суттєвого доопрацювання в 1849-1850 роках [27, с. 389]. Ця конституція фактично унормувала режим абсолютної монархії в Пруссії, який у подальшому поширився на всю Німецьку імперію.

У 1871 р. пруський король Вільгельм проголосив себе імператором нової Германської імперії («Першого рейху»), що об'єднала 22 монархії. Того ж року Рейхстагом майже одностайно була проголосована Конституція Північно-Германського Союзу (Конституція Німецької Імперії). По-суті, ця Конституція відродила статус ліквідованої в 1806 р. «Священної Римської імперії Німецького народу» [29, с. 300-301]. При цьому, слід звернути увагу на те, що Конституція Німецької Імперії від 16 квітня 1871 р., як це зазначено в її преамбулі (Вступі), була прийнята в формі договору між королем Пруссії, королем Баварії, великим герцогом Баденським і великим герцогом Гессенським про укладення *«вічного союзу для захисту союзних територій і діючого в її межах права, рівно як і для зміцнення добробуту німецького народу»* [30, с. 10].

Особливістю німецьких конституцій, як відзначав Г. Еллінек, стала їх розрізненість, декларативність і відверто імперський характер. На поч. XIX ст. Г. Еллінек писав, що *«єдиною можливим шляхом узгодити тексти конституцій окремих німецьких держав з діючим правом – це абсолютна відміна діючих конституцій і заміна їх новими»* [3, с. 10]. Утім, тривала й суперечлива історія німецького конституціоналізму стала фундаментом для прийняття після Першої світової війни Веймер-

ської конституції 1919 р., яка стала взірцем для демократичних і соціально орієнтованих конституцій у ХХ ст.

Похідним від німецької моделі можна вважати і досвід прийняття та легітимації конституцій і конституційних актів у ще двох імперіях – Австро-Угорській і Російській імперіях. Вони, як і вище згадані німецькі конституції ХІХ ст., стали конституціями швидше по формі, ніж по сутності та змісту, зберігаючи імперський характер. Ш. Боржо вказував на очевидні аналогії між прийняттям конституцій у Австрії та Пруссії: «... конституція була напрацьована народними зборами, доля якого дивним чином схожа на долю берлінського установчого зібрання. Це зібрання, скликане у Відні, невдовзі було перенесено подалі від столиці, в Кремзир, в Моравії, а потім передчасно розпущене урядом. Його робота, не отримавши визнання, була замінена дарованою хартією» [4, с. 71].

Хартія, окруйована Францом-Йосипом в 1849 році на основі «Кремзирських статей», уже в 1851 р. була відкликана імператором. Уже в 1860 р., після невдалої війни у Італії та посилення національно-визвольних рухів у імперії, імператор Франц-Йосип утворив «посилену державну раду», яка започаткувала процес створення ліберальних монархічних конституцій у Австрії: від «*Постійного та незмінного основного державного закону*» 1860 р. [28, с. 454] – до Основних державних законів: «Основний державний закон, про спільні права громадян для королівств і земель, представлених у Рейхстазі» (№ 142 R.G.B.), «Основний державний закон про створення імперського суду» (№ 143 R.G.B.), «Основний державний закон про судову

владу» (№ 144 R.G.B.), «Основний державний закон про здійснення урядової та виконавчої влади» (№ 145 R.G.B.) [27, с. 15-30], прийнятих разом з угодою про утворення (*Ausgleich*) Австро-Угорщини 1867 р., які й склали у системному поєднанні «Конституцію Австро-Угорської імперії».

Утім, відповідні конституційні акти Австрії, – Жовтнева конституція («Диплом») 1860 р., перша федеральна Конституція (лютневий патент) 1861 р. та Основні закони 1867 р., подібно німецьким конституціям, також мали окруйований характер, зберігали імперський устрій держави і не містили положень про можливість перегляду цих конституційних актів. Але, Основні закони Австро-Угорщини були предметом перегляду в законах 1873, 1886 і 1896 років. До того ж, рух до парламентаризму, обмеження влади імператора, затвердження широкого каталогу прав і свобод людини та запровадження захисту меншин, вирізняє австрійську модель прийняття конституції від німецької.

Різновидом застосування німецької моделі прийняття конституцій стала й російська модель, реалізована в Російській імперії, як правова рефлексія на революцію (т.з. «загальний всеросійський страйк») 1905 р. та запити суспільства щодо трансформації архаїчної самодержавної монархії в конституційну, подібно державам Європи і Північної Америки. З метою зниження соціальної напруги цар Микола II видав 17 жовтня 1905 р. Маніфест, яким «дарував населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зібрань і союзів» [16, с. 114].

Ця дещо запізнiла для Росiйської iмперiї конституцiйна iнiцiатива поклало початок виданню в 1905-1906 рр. нових указiв i манифестiв про розширення виборчих прав, про змiни в установах Державної Ради i Державної Думи з метою приведення їх у вiдповiднiсть до Манифесту 17 жовтня 1905 р. Врештi 23 кiвтня 1906 р. були виданi новi Основнi закони, якi могли переглядатися, «єдино за почином Самодержця Iмператора» (ст. 8) [16, с. 121]. При цьому, ученi-конституцiоналiсти Росiйської iмперiї, були переконанi в тотожностi Основних законiв 1906 р. тогочасним конституцiям i конституцiйним законам захiдних держав, зокрема iз Основним законом Австро-Угорської iмперiї [14, с. 212].

Висновки та перспективи подальших розробок. Таким чином, можемо зробити висновок, що в кiн. XVIII ст. були сформованi три основних моделi прийняття та легiтимацiї конституцiй i конституцiйних актiв: 1) англiйська, 2) американська та 3) французька.

Натомiсть, у XIX ст. – на поч. XX ст. кiлькiсть моделей утвердження конституцiй i конституцiйних актiв значно примножилась. Серед них найбільш рельєфно видiляються наступнi: а) *англiйська модель*, яка ґрунтувалась на еволюцiйному формуваннi т.з. «неписаної конституцiї Англiї», з часiв Великої хартiї вольностей 1215 р. до сьогодення; б) *американська модель*, в основу якої були покладенi *Plantation covenants* перших колонiалiстiв, що створили пiдґрунтя для прийняття Конституцiйним конвентом у 1787 р. Конституцiї США, яка дiє донинi; в) *французька модель*, змiст якої полягав у створеннi кодифiкованої писаної конституцiї, яка приймалась спецi-

ально уповноваженим суб'єктом конституцiйного правотворення; г) *швейцарська модель*, що була привнесена Наполеоном Бонапартом i характеризувалась прийняттям конституцiї з використанням потенцiалу референдної демократiї; д) *бельгiйська модель*, яка поєднала при прийняттi Конституцiї Бельгiї 1831 р. досвiд прийняття конституцiями «революцiйних» конституцiй Францiї та революцiйної вiйни за незалежнiсть у США, й стала зразком для прийняття конституцiй у державах Захiдної та Пiвденної Європи; е) *нiмецька модель*, запроваджена пiсля Вестфальського миру, пiд впливом французької *Charte constitutionnelle* Людовiка XVIII, була застосована в 1815-1850 рр. при октруйованнi конституцiйних хартiй у численних нiмецьких королiвств, князiвств, герцогств i вiльних мiст, якi мали проiмперський характер; ж) *австро-угорська модель*, яка будучи започаткованою в 1860 р., у загальних рисах вiдтворювала нiмецьку, а конституцiйнi закони Австрiї були октруйованi парламентом. Але, уже Основнi закони Австро-Угорської iмперiї 1867 р. не лише лiбералiзували конституцiйний лад цiєї монархiї, а й передбачили їх перегляд парламентом за iнiцiативи iмператора; з) *росiйська модель*, по-сутi, стала недовершеним i запiзнiлим у часi повторенням нiмецької моделi прийняття конституцiй iмператором через їх октрування. Манифест 17 кiвтня 1905 р. i Основнi закони Росiйської iмперiї 1906 р. так i не призвели до трансформацiї Росiї в лiберальну конституцiйну монархiю. Але, сама постановка питання про розбудову в Росiї конституцiйної держави сприяла розвитку конститу-

ційно-правової думки і появі конституційних проектів в Україні.

Це, зокрема, Начерки Конституції Г. Андрузького, Проект основ Статуту Українського товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського [31, с. 47-84], проект Конституції УНР О. Ейхельмана та ін. Першою ж конституцією незалежної України за доби національно-визвольної революції 1917-1922 років став «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» [32, с. 40-48], відомий іще як Конституція УНР 1918 р. Але, лише у Конституції України, урочисто прийнятій 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені Українського народу, було реалізовано демократичну процедуру прийняття легітимної конституції.

Визначені нами моделі прийняття та легітимації конституцій є основними, але не вичерпними. По своєму оригінальними були конституції, прийняті в Нідерландах (1815 р.), Іспанії (1854 р.), Конституція Королівства Іспанії, яка трансформувалася в Конституцію Італії (1848 р.) чи Конституція Австралії (1900 р.). У цьому сенсі слід погодитись із Г. Еллінеком, який писав, що *«ті історичні умови, що покладені в основу кожної окремо конституції, не можуть бути змінені навіть шляхом свідомої рецепції чужого права»* [12, с. 511]. До того ж, у ХХ ст. наведені моделі зазнали суттєвої модернізації.

Разом із тим, перші й основні моделі прийняття та легітимації конституцій у світі прямо чи опосередковано вплинули і продовжують впливати на розвиток відповідних інститутів в усіх державах світу, включаючи і Україну.

У цьому сенсі, можна погодитись із В. Шаповалом, що «по суті постулатний характер зберігає досвід, набутий іще в XVIII-XIX ст., адже створені тоді конституційні цінності забезпечують можливість демократичного розвитку країн, надбанням яких вони стали» [20, с. 46].

Механізм прийняття конституцій, як пише М. Савчин, «відображає національні традиції та певні конкретно-історичні обставини» [19, с. 101]. На наш погляд, під ним слід розуміти систему спеціальних уповноважених суб'єктів, які реалізуючи свою виключну установчу владу приймають конституції, а також правових інструментів і процедур, які забезпечують легітимність і гарантованість прийнятих конституцій. Виключно важливе місце у цьому механізмі належить легітимним суб'єктам уповноваженим приймати легітимні конституції.

Аналіз основних моделей прийняття легітимних і діючих конституцій дозволяє зробити висновок, що найбільш поширеними суб'єктами реалізації установчої влади, результатами якої стають нові (оновлені) конституції є:

а) народ, шляхом проведення загальнонаціонального конституційного (установчого) референдуму;

б) конститутанти (*constituante*), тобто спеціально створені з представників народу чи територій (штатів, земель, регіонів) асамблеї, конвенти, конгреси, установчі збори тощо, які уповноважені розробити та/або прийняти нову конституцію, після чого їх повноваження припиняються;

в) парламенти, як єдиний орган законодавчої влади, яким народ разово

делегує виключні повноваження прийняти від свого імені конституцію;

г) глави держав, як правило монархи, які окружують конституції та конституційні акти для своєї держави та колишніх колоній і заморських територій, які еволюційним шляхом отримали свою незалежність, але зберегли взаємини з метрополією;

г) система національних суб'єктів, уповноважених розробляти та/або приймати конституції (народ і парламент; парламент і конституанта; парламент і глава держави; глава держави і народ; народ, парламент і глава держави);

д) міжнародні організації. До прикладу, Конституція вільного міста Данціг, розроблена на основі Версальського договору Ліги Націй у 1922 р., або Основний Закон Німеччини 1949 р., напрацьований тільки для Західної Німеччини, тобто, для держави на теренах трьох окупаційних зон, який у 1990 р. став конституцією для об'єднаної Німеччини.

Важливим продовженням цього дослідження, на наш погляд, мають стати проблеми теорії та практики легітимного оновлення чинних конституцій. Відповідні демократичні практики можуть бути враховані при подальшій модернізації Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сравнительное конституционное право. Предисл. акад. Б.Н. Топорнина; В.Е. Чиркин, Ю.А. Юдин, М.А. Никифорова и др. / Институт государства и права РАН. Москва: Изд. фирма. «Манускрипт», 1996. 441 с.

2. Пергамент М. Юридическая природа реальной унии. Одесса: Типо-литограф. Штаба Одесского Военного Округа, 1893. IX с., 136 с.

3. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования. Под ред. и с вступ. стат. Б.А. Кистяковского. С.-Петербург: Изд. Юрид. книж. склада «Право», 1907. 752 с.

4. Боржо Ш. Учреждение и пересмотр конституций. Пер. П. Высоцкого. Под ред. Ф.Ф. Кокошкина. Москва: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. 288 с.

5. Карлайль Т. Французская революция. История. С 104 портретами и 68 рисунками. Пер. с англ. С.-Петербург: Изд-е В.И. Яковенко, 1907. 615 с.

6. Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения. Часть I. Право современной монархии. Под ред. и с пред. М.А. Рейснера. Авториз. пер. с нем. М.Я. Лазерсона. Рига: Изд-е «Наука и Жизнь», 1913. 213 с.

7. Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения. Часть II. Право современной демократии. Под ред. и с пред. М.А. Рейснера. Авториз. пер. с нем. М.Я. Лазерсона. Рига: Изд-е «Наука и Жизнь», 1913. 180 с.

8. Гнейст Р. История государственных учреждений Англии (Englische Verfassungsgeschichte). Пер. с нем. С.А. Венгерова. Москва: Типограф. В.Ф. Рихтер, 1885. VI с., 857 с., X с.

9. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских государств. Лекция, читанная в 1885 г. Издано под ред. Н.М. Коркунова. С.-Петербург: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1895. 528 с.

10. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции. Пер., дополненный по 6 англ. изд. О.В. Полторацкой. Под ред. проф. П.Г. Виноградова. Изд. второе. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. 671 с.

11. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том I. Львів: Вид-во Укра-

їнського католицького університету, 2019. 428 с.

12. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Вступ. стат. И.Ю. Козлихина. С.-Петербург: Изд-во «Юрид. центр. Пресс», 2004. 752 с.

13. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. С.-Петербург: Типогр. Альтшулера, 1907. 250 с.

14. Котляревский С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки русских Основных Законов. Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Изд-во «Зерцало», 2004. 392 с.

15. Лоу С. Государственный строй Англии. Пер. под. ред. А.С. Яценко. С вступ. замечанием и стат. П.Г. Виноградова. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. 446 с.

16. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Том I. Административное право. Ч. 1. Органы управления. С.-Петербург: Типогр. Спб. Общ. «Слово», 1910. 509 с.

17. Реннекамф В. Конституционные начала и политические воззрения кн. Бисмарка. Киев: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. 414 с.

18. Чичерин Б. О народном представительстве. Москва: Типогр. Грачева и Комп., 1866. С. 544 XI с.; 552 с.

19. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.

20. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

21. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Пер. на рус. язык А. Горнфельда; вступ. ст. Д. Хаустова. Москва: РИПОЛ классик, 2018. 690 с.

22. Лолм де Г. Конституция Англии или Состояние Английского правления, сравненного с Республиканской формою и с другими Европейскими Монархиями. Пер. с франц. И. Татищевым. Том первый и второй. Москва: В университет. типограф, 1806. 266 с.; 291 с.

23. Джефферсон Т. Автобиография. Записки о штате Виргиния. Составл. и общ. ред. А.А. Фурсенко. Пер. В.М. Большакова, В.Н. Плешкова. Ленинград: «Наука», Ленинград. отд., 1990. С. 263 315 с.

24. Брайс Дж. Американская Республика. В трех частях. Часть I. Национальное правительство. Пер. с англ. В.Н. Неведомский. Москва: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1889. XII с.; 503 с.; ил.; карт.

25. Токвиль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах. Перекл. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова А. Жардена. Київ: Видавн. дім «Всесвіт», 1999. 590 с.

26. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 162 с.

27. Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов. Том I-ый. Конституционные монархии. Перевод под ред. и со вступительными очерками В.М. Гессена и Б.Э. Нольде. С.-Петербург: Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1905. 596 с.

28. Сеньобос Ш. Политическая история современной Европы. Эволюция партий и политических форм. Третье илюстр., исправл. и доп. изд. Том II. С.-Петербург: Изд. Тов. «Знание», 1903. VI с.; 840 с.

29. Градовский А. Германская конституция. Часть I. Исторический очерк германских союзных учреждений в XIX веке. С.-Петербург: Типогр. В.С. Башмакова, 1875. II с., 301 с.

30. Конституция Германской Империи и главнейшие из относящихся до общегосударственного законодательства статей конституционных актов других иностранных государств. С.-Петербург: Государственная типография, 1910. 123 с.

31. Історія Конституції України. Упорядн.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.

32. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид., змін. і доповн. Упорядник. І.О. Кресіна. Відп. ред.

Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 310 с.

REFERENCES:

1. Topornina, B.N., Chirkin, V.E., Iudin, Iu.A., Nikiforova, M.A. (1996). *Sravnitel'noe konstitucionnoe pravo [Comparative constitutional law]*. Moscow: Izd. firma. «Manuskript» [in Russian].

2. Pergament, M. (1893). *Iuridicheskaia priroda realnoi unii [Legal nature of real union]*. Odessa: Tipo-litograf. Shtaba Odesskogo Voennogo Okruga [in Russian].

3. Ellinek, G. (1907). *Konstitucii, ikh izmeneniia i preobrazovaniia [Constitutions, their changes and transformations]*. B.A. Kistiakovskiy (Eds.). Saint Petersburg: Izd. Iurid. knizh. sklada «Pravo» [in Russian].

4. Borzho, Sh. (1918). *Uchrezhdenie i peresmotr konstitutsii [Establishment and revision of constitutions]*. F.F. Kokoshkin (Eds.). (P. Vysotskiy, Trans). Moscow: Izd-e M. i S. Sabashnikovyykh [in Russian].

5. Karlail, T. (1907). *Frantsuzskaia revoliuciia. Istoriia [French Revolution. History]*. Saint Petersburg: Izd-e V.I. Iakovenko [in Russian].

6. Gachek, Iu. (1913). *Obshchee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedeniia. Chast I. Pravo sovremennoi monarkhii [General state law on the basis of comparative jurisprudence. Part I. The law of the modern monarchy]*. M.A. Reisner (Eds.). (M.Ia. Lazerson, Trans). Riga: Izd-e «Nauka i Zhizn» [in Russian].

7. Gachek, Iu. (1913). *Obshchee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedeniia. Chast II. Pravo sovremennoi demokratii [General state law on the basis of comparative jurisprudence. Part II. The law of modern democracy]*. M.A. Reisner (Eds.). (M.Ia. Lazerson, Trans). Riga: Izd-e «Nauka i Zhizn» [in Russian].

8. Gneist, R. (1885). *Istoriia gosudarstvennykh uchrezhdenii Anglii [Englishe*

Verfassungsgeschichte]. (S.A. Vengerov, Trans). Moscow: Tipograf. V.F. Rikhter [in Russian].

9. Gradovskii, A.D. (1895). *Gosudarstvennoe pravo vazhneishikh evropeiskikh gosudarstv. Lektsiia, chitannaia v 1885 g. [State law of the most important European states. Lecture read in 1885]*. N.M. Korkunov (Eds.). Saint Petersburg: Izd. L.F. Panteleeva [in Russian].

10. Daisi, A.V. (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii. Vvedenie v izuchenie Angliiskoi konstitutsii [Fundamentals of state law in England. An introduction to the study of the English Constitution]*. (2nd ed.). P.G. Vinogradov (Eds.). (O.V. Poltoratska, Trans). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

11. Dnistrianskiy, S. (2019). *Zahalna nauka prava i polityky [General science of law and politic]*. (Vols. 1). Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].

12. Ellinek, G. (2004). *Obshchee uchenie o gosudarstve [General doctrine of the state]*. Saint Petersburg: Izd-vo «Iurid. tcentr. Press» [in Russian].

13. Kotliarevskii, S.A. (1907). *Konstitucionnoe gosudarstvo. Opyt politiko-morfologicheskogo obzora [Constitutional state. The experience of political and morphological review]*. Saint Petersburg: Tipogr. Altshulera [in Russian].

14. Kotliarevskii, S.A. (2004). *Konstitucionnoe gosudarstvo. Iuridicheskie predposylki russkikh Osnovnykh Zakonov [Constitutional state. Legal preconditions for Russian Basic Laws]*. V.A. Tomsinov (Eds.). Moscow: Izd-vo «Zertcalo» [in Russian].

15. Lou, S. (1910). *Gosudarstvennyi stroi Anglii [State system of England]*. A.S. Iashchenko (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

16. Lazarevskii, N.I. (1910). *Lektsii po russkomu gosudarstvennomu pravu. Tom I. Administrativnoe pravo. Ch. 1. Organy upravleniia [Lectures on Russian state law. Volume I. Administrative law. Part 1. Governing bodies]*. Saint Petersburg: Tipogr. Spb. Obshch. «Slovo» [in Russian].

17. Rennekampf, V. (1890). *Konstitucionnye nachala i politicheskie vozzreniia kn. Bismarka [Constitutional principles and political views of Bismarck]*. Kiev: Tipo-litografiia T-va I.N. Kushnerev i Ko [in Russian].
18. Chicherin, B. (1866). *O narodnom predstavitelstve [On public representation]*. Moscow: Tipogr. Gracheva i Komp. [in Russian].
19. Savchin, M. (2020). *Comparative constitutional law [Comparative constitutional law]*. Kyiv: VAITE [in Ukrainian].
20. Shapoval, V.M. (2005). *Modern constitutionalism [Modern constitutionalism]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
21. Monteske, Sh.L. (2018). *O dukhe zakonov [On spirit of laws]*. (A. Gornfeld, Trans). Moscow: RIPOL klassik [in Russian].
22. Lolm, de G. (1806). *Konstitutciia Anglii ili Sostoianie Angliiskogo pravleniia, sravnennogo s Respublikanskoj formoiu i s drugimi Evropeiskimi Monarkhiiami [The Constitution of England or the State of English Government, Compared with the Republican Form and with other European Monarchies]*. (I. Tatischev, Trans). (Vols. 1-2). Moscow: V universit. tipograf [in Russian].
23. Jefferson, T. (1990). *Avtobiografiia. Zametki o shtate Virginiia [Autobiography. Notes on the state of Virginia]*. A.A. Fursenko (Eds.). (V.M. Bolshakov, V.N. Pleshkov, Trans). Leningrad: «Nauka», Leningrad. otd. [in Russian].
24. Bryce, J. (1889). *Amerikanskaia Respublika. Chast I. Natsionalnoe pravitelstvo [The American Commonwealth. Vols. 1]*. Per. s angl. V.N. Nevedomskii. Moscow: Izd. K.T. Soldatenkova [in Russian].
25. Tokvil, A. de. (1999). *Pro demokraciiu v Amerytsi [About democracy in America]*. (Vols. 1-2). (H. Filipchuk, M. Moskalenko, Trans). Kyiv: Vydavn. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
26. Stefanchuk, R.O., Fedorenko, V.L. (2020). *Vseukrainskyi referendum u systemi referendnoi demokracii [All-Ukrainian referendum in the system of referendum democracy]*. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
27. Sovremennye Konstitutsii. (1905). *Sbornik deistvuiushchikh konstitucionnykh aktov. Tom I-yi. Konstitucionnye monarkhii [Modern Constitutions. Collection of current constitutional acts. Volume I. Constitutional monarchies]*. V.M. Gessen, B.E. Nolde (Eds.). Saint Petersburg: Izd-vo Iuridicheskogo knizhnogo sklada «Pravo» [in Russian].
28. Senobos, Sh. (1903). *Politicheskaia istoriia sovremennoi Evropy. Evoliutciia partii i politicheskikh form [Political history of modern Europe. Evolution of parties and political forms]*. (3rd ed., rew). (Vols. 2). Saint Petersburg: Izd. Tov. «Znanie» [in Russian].
29. Gradovskii, A. (1875). *Germanskaia konstitutciia. Chast I. Istoricheskii ocherk germanskikh soiuzykh uchrezhdenii v XIX veke [German constitution. Part I. Historical sketch of German allied institutions in the XIX century]*. Saint Petersburg: Tipogr. V.S. Bashmakova [in Russian].
30. *Konstitutciia Germanskoi Imperii i glavneishie iz otnosiashchikhsia do obshchegosudarstvennogo zakonodatelstva statei konstitucionnykh aktov drugikh inostrannykh gosudarstv [The Constitution of the German Empire and the most important articles of constitutional acts of other foreign states relating to national legislation]*. (1910). Saint Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
31. Sliusarenko, A.H., Tomenko, M.V. (1997). *Istoriia Konstytutsii Ukrainy [History of the Constitution of Ukraine]*. Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
32. Kresina, I.O., Shemshuchenko, Yu.S. (Eds.). (2006). *Konstytutsii i konstytutsiini akty Ukrainy. Istoriia i suchasnist [Constitutions and constitutional acts of Ukraine. History and modernity]*. (2nd ed., rew). Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Шкляр Іванна Володимирівна,

*аспірант кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, пл. Солом'янська, 1, e-mail: shkliar05@gmail.com тел.: +380976048189
<https://orcid.org/0000-0001-6451-3727>*

СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ

Анотація: У статті досліджено склад суб'єктів реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини. Виконано дослідження суб'єктів конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

У статті проаналізовано поняття медичних правовідносин та виділено коло суб'єктів медичних правовідносин, що напряму впливають на реалізацію конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

Повноцінна життєдіяльність людини не можлива без високого рівня здоров'я, без нормального функціонування органів і систем організму людини. Первинним елементом конституційно-правових відносин є суб'єкти, тобто учасники правовідносин, що виникають, змінюються чи припиняються на підставі дії конституційно-правових норм.

Кожна людина має невід'ємне та непорушне право на охорону здоров'я, а його ядром є право на медичну допомогу, яке включає в себе право на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

Трансплантація є досить складною та відповідальною операцією, тому вона може застосовуватися лише за наявності медичних показань, які встановлюються консилиумом лікарів відповідного закладу охорони здоров'я. Один лікар не може прийняти рішення про проведення трансплантації органів, бо таке рішення не можна вважати об'єктивним. Також трансплантація не може бути проведена без згоди реципієнта, як і жодна особа не може бути донором без власної згоди. Тож виникає питання, які суб'єкти приймають участь у реалізації людиною свого конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації, враховуючи, що суб'єктами конституційного права виступають учасники суспільних відносин, наділені конституційною правосуб'єктністю, тобто правоздатністю і дієздатністю, що визначається нормами конституційного права.

Нормативна база дослідження представлена національним та зарубіжним законодавством, що стосується питання суб'єктів реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Матеріал, що висвітлений у даній статті дасть змогу більш глибоко дослідити читачам питання, що викладені в темі.

Ключові слова: суб'єкти конституційного права, суб'єкти конституційного права на медичну допомогу, суб'єкти конституційно-правового регулювання надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, медична допомога із застосуванням трансплантації.

Shklyar Ivanna Volodymyrivna,

Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Sq. Solomyanska, 1, e-mail: shkliar05@gmail.com tel .: +380976048189 <https://orcid.org/0000-0001-6451-3727>

SUBJECTS OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO MEDICAL ASSISTANCE WITH THE APPLICATION OF TRANSPLANTATION

Summary. The article examines the composition of the subjects of realization of the constitutional right to medical care with the use of transplantation of human anatomical materials. A study of the subjects of the constitutional right to medical care with the use of transplantation was performed.

The article analyzes the concept of medical legal relations and identifies the range of subjects of medical legal relations that directly affect the implementation of the constitutional right to medical care with the use of transplantation.

Full human life is not possible without a high level of health, without the normal functioning of organs and systems of the human body. The primary element of constitutional and legal relations are the subjects, ie participants in legal relations that arise, change or terminate on the basis of constitutional and legal norms.

Everyone has the inalienable and inalienable right to health care, and at its core is the right to medical care, which includes the right to medical care through transplantation.

Transplantation is a rather complex and responsible operation, so it can be used only in the presence of medical indications, which are established by the council of doctors of the health care institution. One doctor cannot decide on an organ transplant, because such a decision cannot be considered objective. Also, transplantation cannot be performed without the consent of the recipient, just as no person can be a donor without their own consent. Therefore, the question arises as to which subjects take part in the exercise of a person's constitutional right to medical care through transplantation, given that the subjects of constitutional law are participants in public relations, endowed with constitutional legal personality, ie legal capacity and capacity determined by norms constitutional law.

The normative base of the research is presented by the national and foreign legislation concerning the issue of the subjects of realization of the constitutional right to medical care with the use of transplantation of human anatomical materials.

The material covered in this article will allow readers to explore in more depth the issues outlined in the topic.

Key words: subjects of constitutional law, subjects of the constitutional right to medical care, subjects of constitutional and legal regulation of medical care with the use of transplantation, medical care with the use of transplantation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Реалізація конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації відбувається у сфері суспільних відносин, що постійно розвиваються, змінюються, а тому постійно потребують вдосконалення законодавства, що регулює порядок надання такої медичної допомоги в Україні.

Враховуючи, що статтею 49 Конституції України визначено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, необхідно зазначити, що у частині 3 ст. 49 поняття «кожен» замінюється законодавцем на «громадянин»: «Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування» [1]. Відтак, держава через органи влади повинна забезпечувати реалізацію права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації, а тому важливо зосередити увагу на розкритті поняття суб'єктів конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню тематики суб'єктів конституційного права на медичну допомогу приділяли увагу такі вчені, як В.В. Лазарєв, В.В. Липень, О.О. Прасов, А.Н. Пищита, С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта та ін. В.І. Пішта розглядав питання суб'єктного складу трансплантації органів та інших матеріалів у своїй науковій праці.

Необхідно зазначити, що дослідженню суб'єктного складу конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації уваги приділено не було.

Мета статті (постановка завдання). Полягає у всебічному та змістовному висвітленні суб'єктів конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Виклад основного матеріалу.

На сучасному етапі розвитку, медицина спроможна надавати допомогу тим особам, здоров'я яких потребує відновлення шляхом здійснення оперативного втручання із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини, коли усунення небезпеки для життя чи покращення здоров'я не можливо іншим чином. Реалізація права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації є частиною медичних правовідносин, а складовим елементом таких правовідносин є суб'єкти права з їх правосуб'єктністю, тобто правоздатністю та дієздатністю.

Враховуючи положення нормативно-правових актів із питань охорони здоров'я виділяють такі групи суб'єктів медичних правовідносин:

- а) суб'єкти, що надають медичну допомогу;
- б) суб'єкти, що отримують медичну допомогу;
- в) суб'єкти, що сприяють наданню медичної допомоги (підрозділи забезпечення) [2].

Відповідно до статті 6 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» до суб'єктів організації та надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією відносять:

- Кабінет Міністрів України;
- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування

та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я;

- заклади охорони здоров'я, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, що передбачає право надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації;

- заклади охорони здоров'я, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики;

- бюро судово-медичної експертизи та інші суб'єкти господарювання, що здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією;

- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення[3].

Суб'єкти, що отримують медичну допомогу і є власне суб'єктами конституційного права людини на медичну допомогу та охорону здоров'я, проте надзвичайно важливими є і перша і третя категорія, адже через них відбувається реалізація досліджуваного права на практиці.

А.Н. Пищита вважає, що суб'єкт конституційного права на охорону здоров'я та медичну допомогу, реалізуючи на практиці це право, виступає суб'єктом медичних правовідносин, а отже – пацієнтом. Для будь-якої людини просте перерахування прав у сфері охорони здоров'я не буде мати відчутного значення до тих пір, поки вона не буде змушена звернутися в медичний заклад із приводу будь-якого захворювання та/або необхідного обстеження. Саме в цей момент людина набуває правового статусу пацієнта, права якого починають актуалізувати-

ся, в тому числі і за рахунок кореспондуючих обов'язків суб'єктів, що надають медичну допомогу і забезпечують здійснення цього процесу [4].

Реалізуючи право на медичну допомогу шляхом звернення до лікувально-профілактичної установи, особа набуває статусу пацієнта. Підтвердження цьому знаходить своє відображення у ст.3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» пацієнт – фізична особа, яка звернулася за медичною допомогою та/або якій надається така допомога [5]. Тобто людина, яка звернулася до медичних установ за наданням медичної допомоги із застосуванням таких спеціальних методів лікування як трансплантація є пацієнтом, але сучасне законодавство дає уточнення щодо цього питання. Пацієнт, що потребує трансплантації органів та інших біологічних матеріалів людини стає реципієнтом, що має спеціальний правовий статус, який надає йому додаткових прав. Так згідно зі ст. 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» реципієнт – особа, яка потребує медичної допомоги із застосуванням трансплантації [3].

Таким чином, на нашу думку суб'єктом конституційного права людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації виступає реципієнт, тобто людина, яка потребує застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини. Проте частина 3 ст.49 Конституції України закріплює поняття «громадянин», що формує розбіжності та створює труднощі для правильного встановлення поняття суб'єкта права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації. А тому, на основі ви-

шевикладеного пропонуємо ч.3 ст.49 Конституції викласти у такій редакції: «Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх осіб медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога громадянам надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.».

Суб'єктами, що сприяють наданню медичної допомоги є підрозділи забезпечення – фінансово-економічні, кадрові, соціальні, юридичні служби установ охорони здоров'я.

Коло суб'єктів, що беруть участь у реалізації права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації може змінюватися відповідно до виду донорства.

Так при трансплантації органів від живої людини, тобто при прижиттєвому донорстві, у процесі беруть участь такі суб'єкти як:

1. Донор;
2. Реципієнт;
3. Заклад охорони здоров'я, де проводиться оперативне втручання.

Відповідний суб'єктний склад наявний і у правовідносинах, що виникають під час трансплантації з використанням трупних трансплантатів. Але додатково при посмертному донорстві суб'єктами, що беруть участь у процесі можуть виступати члени сім'ї, близькі родичі донора або їх повноважні представники, що надають згоду на використання органів та тканин померлого донора, адже відсутність такої згоди унеможливить реалізацію права реципієнта на отримання медичної допомоги із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Варто зазначити, що деякі вчені не виділяють донора, як учасника правовідносин, коли мова йде про посмертне донорство [6, с. 114-115]. Не можемо погодитися з такою точною зору вчених, адже Директива No 2010/45/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС підкреслює, що донором є особа, яка є учасником правовідносин, що виникають у процесі трансплантації, незалежно від того, чи такі відносини виникають під час життя донора, чи вже після його смерті [7].

Характеризуючи донора, потрібно зазначити, що це особа, у якій в установленому законодавством порядку вилучаються анатомічні матеріали для трансплантації або виготовлення біоімплантів. Їх можна поділити на два види: живий донор та донор-труп. Існує ще один підвид донора-трупа – «потенційний донор». Це померла особа, щодо якої не отримано згоду на вилучення з її тіла анатомічних матеріалів для здійснення діяльності пов'язаної із трансплантацією, але існують медичні передумови для такого вилучення. Деякі науковці наголошують, що з юридичної точки зору таке поняття у правовідносинах посмертного донорства використовувати не можна. Наприклад В.П.Сальніков та С.Г. Стеценко вважають, що термін «потенційний донор» не може бути загальновизнаним з позиції права на життя. Наявність даного права свідчить про неможливість визнання людини «потенційний донором» до моменту констатації смерті головного мозку [8, с.12]. Але з цим неможна погодитися, адже сучасне законодавство визначає потенційного донора як померлу особу, а дефініція померлої особи встановлює, що це особа, стан

якої визначено як незворотна смерть. А відповідно до ст.52 Основ законодавства України про охорону здоров'я моментом незворотної смерті людини є момент смерті її головного мозку або її біологічна смерть[5].

Донори, у яких були вилучені органи після констатації смерті, у країнах Європи та США отримали назву «донор із серцем, яке не б'ється» (non – heart beating donors) або «донор після смерті серця» (donors after cardiac death) [9].

Реципієнт в перекладі з латинської «*Recipiens*» – «отримувач» – той, хто отримує, приймає [10]. Реципієнт – це живий організм, якому пересаджують різними методами клітини, тканини, органи від донора[11].

Як зазначалося вище, законодавство України встановлює реципієнта як особу, яка потребує медичної допомоги із застосуванням трансплантації. А відповідно саме реципієнт, як суб'єкт конституційно-правових відносин з приводу діяльності пов'язаної із трансплантацією реалізує своє конституційне право на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

До суб'єктів організації та надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації та здійснення діяльності, пов'язаної з трансплантацією можна віднести державні виконавчі органи, медичні установи, трансплант-координатор, призначені повноважні представники, а також близькі родичі та члени сім'ї померлої особи або особа, яка зобов'язалась поховати померлу особу.

Повноваження державних органів виконавчої влади зазначені у ст.7-8 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині».

Трансплант-координатор – це особа, яка має вищу освіту не нижче другого магістерського рівня у галузі охорони здоров'я, є працівником закладу охорони здоров'я, до посадових обов'язків якого належить здійснення трансплант-координації, тобто діяльності, спрямованої на забезпечення отримання анатомічних матеріалів людини та надання їх для подальшої трансплантації.

Повноважним представником може бути лише повнолітня дієздатна особа, яка свідомо та добровільно надала згоду бути відповідальним за надання згоди на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації або виготовлення біоімплантів з тіла повнолітньої дієздатної особи після її смерті, яка за життя призначила його своїм повноважним представником.

У випадку коли померла особа за життя не висловила своєї згоди або незгоди на посмертне донорство, не визначила свого повноважного представника, тоді згода на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації з тіла такої особи запитується у другого з подружжя або інших близьких родичів чи членів сім'ї.

Особа, яка зобов'язалась поховати померлу особу виступає суб'єктом даних правовідносин у випадку коли відсутні будь які близькі родичі чи члени сім'ї у померлої особи, а тому трансплант-координатор звертається до такої особи за згодою на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації чи виготовлення біоімплантів з тіла померлої особи.

Також необхідно зазначити, що законодавець виклав у новій редакції ст.10 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних мате-

ріалів людини» та включив ще одного суб'єкта – громадськість (волонтери). «Суб'єкти, які надають медичну допомогу із застосуванням трансплантації та здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією, виключно на безоплатній основі для роз'яснення медичного та соціального значення трансплантації можуть залучати осіб, які перенесли трансплантацію, вчасно не отримали необхідного лікування методом трансплантації, а також представників профільних громадських об'єднань.»

Отже, до кола суб'єктів, які задіяні в реалізації права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації в Україні належать:

1. Державні виконавчі органи:
 - Кабінет Міністрів України;
 - Міністерство охорони здоров'я України;
 - Національна служба здоров'я України.
2. Юридичні особи:
 - Заклади охорони здоров'я, які мають ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики;
 - Бюро судово-медичної експертизи;
 - Інші суб'єкти господарювання, що здійснюють діяльність пов'язану із трансплантацією;
 - Профільні громадські об'єднання.
3. Фізичні особи:
 - Трансплант-координатори;
 - Донор;
 - Реципієнт;
 - Інші учасники (близькі родичі та члени сім'ї; повноважний представник; особа, яка зобов'язалась поховати померлу особу; волонтери).

Висновки.

Суб'єктами реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації є державні виконавчі органи, юридичні особи та фізичні особи, що є носіями прав та обов'язків передбачених чинним законодавством України.

Суб'єктом права людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації є реципієнт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text>
2. Стеценко С.Г. Медичне право України: [підручник] / С.Г.Стеценко, В.Ю.Стеценко, І.Я.Сенюта; за заг.ред.д.ю.н., проф.С.Г.Стеценка. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – с.507.
3. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» від 17 травня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19>.
4. Пищита А.Н. Правовое регулирование медицинской деятельности в современной России. Теоретико-правовые аспекты. [Електронний ресурс] / А.Н. Пищита. – 2008. – Режим доступу к ресурсу: <http://medbib.in.ua/harakteristiki-mehanizma-pravovogo.html>
5. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
6. Правове регулювання трансплантології в Україні / Ольховик Л. А., Ременяк А. Д. // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – №5. С. 114-116.
7. Про стандарти якості та безпеки людських органів, які призначені для

трансплантації: Директива Європейського парламенту та Ради ЄС, прийнята 07 липня 2010 року № 2010/45/ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b38.

8. Сальников В.П., Стеценко С.Г. Трансплантация органов и тканей человека: Проблемы правового регулирования. Научное издание. Серия: «Право и медицина». 2000. – 140с.

9. A Healthier World through Bold Innovation// Donation After Cardiac Death (DCD). – 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://health.ucdavis.edu/transplant/nonlivingdonors/donation-after-cardiac-death.html>

10. Словник іншомовних соціокультурних термінів, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopectia.org.ua/39/53408/260921.html>

11. Словник портал української мови та культури, 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=реципієнт>

REFERENCES:

1. Konstytutsia Ukrainy (1996) [«The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine June 28, 1996»], (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-vr#Text> [in Ukrainian].

2. Stetsenko, S.H. & Stetsenko, V.U. & Senuta I.Y. (2008). *Medychnye pravo Ukrainy [Medical law of Ukraine]*. Kyiv: Vseukrainska asotsiatsiya vydavtsiv “Pravova Yednist” – All-Ukrainian Association of Publishers “Legal Unity”, 507 [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy «Pro zastosuvannya transplantatsii anatomicznykh materialiv ludyni» (2018) [The Law of Ukraine « On the application of transplantation of anatomical materials to a person »]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> [in Ukrainian].

4. Pishchita A.N. (2008) *Pravovoe rehulirovanie meditsynskoi deyatel'nosti v*

sovremennoy Rossii. Teoretiko-pravovyye aspekty. [Legal regulation of medical activity in modern Russia. Theoretical and legal aspects]. Retrieved from <http://medbib.in.ua/harakteristiki-mehanizma-pravovogo.html> [in Russian].

5. Zakon Ukrainy «Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro ohoronu zdorov'ya» (1992) [The Law of Ukraine « Fundamentals of Ukrainian legislation on health care »]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> [in Ukrainian].

6. Olkhovyk, L.A. & Remenyak, A.D. (2016). *Pravove rehulyuvannya transplantolohiyi v Ukraini [Legal regulation of transplantology in Ukraine]*. *Porivnyalno-analitychne parvo*, 5, 114-116 [in Ukrainian].

7. Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b38 [in Russian].

8. Salsnikov, V.P., & Stetsenko, S.H. (2000). *Transplantatsiya orhanov i tkanei cheloveka: Problemy pravovoho rehulirovaniya. [Transplantation of human organs and tissues: Problems of legal regulation.]*. Nauchnoe izdanie. Seriya “Pravo i Medetsyna” [in Russian].

9. A Healthier World through Bold Innovation// Donation After Cardiac Death (DCD) (2021) (n.d.). <https://health.ucdavis.edu> Retrieved from <https://health.ucdavis.edu/transplant/nonlivingdonors/donation-after-cardiac-death.html> [in English].

10. Slovyk inshomovnykh sotsiokulturnykh terminiv [Dictionary of foreign socio-cultural terms] (2007) (n.d.). <http://slovopectia.org.ua> Retrieved from <http://slovopectia.org.ua/39/53408/260921.html> [in Ukrainian].

11. Slovyk portal ukrainskoi movy ta kultury [Dictionary portal of Ukrainian language and culture] (2021) (n.d.). <https://slovyk.ua> Retrieved from <https://slovyk.ua/index.php?swrd=реципієнт> [in Ukrainian].

УДК 351.74 : 342.922

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-141-146](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-141-146)

Батманова Вікторія Віталіївна,

здобувач кафедри адміністративного, кримінального права і процесу Інституту права ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», 73000, Херсон, Херсонська область, вулиця 49-ї Гвардійської Дивізії, 37-41, e-mail: Batmanova@i.ua, тел.: +380980381522 <https://orcid.org/0000-0001-5318-0357>

ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Анотація. Наукова стаття присвячена висвітленню поняття та видів гарантій забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення. У структурі юридичних гарантій законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення існують два елементи – правові норми та діяльність суб'єктів. Так, норма права встановлює для суб'єкта правовідносин конкретні обов'язки, виконання яких (тобто діяльність даного суб'єкта) забезпечуватиме реалізацію прав іншого суб'єкта. Закон же, у свою чергу, виступає юридичною підставою правової діяльності, а юридична діяльність є засобом виконання закону.

До спеціальних гарантій забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення належать правові (юридичні) гарантії законності, які являють собою специфічні юридичні засоби та внутрішні юридичні механізми, що є реальним втіленням законності в правовій сфері. До юридичних гарантій забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення можна віднести: повноту й ефективність юридичних норм; високий рівень контролю та нагляду за реалізацією законності; якісну діяльність компетентних органів влади із забезпечення законності; вдосконалення і покращення юридичної практики; ефективність заходів юридичної відповідальності.

Спеціальні юридичні гарантії забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення можна класифікувати на такі групи: а) загально-правові гарантії (розвиненість правової системи в цілому; повнота та не суперечність законодавства; наявність розвинутої юридичної техніки та юридичної процедури; певний рівень правової культури суспільства); б) – організаційно-правові гарантії (діяльність законодавчої, виконавчої, судової влади та Президента України як гаранта Конституції України, а також органів спеціального призначення як гаранта ефективності законів та створення умов для їх реалізації та захисту); в) процесуальні гарантії (наявність ефективних засобів державного примусу; презумпція невинуватості; рівність правового статусу; невідчужуваність прав та обов'язків суб'єктів; нормативно визначений принцип невідворотності покарання за порушення Закону).

До видів гарантій забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення в Україні віднесено: а) оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення у судовому порядку (адміністративне судочинство); б) контроль за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації щодо надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення; г) звернення фізичних осіб (громадян та осіб без громадянства) відповідно до закону України «Про звернення громадян»; д) притягнення до відповідальності публічних службовців за відмову в наданні певного виду публічної послуги у сфері соціального захисту населення.

Ключові слова: звернення фізичних осіб, контроль, послуга, публічна послуга, оскарження, притягнення до відповідальності публічних службовців, суб'єкт публічної адміністрації, соціальний захист населення.

Batmanova Victoria Vitalievna,

candidate of the Department of Administrative, Criminal Law and Procedure of the Institute of Law of the International University of Business and Law, 73000, Kherson, Kherson region, street of the 49th Guards Division, 37-41, e-mail: Batmanova@i.ua, tel .: +380980381522. <https://orcid.org/0000-0001-5318-0357>

GUARANTEES OF ENSURING THE LEGALITY OF PROVIDING PUBLIC SERVICES IN THE FIELD OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Abstract. The scientific article is devoted to the coverage of the concept and types of guarantees to ensure the legality of public services in the field of social protection. There are two elements in the structure of legal guarantees of the legality of the provision of public services in the field of social protection – legal norms and the activities of entities. Thus, the rule of law establishes specific obligations for the subject of legal relations, the implementation of which (ie the activities of the subject) will ensure the realization of the rights of another subject. The law, in turn, is the legal basis of legal activity, and legal activity is a means of enforcing the law.

Special guarantees of ensuring the legality of the provision of public services in the field of social protection include legal (legal) guarantees of legality, which are specific legal means and internal legal mechanisms that are the real embodiment of legality in the legal sphere. Legal guarantees for ensuring the legality of the provision of public services in the field of social protection include: completeness and effectiveness of legal norms; high level of control and supervision over the implementation of the law; quality activities of the competent authorities to ensure the rule of law; improvement and improvement of legal practice; effectiveness of legal liability measures.

Special legal guarantees to ensure the legality of public services in the field of social protection can be classified into the following groups: a) general legal guarantees (development of the legal system as a whole; completeness and consistency of legislation; availability of developed legal techniques and legal procedure; a certain level of legal culture); b) – organizational and legal guarantees (activities of the legislative, executive, judicial authorities and the President of Ukraine as a guarantor of the Constitution of

Ukraine, as well as special purpose bodies as a guarantor of the effectiveness of laws and creating conditions for their implementation and protection); c) procedural guarantees (availability of effective means of state coercion; presumption of innocence; equality of legal status; inalienability of rights and obligations of subjects; normatively defined principle of inevitability of punishment for violation of the Law).

Types of guarantees to ensure the legality of public services in the field of social protection in Ukraine include: a) appeals against decisions, actions or omissions of public administration to provide public services in the field of social protection in court (administrative proceedings); b) control over the activities of public administration entities to provide public services in the field of social protection; d) appeals of individuals (citizens and stateless persons) in accordance with the Law of Ukraine «On Appeals of Citizens»; e) prosecution of public servants for refusing to provide a certain type of public service in the field of social protection.

Key words: appeals of individuals, control, service, public service, appeal, prosecution of public servants, subject of public administration, social protection of the population.

Постановка проблеми. У сучасному світі ступінь забезпеченості прав і свобод особи є важливим показником досягнутого суспільством і державою рівня цивілізованості. Для реального здійснення кожним своїх суб'єктивних прав в Україні важливо визначити ті дієві механізми, які забезпечуватимуть можливість реалізації громадянами своїх прав у сучасних умовах політичних та економічних перетворень. Саме наявність дієвих юридичних гарантій здатна забезпечити практичну реалізацію кожною людиною закріплених за нею прав у тому числі щодо отримання публічних послуг у сфері соціального захисту населення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання юридичних гарантій у науковій літературі приділялась значна увага такими вченими-теоретиками, як Л. Д. Воєводін, М. В. Вітрук, Н. О. Боброва, В. О. Пятюлін, В. В. Мамонов, О. В. Міцкевич, П. Е. Недбайло, І. С. Самощенко, П. М. Рабінович, В. Ф. Погорілко та інші.

Мета статті – висвітлення поняття та видів гарантій забезпечення за-

конності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення.

Виклад основного матеріалу. Власне юридичними гарантіями ті чи інші «засоби і способи» стають лише через юридичну форму, через їхнє закріплення в нормах права. Сам по собі термін «юридичні гарантії» вказує на їх нормативно-правову основу. Натомість забезпечення гарантованості полягає передусім у здійсненні прав та виконанні обов'язків, які передбачені в чинних правових нормах. Загально-відомо, що норма сама по собі не може викликати певні правові результати, останні досягаються за допомогою правової діяльності. Під діяльністю необхідно розуміти здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків, покладених нормою права на відповідних суб'єктів трудових правовідносин [1].

Юридичні гарантії є самостійним видом у системі гарантій. Слово гарантія (франц. «*garantie*» – забезпечити) означає «запорука», «умова, котра забезпечує що-небудь». Під гарантіями прав і свобод у юридичній літературі

розуміють; а) сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів, б) систему соціально-економічних, політичних, моральних, юридичних та організаційних передумов, умов, засобів і способів. Термін «фактори» не може використовуватись для позначення гарантій, оскільки він більшою мірою означає характер явищ, чинників. Друге визначення насправді не розкриває зміст поняття гарантій, а лише перераховує їх види. Натомість не викликає сумнівів правильність визначення поняття гарантій як «умов, засобів і способів» [2], які забезпечують реалізацію та всебічну охорону прав [2].

Гарантії законності – це комплекс взаємопов'язаних об'єктивних умов та суб'єктивних факторів і спеціальних засобів, що забезпечують режим законності. Структурно гарантії законності класифікують на загальні та спеціальні [3, с.92].

З огляду на це, вважаємо за доцільне виділити у структурі юридичних гарантій законності два елементи – правові норми та діяльність суб'єктів. Так, норма права встановлює для суб'єкта правовідносин конкретні обов'язки, виконання яких (тобто діяльність даного суб'єкта) забезпечуватиме реалізацію прав іншого суб'єкта. Закон же, у свою чергу, виступає юридичною підставою правової діяльності, а юридична діяльність є засобом виконання закону.

Так, у загальноправовому значенні М. В. Кравчук зазначає, що правильно говорити про юридичні гарантії як про сукупність «засобів і способів» [4].

Досить повним за своїм змістом, таким, що розкриває всі суттєві ознаки поняття «юридичні гарантії» в загальноправовому аспекті, є визначення, запропоноване В. О. Патюліним,

а саме: під юридичними гарантіями слід розуміти правові норми, що визначають специфічні юридичні засоби, умови та порядок реалізації прав, юридичні засоби їх охорони та захисту у разі порушення [5, С. 237].

В. Ф. Погорілко під юридичними гарантіями розуміє передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав і свобод людини і громадянина [6, С. 40]. У цьому визначенні не звертається увага на призначення юридичних гарантій, тобто на той факт, що саме вони забезпечують. Натомість дефініція цього поняття повинна містити вказівку на призначення цих «засобів і способів» як на одну з найбільш суттєвих ознак юридичних гарантій. Тому заслуговують на увагу визначення, в яких підкреслюється, що юридичні гарантії покликані забезпечувати фактичну реалізацію, всебічну охорону та захист прав громадян.

Розглянемо визначення поняття «правові гарантії законності». Наприклад, І. С. Самощенко під правовими гарантіями законності розуміє спеціальні нормативно-правові засоби, що гарантують неухильне виконання норм права, недопущення сваволі з боку органів і посадових осіб держави стосовно громадян, що забезпечують відновлення порушених прав і покарання порушників законності [7, с. 64].

Вчений С. М. Шило юридичні гарантії законності розглядає не лише як сукупність засобів та способів (як це має місце в наведених вище визначеннях), а як єдність елементів, як цілісне юридичне утворення [8, с. 286].

До спеціальних гарантій належать правові (юридичні) гарантії законності, які являють собою специфічні

юридичні засоби та внутрішні юридичні механізми, що є реальним втіленням законності в правовій сфері. До юридичних гарантій законності можна віднести: повноту й ефективність юридичних норм; високий рівень контролю та нагляду за реалізацією законності; якісну діяльність компетентних органів влади із забезпечення законності; вдосконалення і покращення юридичної практики; ефективність заходів юридичної відповідальності.

Спеціальні юридичні гарантії можна класифікувати на такі групи:

- загально-правові гарантії (розвиненість правової системи в цілому; повнота та несуперечність законодавства; наявність розвинутої юридичної техніки та юридичної процедури; певний рівень правової культури суспільства);

- організаційно-правові гарантії (діяльність законодавчої, виконавчої, судової влади та Президента як гаранта Конституції України, а також органів спеціального призначення як гаранта ефективності законів та створення умов для їх реалізації та захисту);

- процесуальні гарантії (наявність ефективних засобів державного примусу; презумпція невинуватості; рівність правового статусу; невідчужуваність прав та обов'язків суб'єктів; нормативно визначений принцип невідворотності покарання за порушення Закону).

Висновки. Отже, виходячи з розуміння гарантій законності, пропонуємо виділити такі види гарантій забезпечення законності надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення в Україні:

1. звернення фізичних осіб (громадян та осіб без громадянства) відповідно до закону України «Про звернення громадян»;

2. контроль за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації щодо надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення;

3. оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації з надання публічних послуг у сфері соціального захисту населення в судовому порядку (адміністративне судочинство);

4. притягнення до відповідальності публічних службовців за відмову в наданні певного виду публічної послуги у сфері соціального захисту населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Гіда Є. О., Білозьоров Є. В., Завальний А. М., Осауленко А. О., Кривицький Ю. В., Тихомиров Д. О. Теорія держави та права : Підручник. Міністерство освіти і науки України, молоді та спорту; НАБС. К.: Видавець О. С. Ліпкан, 2011. 575 с.

Каштанина Т. В. Правовые понятия как средства постижения содержания права. Советское государство и право. 1981. № 1. С. 36-44.

Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: Підручник. Львів: «Новий світ», 2003. 609 с.

Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекта). К.: Атіка, 2013. 287 с.

Патюлин Б. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений). М.: Наука, 1974. С. 237.

Погорілко В. Ф., Сірий В. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К., 1997. С. 40.

Самощенко И. С. Охрана режима законности Советским государством. М.: Госюриздат, 1960. С. 64.

Шило С.М. Поняття та зміст правових гарантій законності в сфері адміністративної діяльності міліції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 4. с. 283-292.

REFERENCES:

Hida Ye. O., Bilozorov Ye. V., Zavalnyi A. M., Osaulenko A. O., Kryvytskyi Yu. V., Tykhomyrov D. O. (2011). *Teoriia derzhavy ta prava* [Theory of state and law] *Pidruchnyk. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, molodi ta sportu – Textbook. Ministry of Education and Science of Ukraine*, Youth and Sports. NABS. K.: Publisher OS Lipkan. 575 p. [in Ukrainian].

Kashtanyina T. V. (1981). *Pravovue poniatiya kak sredstva postyzheniya soderzhaniya prava* [Legal concepts as a means of comprehending the content of law]. *Sovetskoe gosudarstvo y pravo – Soviet state and law*. No. 1. P. 36-44. [in USSR].

Kelman M.S., Murashyn O.H., Khoma N.M. (2003). *Zahalna teoriia derzhavy ta prava* [General theory of state and law]

Pidruchnyk – Textbook. Lviv: New World. 609 p. [in Ukrainian].

Kravchuk M. V. (2013). *Teoriia derzhavy i prava (oporni konspekta)* [Theory of state and law (reference abstracts)]. K.: Atika, 2013. 287 p. [in Ukrainian].

Patiulyn B. A. (1974). *Hosudarstvo y lychnost v SSSR* [State and personality in the USSR]. Moscow: Nauka, 1974. P. 237. [in USSR].

Pohorilko V. F., Siryi V. I. (1997). *Prava ta svobody liudyny i hromadianyna v Ukraini* [Rights and freedoms of man and citizen in Ukraine]. K., 1997. P. 40. [in Ukrainian].

Samoshchenko Y. S. (1960). *Okhrana rezhyma zakonnosti Sovetskim gosudarstvom* [Protection of the rule of law by the Soviet state]. M.: Gosyurizdat. P. 64. [in USSR].

Shylo S.M. (2013). *Poniattia ta zmist pravovykh harantii zakonnosti v sferi administrativnoi diialnosti militsii* [The concept and content of legal guarantees of legality in the field of police administration]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*. No. 4. p. 283-292. [in Ukrainian].

Берназюк Ян Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри публічного та приватного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, ул. Джона Маккейна, 33, Київ, 02000, тел.: +380(44)-529-05-16, email: bern1979@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-2353-4836>

ПРИНЦИП ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ (LEGITIMATE EXPECTATIONS): ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Анотація. У статті розкрито поняття та зміст принципу легітимних (правомірних, законних, розумних, виправданих) очікувань (сподівань) як складової верховенства права та похідного від нього принципу юридичної визначеності. Доведено, що легітимні очікування є похідним поняттям від таких принципів як належне урядування, законність та пропорційність, а також напряду пов'язаний з такими поняттями як передбачуваність (прогнозованість) та дія закону в часі (можливість ретроспективності правового регулювання). Проведено аналіз рішень Європейського суду з прав людини, в яких Суд звертається до захисту легітимних очікувань, та на підставі цього аналізу визначено зміст останнього. Обґрунтовано, що відповідно до сталої практики Європейського суду з прав людини легітимні очікування є, головним чином, предметом захисту в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Автором аргументовано, що принцип легітимних очікувань властивий, головним чином, для публічно-правових спорів, що вирішуються адміністративними судами. Доведено, що легітимні очікування не можна ототожнювати із сподіваннями, що виникають на підставі суб'єктивного сприйняття або помилкової оцінки певних обставин чи правових норм. Визначено умови, за наявності яких певне сподівання (вимога) особи набуває ознак легітимного очікування та стає предметом захисту у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Встановлено правове підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування. Доведено, що відсутність у законі приписів щодо певного права, яке однак, слідує із загальних конституційних принципів або природного права, або відсутність закону, який визначає механізм реалізації такого права, не може свідчити про відсутність правового підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування щодо реалізації такого права.

Ключові слова: принципи адміністративного судочинства, легітимні очікування, юридична визначеність, публічно-правові спори, судова практика, Європейський суд з прав людини, Верховний Суд.

Bernaziuk Jan Oleksandrovych,

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Public and Private Law, Tavrida National V.I. Vernadsky University, st. John McCain, 33, Kiev, 02000, tel. : +380(44)-529-05-16, email: bern1979@ukr.net, https://orcid.org/0000-0002-2353-4836

PRINCIPLE OF LEGITIMATE EXPECTATIONS: CONCEPT AND CONTENT

Abstract. The article reveals the concept and content of the principle of legitimate (legitimate, legitimate, reasonable, justified) expectations (expectations) as a component of the rule of law and the principle of legal certainty derived from it. Legitimate expectations have been shown to be derived from principles such as good governance, legality and proportionality, and are directly related to such concepts as predictability (predictability) and the effect of law over time (the possibility of retrospective legal regulation). An analysis of the decisions of the European Court of Human Rights, in which the Court appeals to the protection of legitimate expectations, and on the basis of this analysis determined the content of the latter. It is substantiated that in accordance with the settled case law of the European Court of Human Rights, legitimate expectations are mainly the subject of protection in the aspect of Art. 1 of the First Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The author argues that the principle of legitimate expectations is inherent mainly in public law disputes resolved by administrative courts. It has been shown that legitimate expectations cannot be equated with expectations that arise from subjective perceptions or misjudgments of certain circumstances or legal norms. The conditions under which a certain hope (requirement) of a person acquires signs of legitimate expectation and becomes the subject of protection within the meaning of Art. 1 of the First Protocol to the Convention.

The legal basis for the emergence of a person's legitimate expectations has been established. It is proved that the absence in the law of provisions on a certain right, which, however, follows from the general constitutional principles or natural law, or the absence of a law defining the mechanism of realization of such right cannot indicate the absence of legal basis for a person to have legitimate expectations rights.

Key words: principles of administrative proceedings, legitimate expectations, legal certainty, public law disputes, case law, European Court of Human Rights, Supreme Court.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. ст. 8, 129, 147 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1].

Верховенство права як фундаментальний концепт європейської та національної правових систем має доволі широкий зміст та включає, серед іншого, такий елемент як юридична визначеність, про що, зокрема, йдеться у п. 41 Доповіді «Верховенство права», схваленої Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року. У п. 48 цієї доповіді також наголошується на тому, що юридична визначеність, крім іншого, означає, що держава загалом повинна дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки (поняття «легітимних очікувань») [2].

Крім того, у Рішенні Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 з цього приводу акцентовано увагу на тому, що складовим елементом загального принципу юридичної визначеності як вимоги верховенства права (правовладдя) також є принцип правомірних (легітимних) очікувань, який, за тлумаченням Венеційської Комісії, виражає ідею, що органи публічної влади повинні додержуватися не лише приписів актів права, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань [3].

Широке використання принципу легітимних очікувань у вітчизняній судовій практиці зумовлює необхідність проведення наукового дослідження щодо розуміння поняття та змісту цього принципу.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення поняття та змісту принципу легітимних очікувань. Для реалізації постановленої мети виконано такі завдання: 1) досліджено наукові підходи до розуміння поняття легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності; 2) проведено аналіз рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в яких здійснено захист легітимних очікувань, та визначено його зміст, а також обґрунтовано, що легітимні очікування є предметом судового захисту в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції; 3) визначено правове підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування відповідно до практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Поняття «легітимні очікування», яке було сформульовано у рішеннях ЄСПЛ, сьогодні широко застосовується у вітчизняній судовій практиці.

У Конституції України міститься низка положень, в яких принцип легітимних очікувань знайшов своє безпосереднє закріплення, зокрема, це положення, що стосуються захисту права власності та передбачуваності (прогнозованості) законодавства, а саме: конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч. ч. 2, 3 ст. 22); кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; право приватної власності є непорушним (ч. ч. 1, 4 ст. 41); кожному гарантується право знати свої права і обов'язки; закони та інші нор-

мативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ч. ч. 1, 2, 3 ст. 57); закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ч. ч. 1, 2 ст. 58); закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 5 ст. 94); закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ч. 2 ст. 152).

Поняття «легітимні очікування» також увійшло в науковий обіг як одне з складових принципу правової визначеності.

Пояснюючи значення цього поняття, деякі науковці справедливо зауважують, що легітимні очікування походять від принципу правової визначеності та корелюється з іншими принципами, такими як добросовісність, правова визначеність, належне урядування, пропорційність, передбачуваність тощо, які в умовах правової держави й верховенства права є важливими для подолання прогалин і суперечностей у праві, зокрема, під час

вирішення спорів судами. Правильне співвідношення між цими принципами має забезпечити коректне застосування ідей і концепцій та правових норм [4, с. 185].

У постанові від 20 жовтня 2020 року у справі № 826/3694/16 ВС підкреслив, що складовою принципу юридичної визначеності є принцип легітимних очікувань, який має застосовуватись не лише на етапі нормотворчої діяльності, а й під час безпосереднього застосування чинних норм права, що даватиме можливість особі в розумних межах передбачати наслідки своїх дій [5; 6].

У сталій практиці ЄСПЛ принцип легітимних очікувань пов'язаний з розширеним тлумаченням поняття «майно». Зокрема, ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що поняття «майно» має автономне значення, яке є незалежним від офіційної класифікації у національному законодавстві і не обмежується правом власності на фізичні товари; деякі інші права та інтереси, які складають активи, також можуть розглядатися як «права на майно», і таким чином, як «майно»; питання, яке необхідно розглянути в кожному випадку, полягає в тому, чи обставини справи, якщо їх розглядати в цілому, надавали заявникові право власності на матеріально-правові інтереси, захищені статтею 1 Першого протоколу [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Поняття «майно» (possessions) може означати «існуюче майно» (existing possessions) або активи, включаючи права вимоги, стосовно яких заявник може стверджувати, що він має принаймні «законне сподівання» на отримання можливості ефективно здійснити майнове право (рішення

ЄСПЛ у справах: «Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium», п. 31, заява № 17849/91 [14]).

У контексті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції об'єктами права власності можуть бути у тому числі «легітимні очікування» та «майнові права». Концепція «майна» у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції має автономне значення, тобто не обмежується власністю на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві; певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть вважатися «правом власності», а відтак і «майном» (постанова Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 11 вересня 2019 року у справі № 1522/16455/12) [15].

В Окремій думці на ухвалу Верховного Суду (далі – ВС) від 18 жовтня 2019 року у справі № 826/2195/16 розкрито поняття легітимних очікувань в публічно-правових відносинах у практичній площині. Зокрема, зазначається, що принцип легітимних (законних) очікувань виражає, зокрема, позицію, що органи публічної влади повинні не лише дотримуватися приписів актів законодавства, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань. Тобто, якщо суб'єкт владних повноважень створив для осіб обґрунтовані підстави сподіватися на отримання певних прав понад ті, що гарантуються у відповідності до принципів справедливості і природного права, відповідні особи вважаються такими, які мають легітимні (законні) очікування, що підлягають захисту. Такий підхід забезпечує особам, на яких поширюється дія рішень органів публічної влади, можливість завбачливо вибудувати свою

поведінку та очікувати настання відповідних наслідків [16].

Водночас виникнення в особи легітимних очікувань не можна ототожнювати із сподіваннями, що виникають на підставі особистого сприйняття або оцінки певних правових норм. Приміром, не можна стверджувати про наявність «легітимного очікування», якщо існує спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства, а доводи заявників згодом відхиляються національними судами (рішення у справі «Космос Мерітайм Трейдинг енд Шиппінг Ейдженсі проти України», заява № 53427/09, п. 99 [17]).

Складність практичного розуміння поняття «легітимні очікування» обумовлена широким тлумаченням у практиці ЄСПЛ умов, за наявності яких певні сподівання (вимоги) особи можуть набувати значення легітимних очікувань та ставати предметом захисту у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Зокрема, як зазначає з цього приводу В. Хохуляк, поняття юридичної визначеності розкривається через характеристику формальної визначеності права. У такий спосіб зміст даного поняття розкривають дві групи самостійних ознак: перша належить до сфери нормотворення, офіційної інституціоналізації правової норми, її закріплення в джерелах права; друга група ознак характеризує джерела права з точки зору юридичної техніки. Ці ознаки виражають взаємопов'язані аспекти визначеності права – зовнішній (офіційно визнане джерело права) і внутрішній (зміст правової норми) [18, с. 179].

Отже, застосовуючи наведені характеристики визначеності права для тлумачення поняття «легітимні очікування», можна дійти висновку, що обов'язковою умовою, за наявності якої певне сподівання (вимога) особи набуває ознак легітимного очікування та стає предметом захисту у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, є те, що таке очікування (вимога) повинно мати належне правове (таке, що ґрунтується на законі) підґрунтя, тобто має бути достатнє правове джерело для відповідного очікування (вимоги). Як, зокрема, зазначено з цього приводу у п. 103 рішення ЄСПЛ у справі «Saghinadze and Others v. Georgia» (заява № 18768/05) [19], для того, щоб «очікування» було «законним», воно повинне бути більш конкретним, ніж звичайна надія і бути заснованим на нормі права або правовому акті (див. також п. 39 рішення у справі «Ceni v. Italy», заява № 25376/06 [20]).

Так, щодо цієї умови у рішеннях ЄСПЛ склалась стала практика, відповідно до якої якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має легітимне очікування, якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя – наприклад, коли є чинний закон, який передбачає таке право, або є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування (п. 68 рішення ЄСПЛ у справі «Воловік проти України», заява № 15123/03 [21]; п. 35 рішення ЄСПЛ у справі «Суханов та Ільченко проти України», заяви № 68385/10 та № 71378/10 [22]).

Про важливість існування достатнього та належного правового під-

ґрунтя для виникнення в особи легітимних очікувань йдеться у рішенні ЄСПЛ у справі «Шебалдіна проти України» (заява № 75792/11), яка стосувалась виникнення в особи права на отримання надбавки як педагогічному працівнику, що, на думку заявниці, складало «легітимне очікування». Однак, ЄСПЛ, дійшовши висновку про те, що вітчизняне законодавство (яке інтерпретується та застосовується судами у цій справі) засвідчило, що заявниця, як педагогічний працівник медичного закладу, не мав права на заявлені надбавки, адже це право було передбачене лише стосовно педагогічних працівників навчальних закладів; вітчизняне законодавство не містило жодних положень, які могли б призвести до висновку, що заявниця мала право на отримання або хоча б легітимні очікування на отримання заявлених надбавок [23].

У рішенні у справі «Корескú v. Slovakia» (заява № 44912/98, п. 52) [24] ЄСПЛ узагальнив висновок про належне правове підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування у наступний спосіб: якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «легітимне очікування», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя – наприклад, коли є усталена практика національних судів, якою підтверджується його існування (див. також рішення у справах: «Vilho Eskelinen and Others v. Finland», п. 94, заява № 63235/00 [25]; «Haupt v. Austria», п. 47, заява № 9816/82 [26]; «Radomilja and Others v. Croatia», п. 142, заява № 25376/06 [27]; «Draon

v. France», п. 65, заяви № 1513/03, № 11810/03 [28] та ін.).

Правова позиція ЄСПЛ щодо наявності достатнього правового підґрунтя для виникнення в особи легітимних очікувань неодноразово була застосована у національній судовій практиці. Приміром, у постанові від 22 вересня 2020 року у справі № 910/378/19 ВП ВС зауважила, що особа, яка має майновий інтерес, може розглядатись як така, що має легітимне очікування успішної реалізації її права вимоги у сенсі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, коли для цього інтересу є достатні підстави у національному законодавстві [29].

Водночас, важливо зазначити, що відсутність у законі приписів щодо певного права, яке однак, слідує із загальних конституційних принципів або природного права, або відсутність закону, який визначає механізм реалізації такого права, не може свідчити про відсутність правового підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування щодо реалізації такого права.

На це, зокрема, звертає увагу ВП ВС також у постанові від 22 вересня 2020 року у справі № 910/378/19, в якій зазначено, що відсутність у законодавстві України відповідних приписів щодо відшкодування власникові шкоди, заподіяної його майну (зокрема, у цій справі – терористичним актом), не перешкоджає особі, яка вважає, що стосовно її права власності на таке майно певний позитивний обов'язок не був виконаний, вимагати від держави компенсації за це невиконання на підставі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, а також в силу статті 56 Конституції України, яка передбачає

право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [29].

Крім того, у постанові від 13 січня 2021 року у справі № 2-а-13964/08/1570 ВП ВС зауважила, що не можна виправдовувати бездіяльність держави щодо захисту прав на мирне володіння майном відсутністю визначеного у національному законодавстві механізму визначення розміру нарахувань соціальних виплат, які належать до нарахувань за приписами закону, оскільки саме у визначенні такого механізму, зокрема, полягає позитивний обов'язок держави та легітимні очікування особи на отримання виплат, передбачених законом [30].

Важливо зазначити, що правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимного очікування може бути не лише норма права, але й стала судова практика щодо її застосування, акт індивідуальної дії або конкретне судове рішення, що набуло законної сили.

Приміром, у п. 62 рішення ЄСПЛ у справі «Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society and Yorkshire Building Society v. the United Kingdom» сформульований висновок про те, що поняття «легітимне очікування» стосується також способу, у якому вимога, яка була кваліфікована як «актив», буде розглядатися відповідно до національного законодавства і, зокрема, у зв'язку з посиланням на той факт, що встановлене прецедентне право національних судів

продовжуватиметься застосовуватися в такий самий спосіб [31]. Тобто в цьому рішенні ЄСПЛ підкреслено, що легітимні очікування можуть виникати на підставі сталої судової практики щодо способу застосування норми права. До того ж це означає, що легітимні очікування можуть виникати стосовно того, що певна правова норма буде застосована судами у певному порядку.

Неодноразово ЄСПЛ підкреслював можливість виникнення легітимних очікувань на підставі індивідуального акта або його скасування як неправомірного.

Приміром, у п. 51 рішення у справі «Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland» (заява № 12742/87), в якому вважається уперше було розроблено поняття «легітимне очікування» у контексті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, ЄСПЛ визнав виникнення у компаній-заявників легітимного очікування на земельну ділянку з метою її меліорації на підставі рішення державного органу про надання дозволу на розробку плану. Дозвіл на планування, який не міг бути скасований органом влади з питань планування, був складовою частиною власності компанії-заявника. Таким чином, ЄСПЛ зробив висновок, що у цій категорії справ легітимне очікування засновується на розумно обґрунтованому посиланні на правовий акт (індивідуальної дії), який має належну правову основу і який підтверджує право власності [32].

У національній судовій практиці у якості прикладу можна навести справу № 826/2693/17, яка стосувалась скасування всіх записів про державну реєстрацію речових прав, вчинених після тої, що визнана неправомірною.

У постанові від 27 лютого 2018 року ВС наголосив на тому, що у зв'язку з прийняттям державним реєстратором неправомірних рішень, стало можливим прийняття наступних рішень про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, а тому вказані рішення також підлягають скасуванню, як спосіб поновлення прав позивача на об'єкти його власності [33].

Поширеною є практика ЄСПЛ, відповідно до якої джерелом (правовим підґрунтям) виникнення легітимних очікувань можуть бути остаточні судові рішення.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Остапенко проти України» (заява № 17341/02, п. п. 43-46) Суд дійшов висновку про те, що з моменту ухвалення судового рішення, яким орган державної влади було зобов'язано виділити заявнику в натурі ділянки з фонду державних земель сільськогосподарського призначення та видати документ про право довгострокового користування, у заявника виникло встановлене легітимне очікування отримати таке майно, оскільки судові рішення було остаточним та на його підставі відкрите виконавче провадження [34].

Крім того, у рішенні ЄСПЛ у справі «Агрокомплекс проти України» (заява № 23465/03, п. 166) міститься висновок про те, що існування заборгованості, яка підтверджена остаточним і обов'язковим для виконання судовим рішенням, дає особі, на користь якої таке рішення винесено, підґрунтя для легітимного очікування на виплату такої заборгованості і становить «майно» цієї особи у значенні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [35]. Подібний висновок знаходимо й у рішенні ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України»

(заява № 3236/03, п. 43), в якому Суд, крім іншого, зазначив, що скасування судового рішення, яке за визначених у цій справі умов, є належним правовим підґрунтям для появи в особі легітимних очікувань, прирівнюється до втручання у його чи її право на мирне володіння майном [36].

Важливий висновок стосовно характеру правового підґрунтя для виникнення легітимних очікувань зроблений у рішенні ЄСПЛ у справі «Буланов та Купчик проти України» (заяви № 7714/06 та № 23654/08, п. 39), в якій Суд визнав наявність в особі легітимного очікування на виконання остаточного судового рішення, а також того, що це судові рішення не буде піддаватися сумніву, а саме – ухвали ВС, який за конституційним статусом є найвищим судовим органом та який надає роз'яснення щодо застосування законодавства. У цій справі було встановлено, що Вищий адміністративний суд України відмовився слідувати ухвалам ВС, чим, за висновком ЄСПЛ, не тільки позбавив заявників доступу до суду, але й поставив під сумнів авторитет судової влади [37].

Про виникнення в особі легітимних очікувань щодо остаточності судового рішення йдеться також у постанові ВП ВС від 3 жовтня 2018 року у справі № 760/15471/15-ц. У цій справі, ВП ВС зазначено, що, звертаючись до ВС із касаційними скаргами по суті спору, у сторін такого провадження виникають легітимні очікування, що ВС буде постановлено остаточне рішення у справі. В тих випадках, коли є підстави для скасування рішень судів попередніх інстанцій лише з формальних підстав, зокрема і тих, що пов'язані із юрисдикцією, у ВС відсутні підстави

для їх скасування в силу того, що такі дії призводять до порушення міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою Україна [38].

Правовим підґрунтям для виникнення легітимного очікування за певних обставин можуть бути й умови договору.

З цього приводу у науковій літературі, присвяченій дослідженню принципу легітимних очікувань в практиці ЄСПЛ, наголошується на тому, що, незважаючи на те, що принцип легітимних очікувань походить з адміністративного права, він набув поширення також у сфері приватноправових відносин, зокрема, щодо погашення майнової заборгованості між приватними суб'єктами [4, с. 188].

Так, ЄСПЛ у рішенні у справі «Stretch v. the United Kingdom» (заява № 44277/98) встановив, що особа орендувала земельну ділянку та мала намір продовжити оренду на майбутнє після закінчення строку, оскільки законодавство передбачало таку можливість. Однак їй було відмовлено у продовженні договору. ЄСПЛ дійшов висновку, що у справі мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, тобто порушення права на вільне володіння майном. Інакше кажучи, суд визнав виникнення в особі легітимного очікування щодо продовження договору та користування правами на землю, тобто активом, що підлягає судовому захисту [39].

У рішенні у справі «Будченко проти України» (заява № 38677/06, пункт 46) ЄСПЛ дійшов висновку про те, що у цій справі заявник має вважатися таким, що має легітимні очікування щодо прибутку відповідно до положення угоди про доларовий екві-

валент, що може вважатися правом власності відповідно до положень ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, наданого йому за договором з Центрально-Міським управлінням праці та соціального захисту населення. Враховуючи умови угоди, укладеної із заявником від імені Управління, Суд вказав, що дії Управління можна розцінити як такі, що звели нанівець легітимні очікування заявника за договором і позбавляють його, зокрема, умови, на яку він погодився під час укладання угоди [40].

Висновки. Проведений аналіз Конституції та законів України, міжнародних актів, практики ЄСПЛ та ВС дає підстави для наступних висновків.

1. Принцип легітимних очікувань широко застосовується у судовій практиці та ґрунтується на низці конституційних положень, які гарантують захист права власності (ст. 41 Конституції України) та передбачуваність (прогнозованість) законодавства (ст. ст. 22, 57, 58, 94 та 152 Конституції України). Реалізація принципу легітимних очікувань полягає у досягненні особою бажаного результату шляхом вчинення правомірних дій з огляду на заздалегідь передбачені ймовірні наслідки; втілення легітимних очікувань протиправно унеможливується, зокрема, у випадку, коли особа не може досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни правової основи у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими.

2. Поняття «легітимні очікування», головним чином походять від англійського терміну «legitimate expectations» як небезпідставні або обґрунтовані очікування. У юридичній практиці зазначений термін також

має такі альтернативні назви як правомірні, законні, розумні або виправдані сподівання. Принцип легітимних очікувань, зазвичай, напряду конкурує з принципом законності, особливо якщо він передбачає негайну дію закону в часі або/та спрямований на звуження існуючих прав особи. Найбільша суперечність між цими принципами виникає при наданні закону ретроспективної (зворотної) дії.

3. Принцип легітимних очікувань властивий, головним чином, для публічно-правових спорів, що вирішуються адміністративними судами, оскільки у сукупності з принципами правової визначеності та належного урядування створює надійну основу для гарантування реалізації в Україні основної ідеї/мети системи адміністративних судів, а саме, захист «малої людини» від «великої держави», в особі її багаточисленних суб'єктів владних повноважень, які наділені множинністю повноважень та низкою механізмів владного примусу.

4. У прецедентній практиці ЄСПЛ «легітимні очікування» визнаються невід'ємним складовим принципом юридичної визначеності, що корелює з такими принципами, як законність та пропорційність, а також напряду пов'язаний з такими поняттями як передбачуваність (прогнозованість) та дія закону в часі (можливість ретроспективності правового регулювання), та означає, що особа може обґрунтовано розраховувати на реалізацію певного права або вимоги за умови, що вони мають достатнє правове підґрунтя; легітимні очікування є предметом захисту в аспекті концепції майна, визначеного ст. 1 Першого протоколу до Конвенції; до легітимних

очікувань ЄСПЛ відносить права та вимоги, що виникають на підставі достатнього правового підґрунтя, включаючи вимоги стосовно того, що певна правова норма буде застосована судами у передбачуваному порядку.

5. Виникнення в особи легітимних очікувань обумовлено широким підходом ЄСПЛ для тлумачення поняття «майно» в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, яке не обмежується власністю на матеріальні речі та не залежить від формальної класифікації у внутрішньому праві: певні інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть вважатися «правом власності», а відтак і «майном»; легітимні очікування означають, що органи публічної влади повинні не лише дотримуватися приписів актів права, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань; легітимні очікування виникають у разі, якщо суб'єкт владних повноважень створив для осіб обґрунтовані підстави сподіватися на отримання певних прав понад ті, що гарантуються у відповідності до принципів справедливості і природного права.

6. Легітимні очікування не можна ототожнювати із сподіваннями, що виникають на підставі особистого сприйняття або помилкової оцінки певних обставин чи правових норм; не можуть виникати легітимні очікування, якщо існує спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства; обов'язковою умовою, за наявності якої певне сподівання (вимога) особи набуває ознак легітимного очікування та стає предметом захисту у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, є те, що таке очікування (вимога) має належне правове підґрунтя, тобто на-

явне достатнє джерело для відповідного очікування (вимоги).

7. Правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимного очікування за встановлених обставин можуть бути: норми права (законодавство), судова практика, акт індивідуальної дії, конкретне судове рішення, що набуло законної сили, або умови договору; відсутність у законі приписів щодо певного права, яке однак, слідує із загальних конституційних принципів або природного права, або відсутність закону, який визначає механізм реалізації такого права, не може свідчити про відсутність правового підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування щодо реалізації такого права.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про верховенство права: доповідь Венеціанської комісії № 512/2009, прийнята на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року. URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
3. Рішення Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.
4. Поліводський О. Принцип легітимних очікувань в екологічних і земельних спорах. Практика Європейського суду з прав людини та судів України: проблеми застосування і шляхи вирішення. Міжнародний судовий форум : «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 192 с.

5. Постанова Верховного Суду від 20.10.2020 у справі № 826/3694/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92385398>.
6. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 826/16495/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81148437>.
7. Case of Oneryildiz v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, 30.11.2004, № 48939/99. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Oneryildiz%20v.%20Turkey%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
8. Case of Broniowski v. Poland: decision of the European Court of Human Rights, 28.09.2005, № 31443/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Broniowski%20v.%20Poland%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
9. Case of Beyeler v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 05.01.2000, № 33202/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Beyeler%20v.%20Italy%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
10. Case of Iatridis v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 19.10.2000, № 31107/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Iatridis%20v.%20Greece%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
11. Case of Centro Europa 7 S.R.L. and di Stefano v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 07.06.2012, № 38433/09. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Centro%20Europa%207%20S.R.L.%20and%20di%20Stefano%20v.%20Italy%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
12. Case of Fabris v. France: decision of the European Court of Human Rights, 07.02.2013, № 16574/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Fabris%20v.%20France%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
13. Case of Parrillo v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 27.08.2015, № 46470/11. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Parrillo%20v.%20Italy%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
14. Case of Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium: decision of the European Court of Human Rights, 20.11.1995, № 17849/91. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Pressos%20Compania%20Naviera%20S.A.%20and%20Others%20v.%20Belgium%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 року у справі № 1522/16455/12. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573761>.
16. Окрема думка від 18 жовтня 2019 р. на ухвалу від 18.10.2019 у справі № 826/2195/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85122044>.
17. Справа Космос Мерітайм Трейдинг енд Шиппінг Ейдженсі проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 27.06.2019, № 53427/09. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e67#Text.
18. Хошуляк В. Юридична визначеність оподаткування як невід'ємна складова принципу верховенства права. II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 354 с.
19. Case of Saghinadze and Others v. Georgia: decision of the European Court of Human Rights, 27.05.2010, № 18768/05. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Saghinadze%20and%20Others%20v.%20Georgia%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%7D>.

v.%20Georgia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]].

20. Case of *Ceni v. Italy*: decision of the European Court of Human Rights, 16.12.2014, № 25376/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Ceni%20v.%20Italy%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Ceni%20v.%20Italy%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

21. Справа Воловік проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 06.12.2007, № 15123/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text.

22. Справа Суханов та Ільченко проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 26.06.2014, № 68385/10 та № 71378/10. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text.

23. Справа Шебалдіна проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 18.06.2020, № 75792/11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f34#Text.

24. Case of *Kopecký v. Slovakia*: decision of the European Court of Human Rights, 28.09.2004, № 44912/98. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Kopeccky%20v.%20Slovakia%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-66758%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Kopeccky%20v.%20Slovakia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-66758%22]]).

25. Case of *Vilho Eskelinen and Others v. Finland*: decision of the European Court of Human Rights, 19.04.2007, № 63235/00. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Vilho%20Eskelinen%20and%20Others%20v.%20Finland%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Vilho%20Eskelinen%20and%20Others%20v.%20Finland%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

26. Case of *Hauptv. Austria*: decision of the European Court of Human Rights, 29.09.1987, № 9816/82. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Haupt%20v.%20Austria%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Haupt%20v.%20Austria%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

27. Case of *Plechanow v. Poland*: decision of the European Court of Human

Rights, 16.12.2014, № 25376/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Radomilja%20and%20Others%20v.%20Croatia%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Radomilja%20and%20Others%20v.%20Croatia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

28. Case of *Draon v. France*: decision of the European Court of Human Rights, 06.10.2005, № 1513/03, № 11810/03. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Draon%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Draon%20v.%20France%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

29. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 910/378/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270718>.

30. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 січня 2021 року у справі № 2-а-13964/08/1570. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177466>.

31. Case of *Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society and Yorkshire Building Society v. the United Kingdom*: decision of the European Court of Human Rights, 23.10.1997, № 117/1996/736/933-935. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Kopeccky%20v.%20Slovakia%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Kopeccky%20v.%20Slovakia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

32. Case of *Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*: decision of the European Court of Human Rights, 29.11.1991, № 12742/87. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Pine%20Valley%20Developments%20Ltd%20and%20Others%20v.%20Ireland%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57711%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Pine%20Valley%20Developments%20Ltd%20and%20Others%20v.%20Ireland%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57711%22]]).

33. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2018 року у справі № 826/2693/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72506157>.

34. Справа Остапенко проти України: рішення Європейського Суду з прав люди-

ни від 14.06.2007, № 17341/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_229#Text.

35. Справа Агрокомплекс проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 09.12.2013, № 23465/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973#Text.

36. Справа Пономарьов проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 03.04.2008, № 3236/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text.

37. Справа Буланов та Купчик проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 09.03.2011, № 7714/06 та № 23654/08. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_664#Text.

38. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 жовтня 2018 року у справі № 760/15471/15-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77197537>.

39. Case of Stretch v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 03.12.2003, № 44277/98. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Stretch%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-61173%22>]].

40. Справа Будченко проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 24.04.2014, № 38677/06. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_995#Text.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Pro verkhovenstvo prava: dopovid Venetsianskoi komisii № 512/2009, pryiniata na 86-mu plenarnomu zasidanni 25-26 bereznia 2011 roku. URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 18.06.2020 № 5-r(II)/2020. URL

: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text>.

4. Polivodskiyi O. Pryntsyp lehitymnykh ochikuvan v ekolohichnykh i zemelnykh sporakh. Praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny ta sudiv Ukrainy: problemy zastosuvannia i shliakhy vyrishennia. Mizhnarodnyi sudovi forum : «Sudovi zakhyt pryrodnoho dovkillia ta ekolohichnykh prav» (m. Kyiv, 7 lystopada 2019 roku) : Zbirnyk materialiv. Kyiv, 2019. 192 s.

5. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20.10.2020 u spravi № 826/3694/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92385398>.

6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 10 kvitnia 2019 roku u spravi № 826/16495/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81148437>.

7. Case of Oneryildiz v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, 30.11.2004, № 48939/99. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Oneryildiz%20v.%20Turkey%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22>]].

8. Case of Broniowski v. Poland: decision of the European Court of Human Rights, 28.09.2005, № 31443/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Broniowski%20v.%20Poland%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22>]].

9. Case of Beyeler v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 05.01.2000, № 33202/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Beyeler%20v.%20Italy%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22>]].

10. Case of Iatridis v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 19.10.2000, № 31107/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Iatridis%20v.%20Greece%22,%22documentcollectionid%22>

2:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]].

11. Case of Centro Europa 7 S.R.L. and di Stefano v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 07.06.2012, № 38433/09. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Centro%20Europa%207%20S.R.L.%20and%20di%20Stefano%20v.%20Italy%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Centro%20Europa%207%20S.R.L.%20and%20di%20Stefano%20v.%20Italy%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

12. Case of Fabris v. France: decision of the European Court of Human Rights, 07.02.2013, № 16574/08. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Fabris%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Fabris%20v.%20France%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

13. Case of Parrillo v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 27.08.2015, № 46470/11. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Parrillo%20v.%20Italy%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Parrillo%20v.%20Italy%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

14. Case of Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium: decision of the European Court of Human Rights, 20.11.1995, № 17849/91. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Pressos%20Compania%20Naviera%20S.A.%20and%20Others%20v.%20Belgium%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Pressos%20Compania%20Naviera%20S.A.%20and%20Others%20v.%20Belgium%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

15. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 11 veresnia 2019 roku u spravi № 1522/16455/12. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573761>.

16. Okrema dumka vid 18 zhovtnia 2019 r. na ukhvalu vid 18.10.2019 u spravi № 826/2195/16. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85122044>.

17. Sprava Kosmos Meritaim Treidynh end Shyppynh Eidzhensi proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 27.06.2019, № 53427/09. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e67#Text.

18. Khokhuliak V. Yurydychna vyznachenist opodatkovannia yak nevidiemna skladova pryntsyphu verkhovenstva prava. II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia: «Sudovi rozghliad podatkovykh i mytnykh sporiv: problemy, vyklyky, priorytety» (m. Kyiv, 4–5 lypnia 2019 roku) : Zbirnyk materialiv. Kyiv, 2019. 354 s.

19. Case of Saghinadze and Others v. Georgia: decision of the European Court of Human Rights, 27.05.2010, № 18768/05. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Saghinadze%20and%20Others%20v.%20Georgia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Saghinadze%20and%20Others%20v.%20Georgia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

20. Case of Ceni v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 16.12.2014, № 25376/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Ceni%20v.%20Italy%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Ceni%20v.%20Italy%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]]).

21. Sprava Volovik proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 06.12.2007, № 15123/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336#Text.

22. Sprava Sukhanov ta Ilchenko proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 26.06.2014, № 68385/10 ta № 71378/10. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a16#Text.

23. Sprava Shebaldina proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 18.06.2020, № 75792/11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f34#Text.

24. Case of Kopecký v. Slovakia: decision of the European Court of Human Rights, 28.09.2004, № 44912/98. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Kopecky%20v.%20Slovakia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-66758%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Kopecky%20v.%20Slovakia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-66758%22]]).

25. Case of Vilho Eskelinen and Others v. Finland: decision of the European Court of Human Rights, 19.04.2007, № 63235/00. URL : <https://hudoc.echr.coe>.

int/rus#{"%22fulltext%22:[%22Vilho%20Eskelinen%20and%20Others%20v.%20Finland%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}.

26. Case of Hauptv. Austria: decision of the European Court of Human Rights, 29.09.1987, № 9816/82. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Haupt%20v.%20Austria%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

27. Case of Plechanow v. Poland: decision of the European Court of Human Rights, 16.12.2014, № 25376/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Radomilja%20and%20Others%20v.%20Croatia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

28. Case of Draon v. France: decision of the European Court of Human Rights, 06.10.2005, № 1513/03, № 11810/03. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Draon%20v.%20France%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

29. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 22 veresnia 2020 roku u spravi № 910/378/19. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270718>.

30. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 13 sichnia 2021 roku u spravi № 2-a-13964/08/1570. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95177466>.

31. Case of Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society and Yorkshire Building Society v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 23.10.1997, № 117/1996/736/933-935. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Kopecky%20v.%20Slovakia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

32. Case of Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland: decision of the

European Court of Human Rights, 29.11.1991, № 12742/87. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Pine%20Valley%20Developments%20Ltd%20and%20Others%20v.%20Ireland%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57711%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

33. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 27 liutoho 2018 roku u spravi № 826/2693/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72506157>.

34. Sprava Ostapenko proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 14.06.2007, № 17341/02. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_229#Text.

35. Sprava Ahrokompleks proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 09.12.2013, № 23465/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973#Text.

36. Sprava Ponomarov proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 03.04.2008, № 3236/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text.

37. Sprava Bulanov ta Kupchyk proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 09.03.2011, № 7714/06 ta № 23654/08. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_664#Text.

38. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 3 zhovtnia 2018 roku u spravi № 760/15471/15-ts. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77197537>.

39. Case of Stretch v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 03.12.2003, № 44277/98. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"%22fulltext%22:\[%22Stretch%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-61173%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{).

40. Sprava Budchenko proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 24.04.2014, № 38677/06. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_995#Text.

Колос Ольга Валеріївна,

кандидат юридичних наук, заступник завідувача кафедри національної безпеки Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, Міжрегіональна Академія управління персоналом, 03039, м. Київ, вул. Фрометівська, 2, тел. +38(066)5091114, e-mail: o.kolosso@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0412-1531>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 325 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ ВІРУСУ COVID-19

Анотація. Охорона здоров'я населення є конституційно гарантованою та є об'єктом кримінально-правової охорони. Дана стаття присвячена дослідженню проблем правозастосування статті 325 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням, в умовах поширення вірусу COVID-19.

Первинна редакція статті 325 Кримінального кодексу України 2001 року мала назву «Порушення правил боротьби з епідеміями» і до 2009 року вона передбачала покарання у виді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років.

До введення карантину за цією статтею до кримінальної відповідальності притягалися особи через харчові отруєння, що були результатом масових святкувань. Як показує статистика, в період з 2013-го по 2019 рік суди винесли всього 5 вироків у зазначеній категорії справ.

Кримінальна відповідальність за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням була підвищена за рахунок зміни штрафу до розміру від однієї тисячі до трьох тисяч неоподаткованих мінімумів громадян. Однак її ефективність – питання доволі дискусійне як у теоретичній, так і у практичній площині. Наше дослідження продемонструвало, що ст. 325 КК України містить ряд проблем, наприклад, таких як бланкетність диспозиції, труднощі у встановленні чіткого переліку заборонених діянь, складнощі відмежування даного складу злочину від подібного складу адміністративного правопорушення (ст.44-3 КУпАП), неспіврозмірність санкцій як злочину, так і правопорушення тощо.

Ключові слова: пандемія, коронавірус, COVID-19, карантин, кримінальна відповідальність, інфекційна хвороба, порушення санітарних правил.

Kolos Olha Valeriyivna,

Candidate of Law, Deputy Head of the National Security Department of the Prince Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law, Interregional Academy of Personnel Management, 03039, Kyiv, 2 Frometivska Street, tel.+38(066)5091114, e-mail: o.kolosso@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0412-1531>

PROBLEMS OF LAW ENFORCEMENT ARTICLE 325 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE IN CONDITIONS OF SPREAD OF COVID-19 VIRUS

Abstract. Population health is a constitutionally guaranteed and is the object of criminal law. This article is devoted to the study of issues of enforcement of Article 325 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for criminal liability for violating sanitary rules and norms for the prevention of infectious diseases and mass poisoning, in conditions of distribution of the COVID -19 virus.

Primary version of Article 325 of the Criminal Code of Ukraine in 2001 was called “Violation of the Rules for Fighting Epidemics” and by 2009, it envisaged a punishment in the form of a fine to fifty non-taxable minimum incomes or arrest for a term up to six months, or restrictions on liberty for a term to the three years. March 17, 2009 Art. 325 of the Criminal Code for the first time has been changed, namely, the name of the article was changed and the sanction of an article with a maximum limit to 100 non-taxable minimum incomes of citizens was strengthened. In this form, she lasted to the emergence of a new threatening coronavirus.

Prior to the introduction of quarantine, individuals were attracted to a criminal liability for food poisoning, which were the result of mass celebrations. As shown by statistics, in the period from 2013 to 2019, courts took only 5 sentences in the specified category of affairs.

Criminal liability for violation of sanitary rules and norms for the prevention of infectious diseases and mass poisoning was increased due to a change in a fine to a size of one thousand to three thousand non-taxable minimums of citizens. However, its effectiveness – the issue is rather controversial in the theoretical and in the practical plan. Our study has demonstrated that Art. 325 of the Criminal Code contains a number of problems, for example, such as a blancitude of disposition, difficulties in establishing a clear list of prohibited acts, the difficulties of distinguishing this composition of a crime from a similar composition of an administrative offense, unspecified sanctions as a crime and offenses, etc. .

Keywords: pandemic, Coronavirus, COVID-19, quarantine, criminal liability, infectious disease, violation of sanitary rules.

Постановка проблеми. За часів незалежності Україні довелося зіштовхнутися з декількома епідеміями.

Першим епідемічним викликом став у 2009 році спалах пандемічного грипу А(Н1N1), коли сезонна захворюваність у жовтні почала збільшуватись і набувати нетипових ознак. Швидко подолати епідемію не вдалося і станом на 5 листопада 2009 року було зареєстровано вже понад 700 тис. хворих. Втім, негативні прогнози не підтвердились, але й підсумкові цифри після підрахунків виявилися вражаючими. За час епідемії в Україні було зареєстровано більше 5,6 млн. випадків захворювання як на грип так і на гострі респіраторні вірусні інфекції (ГРВІ), число лише госпіталізованих досягло 345 тис. хворих, а від ускладнень померло 1125 осіб [1].

Втім для України такий спалах грипу не став єдиним викликом....

Насамперед, на сьогоднішній день наша держава віднесена до групи країн з епідемією туберкульозу, оскільки щороку в Україні виявляють понад 37 тисяч хворих на туберкульоз. Крім цього понад 10 тисяч осіб помирають від цієї хвороби і стільки ж стає інвалідами [2].

Водночас епідемія ВІЛ-інфекції/СНІДу в Україні досягла масштабів, що за даними фахівців з ООН є найнебезпечнішими у Європі. Поширення цієї інфекції не спадає й досі і в країні щороку реєструється понад 12 тис. нових випадків ВІЛ-інфекції [3].

Новим епідеміологічним випробуванням не лише для України, а й для всього світу стало поширення нового різновиду тяжкого гострого респіраторного синдрому (SARS) коронавірусу під назвою SARS-CoV-2 (COVID-19).

У науковій літературі державна політика у сфері охорони здоров'я визначається як сукупність рішень чи обов'язків держави щодо проведення органами влади узгодженого курсу дій у системі надання медичної допомоги, спрямованих на досягнення поставлених завдань з метою поліпшення здоров'я населення держави [4, с. 35].

Дії української влади під час пандемії – це історія сумнівів та експериментів....

28 січня 2020 року, коли ВООЗ висловлювалось проти евакуації іноземців з Китаю посольство України в Китаї наполегливо рекомендувало громадянам покинути країну.

30 січня ВООЗ оголосила міжнародну надзвичайну ситуацію. Наступного дня РНБО порадило прем'єр-міністру Гончаруку заборонити експорт продукції, потрібної для боротьби з епідемією. Уряд проігнорував дану пораду. Лише 11 березня уряд нарешті спромігся заборонити експорт важливих товарів: масок, респіраторів, рукавичок, захисних окулярів, захисних костюмів. До 11 березня ці товари переправляли через кордон тоннами.

На початку лютого 2020 року українські ЗМІ повідомили, що Україна може бути забезпечена дороговартісними тестами не лише з-за кордону, їх можуть також виробляти у себе у відповідних лабораторіях Інституту молекулярної біології і генетики НАНУ. Виявилось, що глава РНБО дав доручення НАНУ займатись розробкою досліджень ще наприкінці січня. В свою чергу, українські вчені повідомили, що тест-системи вітчизняного виробництва вже готові до використання. Проте продовження роботи не було, оскільки в інституті не вистачало ко-

штів навіть щоб виплатити зарплату. Зазначені дії призвели до шквалу критики, проте фінансування так і не було відновлено. Вчені випустили невелику партію тест-систем, але повноцінне виробництво так і не налагоджено до сьогодні [5].

3 березня міністр охорони здоров'я заявила, що в Україні є близько 12 тис. ліжок в інфекційних лікарнях. Міністерство охорони здоров'я з початку епідемії збільшило кількість таких місць з 12 000 до 40 000 ліжко-місць [6]. Втім реальна ситуація далека від статистики. І місцева влада, і влада на рівні МОЗ України офіційно заперечує колапс щодо ліжко-місць. Така ж ситуація і щодо реанімаційних ліжок. ЗМІ час від часу розповідають історії обурених діями медиків людей, які не змогли врятувати своїх близьких через несвоєчасну допомогу, неналежне медичне лікування, або взагалі про ненадання медичної допомоги як такої. Автор навів лише декілька прикладів, хоча їх перелік можна було б продовжити.

Голова представництва ЄС в Україні Матті Маасікас вважає, що влада України вжила відповідних заходів для подолання пандемії COVID-19, які були своєчасними, саме тому особливих криз не виникало [7]. Втім, не усі дії теперішньої української влади, яка прийняла новий епідеміологічний виклик, можна назвати своєчасними та проведеними на високому організаційному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на те, що охорона здоров'я населення є конституційно гарантованою та є об'єктом кримінально-правової охорони, наукова спільнота фахівців у галузі кримінального права та кримінології

з початку пандемії активно долучилася до дослідження зазначених проблем у полі правового регулювання. Загалом, кримінально-правові та кримінологічні проблеми, пов'язані із поширенням в Україні та світі гострої респіраторної хвороби COVID-19, висвітлювались у наукових роботах таких науковців, як І. О. Бандурка, А. А. Вознюк, Н. О. Гуторова, Л. М. Демидова, Т. Є. Дунаєва, А. В. Калініна, К. В. Катеринчук, О. С. Козерацька, М. Г. Колодяжний, О. С. Кузембаєв, О. М. Литвинов, С. О. Мазепа, В. М. Пашков, О. Е. Радутний, С. С. Чернявський та ін. Серед найактуальніших доробків можна вказати такі роботи: «Епідемічна безпека України: слідами коронавірусу» (І. О. Бандурка, О. М. Литвинов), «Глобальна криза та кримінальне право: питання взаємозв'язку» (Л. М. Демидова), «Службова недбалість як передумова поширення COVID-19» (Т. Є. Дунаєва), «Вплив світової пандемії коронавірусу на стан злочинності» (А. В. Калініна), «Проблеми нормативного регулювання забезпечення захисту здоров'я лікарів під час виконання ними професійних обов'язків» (К. В. Катеринчук), «Запобігання злочинності в умовах глобалізації» (М. Г. Колодяжний), «COVID-19, мікрочіп та кримінальна відповідальність» (О. Е. Радутний).

Мета статті – вивчення проблем правозастосування статті 325 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням в контексті поширення нового різновиду тяжкого гострого респіраторного синдрому (SARS) коронавірусу під назвою SARS-CoV-2 (COVID-19).

Виклад основного матеріалу. Первинна редакція статті 325 Кримінального кодексу України 2001 року [8] мала назву «Порушення правил боротьби з епідеміями» і до 2009 року вона існувала в первозданному вигляді. 17 березня 2009 року ст. 325 КК України вперше зазнала змін, а саме – змінена назва статті, посилено санкцію статті з максимальною межею до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, додано кваліфікований склад злочину, який передбачав наслідки у вигляді спричинення загибелі людей та інших тяжких наслідків. У такому вигляді вона і проіснувала до виникнення нового загрозливого коронавірусу.

17 березня 2020 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» [9], який, зокрема, посилив кримінальну відповідальність за вчинення розглянутого злочину, а саме було змінено розмір штрафу (див. Додаток А).

Отже, статтею 325 «Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням» України передбачено відповідальність за наступні дії:

1. Порушення правил та норм, встановлених з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним хворобам, а також масовим неінфекційним захворюванням (отруєнням) і боротьби з ними, якщо такі дії спричинили або завідомо могли спричинити поширення цих захворювань, -

карається штрафом від тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обме-

женням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, -

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років [8].

Об'єктом цього складу злочину, на думку Хавронюка М.І. [10, с.885], власне є порядок запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворюванням. Між іншим, до інфекційних належать такі захворювання, наприклад, як чума, туберкульоз, холера, дифтерія, віспа, тиф, поліомієліт, кір, правець, грип, тощо. Масове зараження епідемічних та інших інфекційних захворювань означає епідемію.

В свою чергу для об'єктивної сторони злочину є характерним: 1) діяння (дія або бездіяльність), спрямовані на порушення встановлених правил, які зафіксовані в законодавстві з метою запобігання епідемічним захворюванням, а також боротьби з такими хворобами; 2) наслідки у вигляді: а) масового поширення епідемічних та інших інфекційних захворювань; б) загроза розповсюдження таких захворювань; 3) причинним зв'язком між вищезначеними діяннями та наслідками.

Під порушенням правил, що встановлені з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворюванням та боротьби з ними, слід розуміти:

1) непроведення в порядку, передбаченому чинним законодавством, медичних оглядів, профілактичних щеплень, дезінфекційних та інших протиепідемічних, а також карантинних заходів;

2) незапровадження особливих режимів та умов праці, навчання, перевезення, перевезення на всій території держави або в окремих її регіонах тощо;

3) неусунення від роботи чи іншої діяльності (наприклад, навчання) осіб, що є носіями збудників інфекційного захворювання.

Варто відмітити, що диспозиція ч.1. ст. 325 ККУ передбачає необхідність настання наслідків у вигляді поширення інфекційного захворювання, на відміну від ст. 44-3 КупАП, в якій настання такого наслідку не вимагається. Крім того, об'єктивна сторона ч. 1 ст. 325 КК передбачає притягнення до відповідальності за *можливість* поширення захворювань. На думку Ковальнової С.С., з якою цілком можна погодитись, такий склад кримінального порушення є досить складним для встановлення, адже під нього можна підвести будь-яке правопорушення, яке містить ознаки адміністративного правопорушення і за ст. 44-3 КупАП, оскільки порушення правил карантину людей також може спричинити поширення коронавірусної інфекції [12, с.165].

Диспозиція ст. 325 ККУ є бланкетною і відсилає до доволі чималого масиву чинного законодавства, зокрема це: Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р.; Закон України «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р.; Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р.; Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 р.; Закон України «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз» від 5 липня 2001р.; Постанова КМУ №893 від 22 серпня

2011 р. «Про затвердження Правил санітарної охорони території України»; Постанова КМУ №1109 від 22 червня 1999 р. «Про затвердження Положення про санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні»; Постанова КМУ №1544 від 15 жовтня 2002 р. «Про затвердження переліку робіт і послуг у сфері забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, які виконуються і надаються за плату»; Наказ МОЗ України №133 від 19 липня 1995 р. «Про затвердження Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб»; Наказ МОЗ України №595 від 16 вересня 2011 р. «Про порядок проведення профілактичних щеплень в Україні та контроль якості й обігу медичних імунобіологічних препаратів»; Наказ МОЗ України №280 від 23 липня 2002 р. «Щодо організації проведення обов'язкових профілактичних медичних оглядів працівників окремих професій, виробництв і організацій, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення і може призвести до поширення інфекційних хвороб». І це далеко не увесь перелік нормативно-правових актів України з даного питання...

В такому разі наявна проблема, оскільки, громадянин не може і не повинен знати всі правила і норми, а лише ті, що відображені в нормативно-правових актах, що були оприлюднені. З цього приводу Мазепа С. висловлює наступну позицію: «У Конституції України вказано, що незнання закону не звільняє від кримінальної відповідальності, а як бути, якщо правила та норми знаходяться у Постанові КМУ, яка не є законом?» [13, с.146]

В свою чергу Харитонов С.О. [14, с. 363] зазначає, що у тих випадках, коли кримінальний закон відсилає до закону іншої галузі права, проблем з ознайомлення оприлюднених нормативно-правових актів не виникає. Те саме стосується й постанов Кабінету Міністрів України (крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом), які повинні бути офіційно опубліковані та оприлюднені. Втім якщо кримінальний закон своєю бланкетною диспозицією відсилає до нормативно-правових актів, що не є законами або постановами КМУ (наприклад, Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, які затверджені наказом МОЗ України), виникають важливі проблеми:

по-перше – цих нормативних актів велика кількість, а іноді вони суперечать один одному, складним є й питання щодо вирішення, який з них має більшу юридичну силу;

по-друге, навіть досвідчені юристи не в змозі знати таку величезну кількість нормативно-правових актів, а коли мова йде про пересічного громадянина тим паче;

по-третє, ці нормативно-правові акти не оприлюднюються, і тому особа, яка порушила правила поведінки, що містяться в нормативно-правовому акті, який не має силу закону або постанови Кабміну України, а саме це порушення є складовою бланкетної диспозиції кримінально-правової норми, не повинна притягуватися до кримінальної відповідальності.

В іншому випадку, мова йде про пряме порушення приписів Конституції України! [14, с.363]

Суб'єктом даного складу злочину є спеціальний суб'єкт. Таким спеціальним суб'єктом можуть бути лише особи, до службових обов'язків яких входить виконання спеціальних правил, що встановлені з метою запобігання інфекційним захворюванням і боротьби з ними (наприклад, працівники санітарно-епідеміологічної служби, службові особи органів місцевого самоврядування чи органів державної виконавчої влади, службові особи підприємств, установ та організацій) [10, с.885].

Слід відмітити, що 16 березня 2020 року Голова комітету ВР з питань здоров'я нації Михайло Радуцький під час брифінгу заявив про посилення відповідальності за порушення санітарного законодавства. І мова йшла про звичайних громадян. Радуцький зазначив, що норму ст. 325 КК будуть інкримінувати впродовж наступних трьох місяців до всіх, тобто на найближчі три місяці, і за його словами, суб'єкт повинен бути загальним, у той же час стосуватися лише коронавірусу [11]. Варто відмітити, що у науковій літературі питання щодо суб'єкта досліджуваного складу злочину вирішено доволі однозначно – це спеціальний суб'єкт. Аналіз судової практики це підтверджує. Водночас зміни, що були внесені, не містять жодних вказівок з приводу зміни суб'єкта зі спеціального на загальний.

На думку Хавронюка М.І. суб'єктивна сторона злочинів, передбачених зазначеною статтею характеризується умислом або необережністю, які стосуються порушення встановлених правил, а також непрямим умислом або необережністю в разі наслідку, що відбудеться у вигляді поширення заразних

захворювань а з іншого боку прямим умислом, якщо є наслідки у вигляді загрози поширення [10, с.885].

До початку 2020 року притягнення до кримінальної відповідальності за зазначеною статтею було рідкістю. Статистика показує, що в період з 2013-го по 2019 рік суди винесли всього 5 вироків у зазначеній категорії справ [15]. До введення карантину до кримінальної відповідальності за подібні злочини притягалися особи через харчові отруєння, що були результатом масових святкування: весілля, випуски, дні народження. Саме тому, ця стаття в більшості випадків не застосовувалася. Наприклад, згідно з даними прокуратури за 2019 рік на всю Україну було зареєстровано лише 70 кримінальних проваджень за згаданою статтею, і тільки у семи випадках винним особам було вручено підозру [16].

Детальний розгляд положень ст. 325 КК України, а також її практичного застосування, який був зроблений Вознюком А.А. та Чернявським С.С. дав можливість, виокремити кілька проблем, які пов'язані зі:

1) складнощами відмежування злочину, передбаченого ст. 325 КК України, від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП;

2) труднощами встановлення чіткого переліку заборонених діянь, передбачених ст. 44-3 КУпАП та ст. 325 КК України з огляду на їх розпорошеність у різних нормативно-правових актах, постійну зміну, а також встановлення в певних випадках різних правил на різних територіях;

3) невідповідністю окремих заборон, що утворюють об'єктивну сторону вказаних правопорушень, положенням Конституції України;

4) проблемами чинності кримінально-правової норми, передбаченої ст. 325 КК України, у часі [16, с. 8].

Крім цього, ті ж науковці зауважують, що якщо порівняти розмір штрафу за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України, та адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, то можна дійти таких висновків:

1) мінімальна межа штрафу для злочину й адміністративного правопорушення однакова – тисяча неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) максимальна межа штрафу в адміністративному правопорушенні для громадян становить до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів, а для посадових осіб – до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; для злочинів такої диференціації верхньої межі штрафу немає;

3) необґрунтованим видається той факт, що за вчинення адміністративного правопорушення максимальна межа штрафу є значно суворішою, ніж для злочину [17, с. 13].

Висновки. Кримінальна відповідальність за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням була підвищена за рахунок зміни штрафу до розміру від однієї тисячі до трьох тисяч неоподаткованих мінімумів громадян. Однак її ефективність – питання доволі дискусійне як у теоретичній, так і у практичній площині. Наше дослідження продемонструвало, що ст. 325 КК України містить ряд проблем, наприклад, таких як бланкетність диспозиції, труднощі у встановленні чіткого переліку заборонених діянь, складнощі відмежування даного складу злочину від подібного складу

адміністративного правопорушення (ст.44-3 КУпАП), неспіврозмірність санкцій як злочину, так і правопорушення, а також ін. Зважаючи на пропозицію Голови комітету ВР з питань здоров'я нації М. Радуцького, питання суб'єкта даного складу злочину (спеціальний чи загальний?) також доволі актуальне і потребує подальших наукових досліджень, а за умови належної аргументації і подальших законодавчих пропозицій. Крім цього, проблема

чинності встановленої кримінальної відповідальності на протязі всього лише трьох місяців/періоду карантину ще більше підвищує градус проблематики і становить певний науковий інтерес для подальших наукових досліджень, як і вивчення статистичних даних Генеральної прокуратури України, а також даних Єдиного державного реєстру судових рішень протягом 2020-2021 років.

Додаток А

Порівняльна таблиця статті 325 Кримінального кодексу України

Первинна редакція КК України 2001 р.	2009	2020
	Закон України «Про внесення змін до статті 325 Кримінального кодексу України» 17 березня 2009 року № 1125-VI	Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» 17 березня 2020 року № 530-IX1
Стаття 325. Порушення правил боротьби з епі- деміями Порушення правил, встановлених з метою запобігання епідеміч- ним та іншим заразним захворюванням і бо- ротьби з ними, якщо ці дії спричинили або завідомо могли спри- чинити поширення цих захворювань, – карається штрафом до п'ятдесяти неоподатко- ваних мінімумів до- ходів громадян або ареш- том на строк до шести	Стаття 325. Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфек- ційним захворюванням та масовим отруєнням 1. Порушення правил та норм, встановлених з метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним захворю- ванням, а також масовим неінфекційним захво- рюванням (отруєнням) і боротьби з ними, якщо такі дії спричинили або завідомо могли спри- чинити поширення цих захворювань, –	Стаття 325. Порушення сані- тарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хво- робам та масовим отруєнням 1. Порушення правил та норм, встановлених з метою запобі- гання епідемічним та іншим інфекційним хворобам, а та- кож масовим неінфекційним захворюванням (отруєнням) і боротьби з ними, якщо такі дії спричинили або завідомо могли спричинити поширен- ня цих захворювань, - карається штрафом від тисячі до трьох тисяч неоподаткову- ваних мінімумів доходів гро- мадян або арештом на строк

¹ В редакції Закону № 530-IX від 17.03.2020 – діє протягом **трьох місяців** з дня опублікування Закону, з урахуванням змін, внесених Законом № 540-IX від 30.03.2020. Наразі дія продовжена на період карантину.

місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років.	карається штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років. 2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.	до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк. 2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.
---	---	--

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рябченко М., Якунов Є. Вірусна епідемія 2009: як це було // УКРІНФОРМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2880632-virusna-epidemia-2009-akce-bulo.html>

2. Процюк Р.Г. Сучасні проблеми епідемії туберкульозу в Україні: причини та шляхи її подолання // Спеціалізований медичний портал Health-ua.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://healthua.com/articles/2977.html>

3. Афанасьєв Є. Нові кроки на шляху розв'язання проблеми ВІЛ/СНІДу в Україні // Спеціалізований медичний портал Health-ua.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://health-ua.com/article/18144-nov-kroki-na-shlyahu-rozvyazannya-problemi-vlsndu-v-ukranz-nagodi-dnya-boro>

4. Щепин О. П. О государственных механизмах реформы здравоохранения / О. П. Щепин, В. С. Нечаев // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 1997. – № 1. – С. 34 – 38.

5. Рещук К., Лукашова С. Історія сумнівів та експериментів. Як українська влада боролася з коронавірусом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/21/7252503/>

6. З початку епідемії COVID-19 кількість ліжок-місць для лікування пацієнтів з коронавірусною хворобою збільшено у три рази // Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3186545-posol-es-kaze-so-pravilnist-dij-ukraini-u-borotbi-z-covid19-vidcuv-na-sobi.html>

7. Посол ЄС каже, що правильність дій України у боротьбі з COVID-19 «відчув на собі» // УКРІНФОРМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3186545-posol-es-kaze-so-pravilnist-dij-ukraini-u-borotbi-z-covid19-vidcuv-na-sobi.html>

8. Кримінальний кодекс України (первинна редакція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text>

9. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 5-ге вид., переробл. Та доповн. / За ред.. М.І. Мельника, М.І.Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2008. – 1216 с. – С.885.

11. Армія почне патрулювати міста? // Адвокат Головин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://advocate-holovin.com.ua/page/5/?lang=en>

12. Ковальова С.С. Відповідальність за порушення карантину та санітарних правил і норм щодо запобігання поширенню корона вірусної інфекції (COVID-19) в Україні // Право. Людина. Довкілля. – Вип. 11, № 2. – 2020. – С. 158-168.

13. Мазепа С. Кримінальна відповідальність за порушення карантину в умовах пандемії COVID-19 // Актуальні проблеми правознавства. – № 2 (22). – 2020. – С. 143-149.

14. Харитонов С.О. Бланкетні норми кримінального права: особливості та допустимі межі їх застосування у кримінальному законодавстві // Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. – Харків : Право, 2019. – 500 с.

15. Хімченко С.А., Фалес О.Г. Кримінальна відповідальність за поширення коронавірусної хвороби (COVID-19) / С. А. Хімченко, О. Г. Фалес // Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. – Одеса : Гельветика, 2020. – Т. 3. – С. 149-151.

16. Гупало К. COVID-19: що не так із запровадженою кримінальною й адміністративною відповідальністю? // ЮРИСТ & ЗАКОН. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013580

17. Вознюк А.А., Чернявський С.С. Порушення правил і норм щодо запобігання COVID-19: актуальні проблеми кримінальної та адміністративної відповідальності // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2020. – № 1 (19). – С. 8-19.

REFERENCES:

1. Riabcheniuk, M., Yakunov, Ye. (2020). Virusna epidemiia 2009: yak tse bulo [Viral

epidemic 2009: how it was]. www.ukrinform.ua. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2880632-virusna-epidemia-2009-ak-ce-bulo.html> [in Ukrainian].

2. Protsiuk, R.H. (2015). Suchasni problemy epidemii tuberkulozu v Ukraini: prychyny ta shliakhy yii podolannia [Modern problems of the tuberculosis epidemic in Ukraine: causes and ways to overcome it]. healthua.com. Retrieved from <http://healthua.com/article/16372-suchasn-problemi-epdem-tuberkulozu-v-ukran-prichini-ta-shlyahi--podolannya> [in Ukrainian].

3. Afanasiev, Ye. (2015). Novi kroky na shliakhu rozviazannia problemy VIL/SNIDU v Ukraini [New steps towards solving the problem of HIV/AIDS in Ukraine]. healthua.com. Retrieved from <https://healthua.com/article/18144-nov-kroki-na-shlyahu-rozvyazannya-problemi-vlsndu-v-ukranz-nagodi-dnya-boro> [in Ukrainian].

4. Shchepin, O.P., Nechaev, V.S. (1997). O gosudarstvennykh mekhanizmax reformy zdavookhraneniya [On the state mechanisms of health care reform]. *Problemy sotsialnoy gigieny, zdavookhraneniya i istorii meditsiny – Problems of social hygiene, health care and history of medicine, 1*, 34-38 [in Russian].

5. Reshchuk, K., Lukashova, S. (2020). Istoriia sumniviv ta eksperymentiv. Yak ukrainska vlada borolasia z koronavirusom [History of doubts and experiments. How the Ukrainian authorities were fighting the coronavirus]. [www.pravda.com.ua](http://pravda.com.ua). Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/21/7252503/> [in Ukrainian].

6. Z pochatku epidemii COVID-19 kilkist lizhko-mists dlia likuvannia patsientiv z koronavirusnoiu khvoroboiu zbilsheno u try razy [Since the beginning of the COVID-19 epidemic, the number of beds for the treatment of patients with coronavirus has tripled]. (2020). www.kmu.gov.ua. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/z-pochatku-epidemiyi-covid-19-killist-lizhko-misc-dlya-likuvannya-paciyentiv-z-koronavirusnoyu-hvoroboyu-zbilsheno-u-3-razi> [in Ukrainian].

7. Posol YeS kazhe, shcho pravylnist dii Ukrainy u borotbi z COVID-19 «vidchuv na sobi» [EU Ambassador says he “felt himself” the correctness of Ukraine’s actions in the fight against COVID-19]. (2021). *www.ukrinform.ua*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3186545-posol-es-kaze-so-pravilnist-dij-ukraini-u-borotbi-z-covid19-vidcuv-na-sobi.html> [in Ukrainian].

8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : vid 5 kvitnia 2001 roku, № 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, № 2341-III]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text> [in Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy, spriamovanykh na zapobihannia vynyknenniu i poshyrenniu koronavirusnoi khvoroby (COVID-19)» : vid 30 bereznia 2020 roku, № 540-IX [Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Aimed at Preventing the Occurrence and Spread of Coronavirus Disease (COVID-19)” from March 30, 2020, № 540-IX]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> [in Ukrainian].

10. Melnyk, M.I., Khavroniuk, M.I. (Eds.). (2008). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]*. (5th ed., rew.). Kyiv: Yurydmychna dumka [in Ukrainian].

11. Armiia pochnе patroliuvaty mista? [Will the army start patrolling the cities?]. (2020). *advocate-holovin.com.ua*. Retrieved from <https://advocate-holovin.com.ua/page/5/?lang=en> [in Ukrainian].

12. Kovalova, S.S. (2020). Vidpovidalnist za porushennia karantynu ta sanitarnykh pravyl i norm shchodo zapobihannia poshyrenniu korona virusnoi infektsii (COVID-19) v Ukraini [Responsibility for violation of quarantine and sanitary rules and regulations to prevent the spread of coronavirus viral infection (COVID-19) in Ukraine]. *Pravo. Liudyna. Dovkillia – Law. Man. Environment, 11(2)*, 158-168 [in Ukrainian].

13. Mazepa, S. (2020). Kryminalna vidpovidalnist za porushennia karantynu v umovakh pandemii COVID-19 [Criminal liability for violation of quarantine in a pandemic COVID-19]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual problems of jurisprudence, 2(22)*, 143-149 [in Ukrainian].

14. Kharytonov, S.O. (2019). Blanketni normy kryminalnoho prava: osoblyvosti ta dopustymi mezhi yikh zastosuvannia u kryminalnomu zakonodavstvi [Blanket norms of criminal law: features and admissible limits of their application in the criminal legislation]. V. Ya. Tatsii, et al. (Eds.). *Kontseptualni zasady novoi redaktsii Kryminalnoho kodeksu Ukrainy – Conceptual bases of new edition of the Criminal code of Ukraine : Proceedings of the international scientific conference*. (pp. 361-364). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

15. Khimchenko, S.A., Fales, O.H. (2020). Kryminalna vidpovidalnist za poshyrennia koronavirusnoi khvoroby (COVID-19) [Criminal liability for the spread of coronavirus disease (COVID-19)]. M. R. Arakelian (Eds.). *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy – Legal life of modern Ukraine : Proceedings of the international scientific-practical conference*. (Vols. 3). (pp. 149-151). Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].

16. Hupalo, K. (2020). COVID-19: shcho ne tak iz zaprovadzhenoiu kryminalnoiu y administratyvnoiu vidpovidalnistiu? [COVID-19: what is wrong with the introduced criminal and administrative liability?]. *Yuryst & Zakon – Lawyer & Law, 11*. Retrieved from https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA013580 [in Ukrainian].

17. Vozniuk, A.A., Cherniavskiy, S.S. (2020). Porushennia pravyl i norm shchodo zapobihannia COVID-19: aktualni problemy kryminalnoi ta administratyvnoi vidpovidalnosti [Violation of rules and regulations for the prevention of COVID-19: current issues of criminal and administrative liability]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs, 1(19)*, 8-19 [in Ukrainian].

Манько Геннадій Валерійович,

здобувач кафедри адміністративного, кримінального права і процесу Інституту права ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», 73000, Херсон, Херсонська область, вулиця 49-ї Гвардійської Дивізії, 37-41, e-mail: Manko@email.ua, тел.: +380980381522 <https://orcid.org/0000-0003-3226-2200>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗДІЙСНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Анотація. Наукова стаття присвячена висвітленню зарубіжному досвіду здійснення адміністративних процедур у сфері захисту довкілля та природних ресурсів. Встановлено, що у Сполучених Штатах Америки державною структурою, що є відповідальною за збирання, обробку, перевірку, узагальнення, надання екологічної інформації про стан водокористування, є Геологічна служба США. Дозволи на використання водних ресурсів також видаються цією службою. Водночас в Сполучених Штатах Америки роль державного регулювання відносин водокористування надзвичайно мінімізовано. Встановлюється принцип, що власник земельної ділянки має на власний розсуд використовувати підземні водні ресурси, а також діє пріоритет використання берегових зон власниками прилеглих земельних ділянок. Протилежним є досвід правового регулювання використання водних ресурсів в Федеративній Республіці Німеччина. У ФРН всі види водних ресурсів, в тому числі – підземні води, перебувають у власності держави, і передання їх у приватну власність є неприпустимим. Водокористування допускається лише на підставі спеціальних дозволів, які видаються не з точки зору економічних міркувань, а виходячи з принципу соціальних пріоритетів.

Зроблено висновок, на прикладі окремих зарубіжних країн можна пересвідчитися у тому, що кадастрово-реєстраційні системи надійно функціонують як у випадках їхнього ведення одним, конкретно-визначеним державним органом, так й у випадках спільного ведення декількома органами в межах їхньої компетенції. При цьому ефективність функціонування різних систем залежить виключно від правового механізму, визначеного державою. Це вимагає зосередження зусиль органів державної влади на побудові повноцінної нормативної бази для остаточного запровадження ефективної реєстраційної системи.

Ключові слова: адміністративні процедури у сфері захисту довкілля та природних ресурсів, довкілля, екологія, особливості, природні ресурси.

Manko Hennadiy Valeriiovych,

candidate of the Department of Administrative, Criminal Law and Procedure of the Institute of Law of the International University of Business and Law, 73000, Kherson, Kherson region, 49-4th Guards Division Street, 37-41, e-mail: Manko@email.ua, tel .: +380980381522 <https://orcid.org/0000-0003-3226-2200>

FOREIGN EXPERIENCE OF IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION AND NATURAL RESOURCES

Abstract. The scientific article is devoted to the coverage of foreign experience in the implementation of administrative procedures in the field of environmental protection and natural resources. It is established that in the United States of America, the state structure responsible for the collection, treatment, verification, synthesis, provision of environmental information on the state of water use is the US Geological Survey. Permits for the use of water resources are also issued by this service. At the same time, in the United States, the role of state regulation of water relations is extremely minimized. The principle is established that the owner of the land plot should use underground water resources at his own discretion, and the priority of the use of coastal zones by the owners of the adjacent land plots also applies. The opposite is the experience of legal regulation of water use in the Federal Republic of Germany. In Germany, all types of water resources, including groundwater, are owned by the state, and their transfer to private ownership is unacceptable. Water use is allowed only on the basis of special permits, which are issued not from the point of view of economic considerations, but on the basis of the principle of social priorities.

It is concluded that on the example of some foreign countries it is possible to see that cadastral registration systems function reliably both in cases of their maintenance by one specific state body, and in cases of joint management by several bodies within their competence. Thus efficiency of functioning of various systems depends exclusively on the legal mechanism defined by the state. This requires focusing the efforts of public authorities on building a full-fledged regulatory framework for the final implementation of an effective registration system.

Key words: administrative procedures in the field of protection of environment and natural resources, environment, ecology, features, natural resources.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвинуті країни світу поряд з обранням демократичної форми політичного ладу, впровадженням і досягненням високих стандартів захисту довкілля та природних ресурсів, проголошують і вживають заходів з реалізації міжнародної політики забезпечення ефективного виробництва, зорієнтованого на збереження еколого-ресурсної бази, створення оптимальної моделі адміністративної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняний досвід організації системи суб'єктів публічного адміністрування здійснення адміністративних процедур у сфері захисту довкілля та природних ресурсів свідчить про ефективність вивчення досвіду зарубіжних країн для оптимізації такої діяльності.

Наука порівняльного правознавства не зважаючи на її очевидну актуальність в сучасних умовах розвитку юридичної науки в цілому поки що перебуває на стадії формування. Про це свідчить і характеристика останніх досліджень і публікацій сучасних авторів (Г. І. Балюк, В. М. Бевзенка, А. Г. Бобкової, А. П. Гетьмана, Т. М. Кравцової, О. С. Шемякова, О. О. Плотникової та ін., про що свідчать результати характеристики стану наукової розробки проблеми, присвячених проблемам природокористування, показує, що порівняльному аналізу сучасного екологічного законодавства в зарубіжних країнах не приділялося достатньої уваги. Однак, можна виділити наукові праці І. В. Хохлової, О. П. Шем'яков, О. В. Леонової, Р. М. Панаса, М. С. Маланчука та ін., в яких встановлювалися особливості адміністрування у сфері надкористування, землекористу-

вання в зарубіжних країнах, однак в цілому комплексного вивчення іноземного досвіду здійснення адміністративних процедур у сфері захисту довкілля та природних ресурсів не проводилося, що визначає його актуальність.

Мета статті – висвітлення сутності зарубіжного досвіду здійснення адміністративних процедур у сфері захисту довкілля та природних ресурсів.

Виклад основного матеріалу. В країнах Західної Європи ведення державних реєстрів сягає ще XIX ст. (Франція, Іспанія, Данія, Болгарія, Латвія, Литва). У Франції зберігається наполеонівська адміністративна система, характерною особливістю є тісна взаємодія земельного кадастру і реєстру нерухомості. За ведення земельного кадастру та реєстру нерухомості відповідальним є Міністерство національної економіки та фінансів. При цьому відомості, що заносяться до земельного кадастру є необхідними лише для оподаткування права користування земельною ділянкою, тоді як реєстр нерухомості, який ведеться нотаріусами, включає всі типи нерухомості (квартири, будинки, землі, комерційні приміщення та промислові будівлі) [1]. У Шотландії також створення реєстрів також однієї із цілей переслідує забезпечення принципу прозорості оподаткування власників земельних ділянок.

У Болгарії земельний кадастр містить інформацію про земельну нерухомість, незавершене будівництво, документи, які підтверджують права або передачу у власність, або зміни (припинення) права на нерухоме майно, або викупу іпотеки на них. Ведення земельного кадастру у Болгарії, так само, як і в Україні [2] покладено на

агентство геодезії, картографії та кадастру [1].

Подібна система здійснення адміністративних процедур у сфері захисту довкілля та природних ресурсів існує і у Чеській Республіці, при цьому поряд з обліком земельних ділянок Управління з геодезії, картографії та кадастру веде державну реєстрацію фізичних осіб за їх постійним місцем проживання. У Латвії в Державному кадастрі нерухомого майна знаходяться відомості про розташування власності, витяги з земельного кадастру, район будівель і споруд, реальну вартість майна, сервітути та обмеження, також дані про законного власника або користувача. Даний кадастр підпорядковується Державній земельній службі [1].

Лише у Литві ведення кадастру об'єктів нерухомості є прерогативою суб'єкта, що не є органом державної влади – Державному підприємству «Центр реєстрів», яке є товариством з обмеженою цивільною відповідальністю і зареєстроване на основі державної власності.

Данія так само обрала систему єдиного багатопільового земельного кадастру, поєднаного з реєстром власності. На зразок німецької системи земельного кадастру, у Данії він також функціонує у цифровому форматі. Достатньо інтересним є досвід підзвітності земельного реєстру органам судової влади, який запроваджений у Данії, Федеративній Республіці Німеччина, Словенії [1].

Найбільш прозорою є система реєстрів нерухомого майна, речових прав, будівель та споруд, реєстру координат та адресного реєстру, що функціонує у Швеції і називається «Шведський банк даних про нерухомість». Основна мета створення системи Банку даних полягає в тому, що користувач

має можливість отримати інформацію загального характеру про права та обтяження, пов'язані з конкретним об'єктом нерухомості. Характерною особливістю Шведського банку даних є граничний обсяг інформації, яка надходить до бази з інших реєстраційних систем від державних та місцевих органів. Тобто формування Банку даних здійснюється значною кількістю органів по всій країні, що відповідають за ведення реєстрів у межах своєї юрисдикції. Громадськість повністю задоволена існуванням такої системи, адже для неї створена можливість доступу до інформаційних ресурсів, баз даних, які містять всю необхідну інформацію про об'єкти рухомого та нерухомого майна, іншу потрібну інформацію [3, с. 185].

Найвагомішим проектом міжнародного співробітництва в області систем реєстрації на сьогодні є проєкт EULIS (European Land Information Service). У проєкті беруть участь Австрія, Швеція, Нідерланди, Англія та Уельс, Литва, Чехія, Ірландія, Шотландія, хоча анонсована участь більшої кількості країн. До проєкту EULIS приєдналася і Республіка Грузія – відкритим є доступу до реєстру нерухомого майна в країні. Станом на 1 січня 2017 року інформація решти з анонсованих країн учасниць перебуває у стадії розробки. Основне завдання проєкту полягає у створенні системи ефективного доступного пошуку інформації через Інтернет у режимі оп-ліне по реєстраційним системам європейських країн.

Використання земельних ресурсів часто поєднується з отриманням права на спеціальне використання водних ресурсів. Відповідно до частини 1 статті 48 Водного кодексу України розуміється забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних

пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів [4]. Чинним Водним кодексом не передбачено порядок отримання дозволу на спеціальне водокористування. Підзаконними нормативно-правовими актами натомість регулюється порядок отримання дозволу на днопоглиблювальні роботи, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду (крім проведення робіт на землях водного фонду у межах прибережних захисних смуг уздовж морів, морських заток і лиманів, у внутрішніх морських водах, лиманах і територіальному морі), який видається Державним агенством водних ресурсів України.

На відміну від законодавства України Водним кодексом Республіки Казахстан передбачено перелік документів, що є необхідним для отримання дозволу на спеціальне водокористування [5]. Відповідно до частини 10 статті 66 Водного кодексу України для оформлення дозволу на спеціальне водокористування заявник подає до регіональних органів уповноваженого органу такі документи: 1) заяву про видачу дозволу на спеціальне водокористування за формою, встановленою уповноваженим органом; 2) довідку про державну реєстрацію (перереєстрацію) юридичної особи; 3) паспорт водогосподарського споруди, гідромеліоративних систем або пристроїв; 4) копію свідоцтва про постановку на облік в органі державних доходів або свідоцтва про державну реєстрацію в якості індивідуального підприємця; 5) розрахунки питомих норм водоспоживання та водовідведення, за винятком фізичних або юридичних осіб, які

здійснюють вилучення водних ресурсів для водопідготовки і (або) доставки водоспоживачам для питних потреб, діяльність з регулювання поверхневого стоку за допомогою підпірних гідротехнічних споруд, використання водних об'єктів без вилучення з них водних ресурсів, які надають розрахунки по обґрунтуванню обсягів водоспоживання та водовідведення; б) санітарно-епідеміологічний висновок про відповідність санітарно-епідеміологічним вимогам при заборі поверхневих і (або) підземних вод для господарсько-питного водопостачання; 7) перелік вторинних водокористувачів з заявками на подачу або прийом стічних вод; 9) відомості про наявність засобів обліку забору води.

Регіональні органи уповноваженого органу після отримання документів для отримання дозволу на спеціальне водокористування на використання з частини надр господарсько-питних і виробничо-технічних підземних вод з лімітами вилучення від п'ятдесяти до двох тисяч кубічних метрів на добу протягом трьох робочих днів направляють запит до відповідного територіального підрозділу уповноваженого органу з вивчення та використання надр для узгодження умов даного водокористування. Територіальні підрозділи уповноваженого органу з вивчення та використання надр протягом п'яти робочих днів зобов'язані подати до регіонального органу уповноваженого органу позитивне або негативний висновок. Однак, строк прийняття рішення з розгляду документів на отримання дозволу на спеціальне водокористування також Водним кодексом Республіки Казахстан не визначено.

У Сполучених Штатах Америки державною структурою, що є відповідальною за збирання, обробку, перевірку,

узагальнення, надання екологічної інформації про стан водокористування, є Геологічна служба США. Дозволи на використання водних ресурсів також видаються цією службою [6]. Водночас в Сполучених Штатах Америки роль державного регулювання відносин водокористування надзвичайно мінімізовано. Встановлюється принцип, що власник земельної ділянки має на власний розсуд використовувати підземні водні ресурси, а також діє пріоритет використання берегових зон власниками прилеглих земельних ділянок. Протилежним є досвід правового регулювання використання водних ресурсів в Федеративній Республіці Німеччина. У ФРН всі види водних ресурсів, в тому числі – підземні води, перебувають у власності держави, і передавання їх у приватну власність є неприпустимим. Водокористування допускається лише на підставі спеціальних дозволів, які видаються не з точки зору економічних міркувань, а виходячи з принципу соціальних пріоритетів.

За законодавством Республіки Білорусь існує єдиний перелік адміністративних процедур, що надаються за заявою громадян, затверджений Указом Президента України від 26.04.2010 № 200 [7]. Згідно з цим Указом визначено ряд адміністративних процедур у сфері природокористування (глава 16). У сфері використання водних ресурсів в Республіці Білорусь визначено надання такої адміністративної послуги, як прийняття рішення про надання водних об'єктів (їх частин) у відокремлене водокористування з видачою спеціального державного акту (надається органами місцевого самоврядування на підставі поданих документів – заяви, плану місцезнаходження водного об'єкту, гідрологічних характеристик водного об'єкта (глибина, площа)) на безоплатній основі, при цьому рішення

повинно бути прийнято протягом 2 місяців з моменту подання документів на отримання дозволу.

Порівняно з законодавством України за законодавством Республіки Білорусь передбачено розгалужену систему адміністративних процедур у сфері використання об'єктів тваринного світу як об'єктів полювання. Відповідно до Указу Президента України від 26.04.2010 № 200 [7] визначено такі адміністративні процедури у сфері використання об'єктів тваринного світу : 1) видача дозволу на вилучення диких тварин з їх звичайного середовища існування; 2) видача свідоцтва про реєстрацію тварин, що перебувають у неволі, занесених до Червоної книги Республіки Білорусь; 3) видача дозволу на вилучення диких тварин та дикорослих рослин, що належать до видів, занесених до Червоної книги Республіки Білорусь, з середовища їх існування та росту; 4) видача дозволу на видалення об'єктів рослинного світу у населених пунктах; 5) видача державного посвідчення на право полювання; 6) видача свідоцтва експерта з мисливських трофеїв; 6) обмін державного посвідчення на право полювання; 7) видача дубліката державного посвідчення на право полювання замість втраченого (загубленого); 8) реєстрація мисливських собак; 9) реєстрація ловчих птахів, підсадних і інших диких тварин, які використовуються для полювання, натаски, наганяння і проведення змагань.

Висновки. Отже, на прикладі окремих зарубіжних країн можна пересвідчитися у тому, що кадастрово-реєстраційні системи надійно функціонують як у випадках їхнього ведення одним, конкретно-визначеним державним органом, так й у випадках спільного ведення декількома органами в межах

їхньої компетенції. При цьому ефективність функціонування різних систем залежить виключно від правового механізму, визначеного державою. Це вимагає зосередження зусиль органів державної влади на побудові повноцінної нормативної бази для остаточного запровадження ефективної реєстраційної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панас РМ. Порівняльна оцінка земельних кадастрів зарубіжних країн і України. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*. 2008. Вип. 70. С. 68-75.

2. Деякі питання надання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та її територіальними органами адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2011 № 835. Офіційний вісник України. 2011 р. № 59. стор. 184, стаття 2374.

3. Славова К. Існуючі реєстраційні системи земельних прав у країнах європейського союзу. *Журнал юридичної теорії та практики*. 2015. №6. С. 184-186.

4. Водний кодекс України : Закон України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України від 13.06.1995. № 24, стаття 189.

5. Водний кодекс Республіки Казахстан от 09.07.2003 г. URL.: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116#pos=1;-307

6. Ottis Louise E. Water Requirements of the Petroleum Refining Industry. URL.: <http://pubs.usgs.gov/wsp/1330g/report.pdf>

7. Перечень адміністративных процедур, осуществляемых государственными органами и иными организациями по заявлениям граждан : Указ Президента Республики Беларусь от 26.04.2010 № 200. URL.: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=P31000200&p2={NRPA}>

REFERENCES:

1. Panas R.M. (2008). Porivnialna ot-sinka zemelnykh kadastriv zarubizhnykh krain i Ukrainy Teoriia derzhavy ta prava [Comparative assessment of land cadastres of foreign countries and Ukraine] *Heodeziia, kartohrafiia i aerofotoznimannia – Geodesy, cartography and aerial photography*. 2008. Vip. 70. pp. 68-75. [in Ukrainian].

2. Deiaki pytannia nadannia Derzhavnoiu sluzhboiu z pytan heodezii, kartohrafii ta kadastru ta yii terytorialnymy orhanamy administratyvnykh posluh [Some issues of providing administrative services by the State Service for Geodesy, Cartography and Cadastre and its territorial bodies]. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.08.2011 № 835. Official Gazette of Ukraine. 2011. № 59. p. 184, Article 2374. [in Ukrainian].

3. Slavova K. (2015). Isnuiuchi reiestratsiini systemy zemelnykh prav u krainakh yevropeiskoho soiuzu [Existing registration systems of land rights in the European Union]. *Jurnalul juridic național: teorie și practică – National legal journal: theory and practice*. 2015. №6. Pp. 184-186. [in Moldova].

4. Vodnyi kodeks Ukraine [Water Code of Ukraine]. Law of Ukraine of June 6, 1995 № 213/95-VR. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine dated June 13, 1995. № 24, Article 189. [in Ukrainian].

5. Vodnyi kodeks Respublyky Kazakhstan [Water Code of the Republic of Kazakhstan]. dated 09.07.2003 URL. : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116#pos=1;-307 [in Kazakhstan].

6. Ottis Louise E. Water Requirements of the Petroleum Refining Industry. URL.: <http://pubs.usgs.gov/wsp/1330g/report.pdf>. [in USA].

7. Perechen admynstratyvnykh protsedur, osushchestvliiaemykh hosudarstvennyymi orhanamy u ynymy orhanyzatsiyamy po zaiavleniyam hrazhdan [The list of administrative procedures carried out by state bodies and other organizations at the request of citizens]. Decree of the President of the Republic of Belarus dated April 26, 2010 No. 200. URL. : <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=P31000200&p2={NRPA}>[in Belarus].

Шкляр Іванна Володимирівна,

аспірант кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ, пл. Солом'янська, 1, e-mail: shkliar05@gmail.com тел.: +380976048189

<https://orcid.org/0000-0001-6451-3727>

ДОНОРСТВО – НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ

Анотація: У статті досліджено невід'ємну складову забезпечення реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини – донорство органів та інших тканин людини.

У статті проаналізовано поняття донорства, що є передумовою реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації, а також здійснено класифікацію донорства на прижиттєве донорство та посмертне донорство.

Повноцінна життєдіяльність людини не можлива без високого рівня здоров'я, без нормального функціонування органів і систем організму людини.

В умовах розбудови правової, демократичної держави центральним і ключовим елементом правової системи нашої держави є забезпечення і гарантування прав і свобод людини та громадянина. На сучасному етапі розвитку, медицина спроможна надавати допомогу хворим, які потребують заміни певних органів чи тканин шляхом застосування трансплантації. Конституційне право людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації займає важливе місце в системі реалізації конституційних прав.

Суттєвим чинником в забезпеченні права людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації є чітке визначення донорства, а також забезпечення прав та обов'язків донора. Донорство та трансплантація виникли у суспільстві в результаті потреб охорони здоров'я. Оперативне втручання із застосуванням трансплантації є досить складною процедурою, а тому від якості операції залежить як життя реципієнта так і життя донора. Медична допомога із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини має надаватись якісно та у повному обсязі.

Нормативна база дослідження представлена національним та зарубіжним законодавством, що стосується питання донорства анатомічних матеріалів людини для забезпечення реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

Матеріал, що висвітлений у даній статті дасть змогу більш глибоко дослідити читачам питання, що викладені в темі.

Ключові слова: донорство, прижиттєве донорство, посмертне донорство, трансплантація, право людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації, анатомічні матеріали.

Shkliar Ivanna Volodymyrivna,

*Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Sq. Solomyanska, 1, e-mail: shkliar05@gmail.com
tel. : +380976048189 <https://orcid.org/0000-0001-6451-3727>*

DONATION IS AN INTEGRAL COMPONENT OF ENSURING THE EXERCISE OF THE RIGHT TO MEDICAL CARE WITH THE APPLICATION OF TRANSPLANTATION

Abstract. The article examines an integral part of ensuring the implementation of the constitutional right to medical care with the use of transplantation of human anatomical materials – donation of organs and other human tissues.

The article analyzes the concept of donation, which is a prerequisite for the implementation of the constitutional right to medical care using transplantation, as well as the classification of donation into lifelong donation and posthumous donation.

Full human life is not possible without a high level of health, without the normal functioning of organs and systems of the human body.

In the conditions of building a legal, democratic state, the central and key element of the legal system of our state is the provision and guarantee of human and civil rights and freedoms. At the present stage of development, medicine is able to provide care to patients who need to replace certain organs or tissues through the use of transplantation. The constitutional human right to medical care through transplantation occupies an important place in the system of realization of constitutional rights.

An important factor in ensuring the human right to medical care through transplantation is a clear definition of donation, as well as ensuring the rights and responsibilities of the donor. Donation and transplantation have emerged in society as a result of health needs. Surgical intervention with the use of transplantation is a rather complicated procedure, and therefore the quality of the operation depends on both the life of the recipient and the life of the donor. Medical care with the use of transplantation of human anatomical materials should be provided qualitatively and in full.

The normative base of the research is presented by the national and foreign legislation concerning the issue of donation of human anatomical materials to ensure the realization of the constitutional right to medical care with the use of transplantation.

The material covered in this article will allow readers to explore in more depth the issues outlined in the topic.

Key words: donation, lifelong donation, posthumous donation, transplantation, the human right to medical care using transplantation, anatomical materials.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Актуальність дослідження донорства обумовлюється тим, що воно виступає невід'ємною складовою реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації. Термін «донорство» в перекладі з латинської мови означає дарувати, є актом добровільної допомоги хворому, в процесі якого одна людина віддає частину своєї крові іншій для лікувальних цілей та виготовлення лікувальних препаратів. З розвитком трансплантації органів та тканин поняття «донорства» застосовується також у відношення осіб, які дають на пересадку свої власні анатомічні матеріали.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В процесі дослідження трансплантації донорство у своїх наукових працях розглядають А.Н.Красіков, І.Р.Пташник, М.С. Брюховецька, В.П. Сальников, С.Г.Стеценко, М.Ш.Мукашев, В.В.Набиев та інші.

Мета статті (постановка завдання). Полягає у всебічному та змістовному висвітленні донорства як невід'ємної складової забезпечення реалізації конституційного права на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

Виклад основного матеріалу. Повноцінна життєдіяльність людини не можлива без високого рівня здоров'я, без нормального функціонування органів та систем організму людини, а тому право на медичну допомогу із застосуванням трансплантації гарантується державою.

Останніми роками такий напрям медичної допомоги як трансплантація, тобто процес пересадки органів та інших анатомічних матеріалів людини, визначається стрімким розвитком та гучними досягненнями. Щорічно трансплантації органів в Україні потребують 3653 пацієнти, із них пересаджу-

вання нирки – 2115, печінки – 830, підшлункової залози – 30, комплексу «підшлункова – залоза нирка» – 89, серця – 328, легень – 240, комплексу «серце – легені» – 3, кишечника – 42 хворих. Проте частка операцій із пересаджування органів становить лише 0,8% всіх оперативних втручань. Статистика вражає, адже, за даними МОЗ від 2016 року, в Україні було проведено лише п'ять трансплантацій печінки, дві трупні трансплантації нирки та 93 – родинні. У 2017 році загалом було проведено 118 операцій, у 2018 – 96, до набрання чинності Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині». За 2019 та початок 2020 року всього здійснено дев'ять операцій із пересаджування органів (дві – серця, сім – нирки), три з яких були від померлих донорів [1].

Невід'ємною складовою забезпечення реалізації права людина на медичну допомогу із застосуванням трансплантації є донорство, адже у випадку необхідності оперативного втручання з пересадкою органів чи інших тканин без донора неможливо відновити здоров'я людини застосовуючи спеціальний метод лікування – трансплантацію, що передбачає пересадку анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту. Тобто правові відносини, що виникають на підставі норм права з приводу надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації анатомічних матеріалів людини окрім реципієнта та медичних установ обов'язково включають такого суб'єкта як донор, без якого неможливо реалізувати право на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

Відповідно до міжнародних правових стандартів «донорство» означає вилучення та передачу органів для їх трансплантації. Останнє розуміють як

процес, спрямований на відновлення певних функцій організму за допомогою пересадки органу від донора реципієнту [2]. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17 травня 2018 року визначає донорство анатомічних матеріалів як надання донором анатомічних матеріалів іншій людині за життя (прижиттєве донорство) або вилучення анатомічних матеріалів людини у донора-трупа (посмертне донорство) для трансплантації та/або виготовлення біоімплантів [3].

Враховуючи відмінності медичного характеру та особливості правового регулювання, котрі притаманні трансплантації анатомічних матеріалів людини, необхідно здійснити класифікацію донорства. Донорство слід розділити на дві окремі групи: прижиттєве донорство та посмертне донорство. Необхідно зазначити, що виготовлення біоімплантів з анатомічного матеріалу вилученого під час оперативних втручань, крім органів, не вважається донорством.

В свою чергу прижиттєве донорство – це надання донором своїх власних анатомічних матеріалів іншій людині за життя. Прижиттєве донорство можна розділити на підвиди:

1. Родинне донорство:
2. Неродинне донорство:
 - Перехресне донорство;
 - Емоційне донорство;
3. Донорство анатомічних матеріалів, здатних до регенерації (самовідтворення), в тому числі гемопоетичних стовбурових клітин.

Родинне донорство передбачає наявність живого донора, що є близьким родичом або членом сім'ї реципієнта. Більшість країн притримуються розроблених Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я в 1991 році «Керівних принципів, що регламентують

трансплантацію органів людини», де вказано на необхідність використання органів для трансплантації померлих осіб, а донорство від живих осіб повинно здійснюватися за наявності генетичного зв'язку з реципієнтом («Donation from deceased persons should be developed to its maximum therapeutic potential, but adult living persons may donate organs as permitted by domestic regulation»). Винятки з даного принципу можливі при пересадці кісткового мозку та інших регенеруючих тканин [4]. Таким чином, генетичний зв'язок між донором та реципієнтом є обов'язковим в законодавстві більшості країн. Виняток не становить і українське законодавство. Відповідно до закріпленого положення в ч.2, ст. 14 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» вилучення органів та інших тканин у живого донора можливе у разі родинного донорства або перехресного донорства. Чинне законодавство не дає визначення поняття «родинне донорство», проте аналізуючи зміст першого речення ч.8 ст.13 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» можна дійти висновку, що при родинному донорстві донором виступає близький родич або член сім'ї, а ст.1 Закону закріплює визначення терміну близький родич та член сім'ї та встановлює перелік осіб, що відноситься до цієї категорії, а саме: чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, двоюрідний брат, двоюрідна сестра, рідна тітка, рідний дядько, рідний племінник, рідна племінниця, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка пе-

ребує під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі. Як бачимо у даний перелік включені особи, що не мають генетичну спорідненість проте є родичами або членами сім'ї.

Говорячи про генетичну спорідненість, країни по-різному визначають коло осіб (родичів), які можуть бути потенційними донорами для своїх близьких. Так, відповідно до британського «Акту про трансплантацію органів людини» від 1989 року ("Human Organ Transplants Act 1989") такими донорами можуть бути тільки батьки, діти, тітка, дядько, двоюрідні брати та сестри, племінники та племінниці [5]. «Федеральний Акт про трансплантацію органів людини» Індії від 1994 року, включає до кола близьких родичів подружні пари, визначаючи їх як генетично пов'язаних осіб, в якості донорів [6].

Тобто можна зробити висновок, що в Україні при родинному донорстві обов'язковою умовою є наявність саме родинного зв'язку між донором та реципієнтом.

Ще один вид прижиттєвого донорства – неродинне донорство, тобто донор та реципієнт не мають генетичної спорідненості чи родинного зв'язку. В Україні неродинне донорство дозволяється лише у випадку перехресного донорства. Ст.1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» закріплює визначення поняття перехресного донорства, як обмін живими імунологічно сумісними донорами між реципієнтами. Але на жаль, дане визначення не розкриває повно та детально його сутності та змісту, а тому потребує вдосконалення понятійно-категорій-

ного апарату, а також врегулювання порядку застосування перехресного донорства для забезпечення реалізації конституційних прав людини.

В деяких зарубіжних країнах передбачена можливість так званого емоційного донорства, тобто застосування практики неродинного донорства, коли донор не є родичом реципієнта. У США емоційним донором може стати навіть начальник або підлеглий, що означає відсутність будь-яких заборон на здійснення трансплантації. При цьому, подібна трансплантація проходить під повним контролем етичного комітету, який детально розглядає кожен подібний випадок про неродинне донорство[7]. Також емоційне донорство передбачене законодавством деяких європейських держав, наприклад, Бельгії [8].

Основним аргументом противників законодавчого закріплення емоційного донорства є висока ймовірність корупційної складової, коли донор, який не є родичем реципієнта зацікавлений в «обміні» органу на певну матеріальну вигоду. Проте на нашу думку, залишається відкритим питання використання досвіду розвинених країн в Україні та запровадження механізму реалізації неродинного донорства в українському суспільстві, хоча це дасть можливість розширити коло потенційних живих донорів та підібрати ідеальних донорів, повністю відповідних по генам головного комплексу гістосумісності. З одного боку емоційне донорство призводить до завдання шкоди здоров'ю донора, а з іншого дає значно більші можливості врятувати життя реципієнта.

Донорство анатомічних матеріалів здатних до регенерації (самовідтворення), в тому числі гемопоетичних стовбурових клітин виділяємо як окремий вид

прижиттєвого донорства, оскільки воно може бути здійснене як при родинному донорстві так і при неродинному донорстві, тобто донором може виступати особа, яка є або не є близьким родичом або членом сім'ї реципієнта.

Особливість такого виду трансплантації полягає у тому, що гемопоетичні стовбурові клітини можуть бути взято не лише у повнолітнього донора, а й у особи віком до 18 років за певних визначених законом умов. Даний вид донорства може проводитися повторно окрім вилучення такого анатомічного матеріалу як печінка. За бажанням повнолітньої особи у неї може бути взято на зберігання гемопоетичні стовбурові клітини з метою використання у разі потреби для аутотрансплантації в майбутньому. Також даний вид характеризується відсутністю принципу безоплатності, на відміну від усіх інших. Так, у статті 15 ЗУ «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» йде мова про те, що: «...[вилучення] гемопоетичних стовбурових клітин проводиться безоплатно (за бажанням донора) або на умовах грошової компенсації державою живому донору гемопоетичних стовбурових клітин витрат, пов'язаних зі здійсненням донорства».

Найбільш безпечним і розповсюдженим видом трансплантації є передача органів та тканин від померлої особи, тобто посмертне донорство, що передбачає собою вилучення анатомічних матеріалів з тіла людини після визначення її стану як незворотна смерть для трансплантації або виготовленням біоімплантів. В умовах сьогодення посмертне донорство займає важливе місце у системі реалізації конституційних прав та свобод людини, оскільки перш за все спрямоване на забезпечення реалізації конституційного права на життя реципієнта.

Конституція України передбачає, що кожна людина має невід'ємне право на життя, свободу та особисту недоторканість, зокрема в аспекті згоди чи відмови від медичного втручання, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а тому конституційні права та свободи спрямовані на забезпечення захисту фізичної недоторканності потенційного донора як за життя так і після смерті, а також закріплює принципи та положення, що можуть як надавати так і обмежувати право розпоряджатися своїми органами у власних інтересах [9].

На основі законодавчо закріплених критеріїв констатації смерті людини в трансплантології виділяють наступні види посмертних донорів:

1) Т.зв. «асистологічні» донори, тобто потенційні донори, смерть яких була констатована на основі загальноприйнятих загальних критеріїв: безповоротної зупинки функцій кровообігу та дихання.

2) Потенційні донори, смерть яких встановлена на основі смерті головного мозку при підтримуючих спеціальними медикаментами і апаратурою функціях кровообігу та дихання. Сам термін «потенційний донор» в спеціальній літературі вживається як у відношенні до безнадійно хворих, приречених на смерть, але ще живих пацієнтів, так і у відношенні людей, смерть яких на основі одного з двох критеріїв уже встановлена, і вирішується питання про можливість вилучення їх органів для трансплантації [10, с. 31].

За часів існування Радянського Союзу існувало три способи отримання органів: а) рутинний забір органів; б) забір органів, який базується на презумпції згоди; в) забір, який базується на механізмах інформованої згоди, тобто презумпції незгоди.

Рутинний забір полягає у можливості державними органами для наукових та інших маніпуляцій використовувати анатомічні матеріали трупа без інформованої згоди чи незгоди померлого чи його родичів. Даний спосіб на сьогоднішній день не використовується, адже по-перше, тіло людини вже не трактується як державна власність, а по-друге, порушується ряд правових та моральних проблем, оскільки порушується право людини володіти та розпоряджатись своїм тілом на власний розсуд.

Забір органів, що базується на презумпції згоди передбачає собою відсутність вимоги отримання спеціальної згоди на отримання органів після смерті особи, але в той же час, особа за життя може задекларувати свою незгоду на використання своїх анатомічних матеріалів після смерті, тобто права людини не порушуються.

Третій спосіб, забір органів, що базується на презумпції незгоди знайшов своє відображення у сучасному українському законодавстві, згідно з яким передбачається, що кожна людина заздалегідь не згодна з тим, що її органи будуть пересажені іншій людині. Анатомічні матеріали людини можна вилучати тільки у разі отримання прижиттєвої згоди від самої людини або згоди родичів після її смерті, а також при згоді повноважного представника особи, призначеного потенційним донором за життя.

Висновки. Отже, донорство полягає у наданні донором анатомічних матеріалів іншій людині, а практичне значення та ефективність поділу донорства зумовлюється тим, що в залежності від виду, по різному здійснюється правове регулювання відносин та змінюється суб'єктний склад таких правовідносин, що виникає в процесі реалізації права

людини на медичну допомогу із застосуванням трансплантації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розвиток трансплантології в Україні: існуючий досвід та перспективи 23.02.2021. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://health-ua.com/article/63756-rozvitok-transplantolog-vukran-snuuyuchij-dosvd-taperspektivi>
2. Про стандарти якості та безпеки людських органів, які призначені для трансплантації: Директива Європейського парламенту та Ради ЄС, прийнята 07 липня 2010 року № 2010/45/ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b38.
3. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» від 17 травня 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19>.
4. WHO Guiding Principles on Transplantation, endorsed by the Assembly in 1991 in resolution WHA44.25. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.who.int/transplantation/Guiding_PrinciplesTransplantation_WHA63.22en.pdf?ua=1
5. Human Organ Transplants Act 1989. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/31/contents>
6. The Federal Transplantation of Human Organs Act// India. – 08.07.1994.-N42. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://indiacode.nic.in/fullact1.asp?tfnm=199442>
7. Кареева О. С. Донорство органов: проблемы и перспективы развития в России. Москва: Аналитический Центр Юрия Левады, 2013. 72 с.
8. Необходимо ли узаконивать в России «эмоциональное» донорство? Национальный медицинский исследовательский центр трансплантологии и искусствен-

ных органов академик В.И. Шумакова: [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://transpl.ru/about_center/news/generic/otdamprodam_pochku/ (дата 25.11.2019).

9. Конституція України від 28 червня 1996 року [Электронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text>

10. Степанова Е.Н.. Трансплантация органов человека: мировой опыт и Россия (гражданско-правовой аспект)// Степанова Е.Н. автореф.на здобуття ступеню к.ю.н: спеціальність 12.00.03 «гражданское право, гражданский процесс, семейное право, международное частное право». – Москва. – 2004.- 31 с.

REFERENCES:

1. Sait spetsializovanyi medychnyi portal «Health-ua.com» [Site of specialized medical portal «Health-ua.com»]. <https://health-ua.com> Retrieved from <https://health-ua.com/article/63756-rozvitok-transplantolog-vukran-snuuyuchij-dosvd-taperspektivi> [in Ukrainian].

2. Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b38 [in Russian].

3. Zakon Ukrainy «Pro zastosuvannya transplantatsii anatomicznykh materialiv ludyni» (2018) [The Law of Ukraine « On the application of transplantation of anatomical materials to a person »]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> [in Ukrainian].

4. WHO Guiding Principles on Transplantation, endorsed by the Assembly in 1991 in resolution WHA44.25 Retrieved from http://www.who.int/transplantation/Guiding_PrinciplesTransplantation_WHA63.22en.pdf?ua=1

5. Human Organ Transplants Act 1989. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/31/contents>

6. The Federal Transplantation of Human Organs Act// India. – 08.07.1994.- N42. Retrieved from: <http://indiacode.nic.in/fullact1.asp?tfnm=199442>

7. Kareeva, O.S. (2013). Donorstvo orhanov problemy i perspektivy razvitiya v Rosie [Organ donation: problems and development prospects in Russia]. Moscow: Analiticheskii Tsentri Yuria Levady [in Russian].

8. Sait Natsyonalnogo meditsynskoho isledyvatelnoho tsentra transplantologii I iskustvennykh orhanov imeny Shumakova [Site of “National Medical Research Center for Transplantology and Artificial Organs named after Academician V.I. Shumakov»]. http://old.transpl.ru/about_center/ Retrieved from http://transpl.ru/about_center/news/generic/otdamprodam_pochku/ [in Russian].

9. Konstytutsia Ukrainy (1996) [«The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine June 28, 1996»], (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text> [in Ukrainian].

10. Stepanova E.N. (2004) Transplantatsia orhanov cheloveka: mirovoy opyt I Rosia [Human organ transplantation: world experience and Russia]. *Extended abstract of Candidate`s thesis*. Moscow [in Russian].

УДК 346.3+346.32

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-190-197](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-190-197)

Прихожанов Валерій Олександрович,

*здобувач кафедри господарського та трудового права МАУП, 03039 Київ, вул. Фрометівська, 2
тел. 490-95-00, е-мейл olyaprih@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9659-6141>*

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. В умовах глобалізації ринкової економіки важливого значення набуває підвищення конкурентоспроможності підприємств. Кожне з них має прагнути досягти економічного успіху не за рахунок запуску потоку контрафакту або ухилення от податків, використання інших незаконних засобів збагачення, а шляхом підвищення конкурентоспроможності компанії, її ділової репутації.

Ділова репутація відноситься до нематеріальних активів, об'єктів права промислової власності і, зокрема, до засобів індивідуалізації товарів та учасників господарського обігу. До засобів індивідуалізації відносяться такі об'єкти інтелектуальної (промислової) власності як знаки для товарів та послуг або торговельні марки, зазначення походження товару, комерційні найменування та промислові зразки, що використовуються для того, щоб відрізнити один товар або учасника господарського обігу від іншого.

Важливе місце серед вищезазначених засобів індивідуалізації належить іміджу компанії, її діловій репутації. Звідси виникає необхідність дослідження сутності ділової репутації та шляхи її підвищення як засобів підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Слід розрізняти такі поняття як «репутація» і «ділова репутація». Репутація – це суспільно-позитивна оцінка соціальних якостей людини, загальна думка, що склалася про когось або про щось.

Ділова репутація вважається вужчим поняттям ніж репутація, оскільки воно охоплює оцінку особи (юридичної особи) лише у сфері суспільно-виробничих відносин.

Виділення зазначених складових репутації має достатньо велике значення. Адже їх оптимізація має допомоги у вирішенні задачі підняття ділової репутації на більш високий рівень, а отже і забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Достатньо повне визначення усіх істотних складових ділової репутації є дуже важливим для наступної розробки організаційно-правових програмних документів: комплексних (цільових комплексних) програм, стратегій забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Виділення зазначених складових репутації має достатньо велике значення. Адже їх оптимізація має допомоги у вирішенні задачі підняття ділової репутації на більш високий рівень, а отже і забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємства.

емства. Це по перше. По друге. Достатньо повне визначення усіх істотних складових ділової репутації є дуже важливим для наступної розробки організаційно-правових програмних документів: комплексних (цільових комплексних) програм, стратегій забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Система вищезазначених складових має бути доповнена. Пропонуємо ввести таку складову ділової репутації як імідж доповнити вказівкою як на найважливіший – міжнародний імідж держави, до якої належить підприємство або (якщо компанія приватна) – вказівкою на громадянство країни кінцевих володільців підприємства.

Слід також доповнити основні складові ділової репутації підприємства показниками інноваційності бізнесу: інноваційності продукції підприємства, процесу виробництва тощо.

Ключові слова: конкурентоспроможність підприємства, репутація, ділова репутація, нематеріальні активи, право промислової власності, об'єкти права промислової власності, засоби індивідуалізації, імідж компанії.

Prikhozhanov Valery Alexandrovich,

applicant of the Department of Economic and Labor Law of IAPM, 03039 Kyiv, STR. Frometivska, 2, tel. 490-95-00, e-mail olyaprih@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9659-6141>

WAYS TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF BUSINESS ENTITIES

Abstract. In the context of globalization of the market economy, it is important to increase the competitiveness of enterprises. Each of them should strive to achieve economic success not by launching a flow of counterfeits or tax evasion, the use of other illegal means of enrichment, but by increasing the competitiveness of the company, its business reputation. Business reputation refers to intangible assets, objects of industrial property rights and, in particular, to the means of individualization of goods and participants in economic circulation. Means of individualization include such objects of intellectual (industrial) property as marks for goods and services or trademarks, indications of origin of goods, trade names and industrial designs used to distinguish one product or business entity from another. An important place among the above means of individualization belongs to the company's image, its business reputation. Hence the need to study the essence of business reputation and ways to improve it as a means of increasing the competitiveness of enterprises. A distinction should be made between "reputation" and "business reputation". Reputation is a socially positive assessment of a person's social qualities, a general opinion formed about someone or something. Business reputation is considered a narrower concept than reputation, because it covers the assessment of a person (legal entity) only in the field of social and industrial relations. The selection of these components of reputation is quite important. After all, their optimization helps to solve the problem of raising business reputation to a higher level, and thus ensure the competitiveness of the enterprise. Sufficiently complete definition of all essential components of business reputation is very important for the subsequent development of organizational and legal program documents: complex (target complex) programs, strategies to increase the competitiveness of enterprises. The selection of these components of reputation is quite important. After all, their optimization helps to solve the problem of

raising business reputation to a higher level, and thus ensure the competitiveness of the enterprise. This is the first. Second. A sufficiently complete definition of all the essential components of business reputation is very important for the subsequent development of organizational and legal program documents: comprehensive (targeted comprehensive) programs, strategies to ensure the competitiveness of enterprises. The system of the above components must be supplemented. We propose to introduce such a component of business reputation as an image to add an indication of the most important – the international image of the state to which the company belongs or (if the company is private) – an indication of the citizenship of the ultimate owners of the enterprise. It is also necessary to supplement the main components of the business reputation of the enterprise indicators of business innovation: innovation of enterprise products, production process and so on.

Keywords: enterprise competitiveness, reputation, business reputation, intangible assets, industrial property law, objects of industrial property law, means of individualization, company image.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації ринкової економіки важливого значення набуває підвищення конкурентоспроможності підприємств. Кожне з них має прагнути досягти економічного успіху не за рахунок запуску потоку контрафакту або ухилення от податків, використання інших незаконних засобів збагачення, а шляхом підвищення конкурентоспроможності компанії, її ділової репутації.

Отже, розгляд складових конкурентоспроможності підприємства, засобів підвищення його ділової репутації – має велике значення для забезпечення розвитку, досягнення економічного успіху.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні є численні дослідження промислової власності, в т.ч. ділової репутації підприємства, його іміджу. Так, проблеми, пов'язані з промисловою власністю, діловою репутацією компаній розглядалися в роботах Д. Берницької [1], С. Горина [2], О. Гребешкової [3], І. Зайцева [4], М. Репіної [5], В. Радіонова [6], С. Серова [7], О.В. Ярешко та ін.

В той же час доцільно в комплексі розглядати усі складові, що впливають

на конкурентоспроможність компанії, якість її нематеріальних активів. До цих активів належать і ділова репутація підприємства, яка здатна забезпечити йому значні конкурентні переваги на ринку. Поряд з діловою репутацією, до нематеріальних активів слід віднести об'єкти права промислової власності і, зокрема, засоби індивідуалізації товарів та учасників господарського обігу. До засобів індивідуалізації відносяться такі об'єкти інтелектуальної (промислової) власності як знаки для товарів та послуг або торговельні марки, зазначення походження товару, комерційні найменування та промислові зразки, що використовуються для того, щоб відрізнити один товар або учасника господарського обігу від іншого.

Отже, важливим стає дослідження шляхів підвищення ділової репутації, конкурентоспроможності підприємств в контексті нарощування усіх їх нематеріальних активів.

Слід наголосити, що достатньо повне визначення усіх істотних складових ділової репутації є дуже важливим для наступної розробки організаційно-правових програмних документів:

комплексних (цільових комплексних) програм, стратегій забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Метою дослідження є визначення складових конкурентоспроможності підприємства, засобів підвищення його ділової репутації для наступної розробки відповідних організаційно-правових програм, забезпечення реального підвищення показників зазначених характеристик (конкурентоспроможності та ділової репутації) компанії.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч.ч. 1 і 2 ст. 32 «Недобросовісна конкуренція» ГКУ, недобросовісною конкуренцією (а це будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності), є також неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також інші дії, що кваліфікуються відповідно до частини першої цієї статті.

Відмітимо, що даному випадку йдеться про неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, оскільки правомірне її використання, зокрема, на підставі відповідних цивільно-правових або цивільно-правових договорів не є неправомірним. Зокрема, у господарському праві прикладом правомірного використання ділової репутації може бути договір комерційної концесії. Таким договором є договір комерційної концесії, який передбачає, як зазначається у ч. 2 ст. 366 ГКУ, використання

«...ділової репутації і комерційного досвіду праволодільця в певному обсязі, із зазначенням або без зазначення території використання щодо певної сфери підприємництва, підприємницької діяльності».

Неправомірним використанням ділової репутації суб'єкта господарювання визнаються: неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки; неправомірне використання товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу іншого виробника; порівняльна реклама, якщо в такій рекламі порушено вимоги законодавства України про рекламу, про захист від недобросовісної конкуренції або таку рекламу можна кваліфікувати як нечесну підприємницьку практику (ч. 1 ст. 33 ГКУ).

Неправомірним є також використання без дозволу уповноваженої на те особи чужого імені, комерційного найменування, торговельної марки, інших позначень, а також належних іншій особі рекламних матеріалів тощо, що може призвести до змішування з діяльністю іншого суб'єкта господарювання, який має пріоритет на їх використання (ч. 2 ст. 33 ГКУ).

Слід розрізняти такі поняття як «репутація» і «ділова репутація». Репутація – це суспільно-позитивна оцінка соціальних якостей людини, загальна думка, що склалася про когось або про щось.

Ділова репутація (франц. reputation – відомість, добре ім'я, від лат. reputatio – міркування, роздум), як зазначається в «Юридичній енциклопедії» за ред. Ю.С. Шемшученка, – це оцінка діяльності юридичної або фізичної особи – суб'єктів підприємницької діяльності, яка ґрунтується

на висновках щодо ділових якостей та морального обличчя цих суб'єктів, дотримання ними вимог законодавства (законослухняність) і належного виконання договірних та ін. зобов'язань перед діловими партнерами і споживачами. Ділова репутація виражається у загальному визнанні здобутків фізичної особи, підприємства, організації чи установи, їх авторитету, в тому, що від них чекають надалі, який обсяг відповідальності на них покладається і як оцінюються їх вчинки оточенням, у суспільстві в цілому. Змістом термін «ділова репутація» близький до понять честі і гідності, однак за обсягом дещо звужений, оскільки формується у взаємовідносинах, пов'язаних з реалізацією юридичною або фізичною особою своїх ділових якостей. Відповідно до чинного законодавства України захист ділової репутації і відшкодування моральної шкоди здійснюються у судовому порядку.

Ділова репутація є ключовим показником економічного успіху підприємства, підвищення його конкурентоспроможності. Забезпечення високої ділової репутації має бути чи не найголовнішим чинником стратегічних цілей підприємства. Грошову оцінку ділової репутації компанії звично визначають як гудвіл.

У науковій літературі (наприклад, Б.А. Райзберг) поняття «ділова репутація фірми» визначається як уявлення партнерів про фірму, яке сприяє її діяльності та враховується в умовах господарювання, натомість імідж фірми – це сума вражень, «образ» товару (послуги) фірми, що виробляє або продає товар (послугу), та яке забезпечує положення фірми на ринку, відданість покупця фірмовій марці. Л.

Новіченкова трактує репутацію фірми як колективну думку про компанію, що формується з часом у свідомості цільових груп на основі експертної оцінки економічного, соціального й екологічного аспектів її діяльності, а імідж фірми, на думку дослідниці, – це стійкий емоційно забарвлений образ, що формується у свідомості цільових груп у результаті сприйняття інформації про організацію [8].

Міжнародна організація – International Reputation Institute (IRI) виділяє основні складові репутації, які в комплексі дають адекватну оцінку будь-якому бізнесу. Серед них гудвіл, імідж, фінансова стійкість (здатність протистояти кризовим ситуаціям), соціальна відповідальність (дії, що викликають довіру як у працівників, так у суспільства), репутація керівництва, організаційна культура, а також якість продукції [9].

Виділення зазначених складових репутації має достатньо велике значення. Адже їх оптимізація має допомоги у вирішенні задачі підняття ділової репутації на більш високий рівень, а отже і забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємства.

В той же час, на нашу думку, система вищеназаних складових має бути доповнена. Яким чином? Розглянемо дві групи доповнень. Перша – це ті, які сформульовані у літературі. Другу групу доповнень становлять пропозиції автора цієї статті. Підкреслимо, що достатньо повне визначення усіх істотних складових ділової репутації, як вже зазначалось, є дуже важливим для наступної розробки організаційно-правових програмних документів: комплексних (цільових комплексних)

програм, стратегій забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Щодо пропозицій, висловлених вченими щодо ділової репутації, підвищення конкурентоспроможності компанії. Конкурентоспроможність підприємства на ринку визначають за допомогою конкурентних переваг, які виникають в економічній, технічній, організаційній сферах діяльності підприємства.

Відомий фахівець з проблем ділової репутації підприємств Д.І. Берницька пропонує розглядати конкурентні переваги в сучасних умовах розвитку економіки як здатність наявного потенціалу підприємства формувати й підтримувати сукупність певних властивостей, що відносяться до ділової репутації. Це система задекларованих цінностей та ділових принципів, культура якості ведення бізнесу, корпоративна філософія, а також місія і стратегія підприємства відносно його конкурентів. Зазначені та ін. властивості мають відповідати вимогам споживачів та партнерів, забезпечувати можливість перспективного розвитку, враховуючи нестабільність ринкового середовища [1].

Конкурентну перевагу визначають як рівень ефективного використання всіх видів ресурсів, які знаходяться в розпорядженні підприємства. Це специфічні характеристики і властивості товару, які створюють для компанії певну перевагу над своїми прямими конкурентами. Конкурентна перевага – це будь-який чинник, що дає змогу підприємству досягти фінансових результатів. Набуття й утримання конкурентних переваг підприємствами залежить передусім від їх джерел. До основних джерел стійкої

конкурентної переваги М. Портер відносить: унікальну конкурентну позицію підприємства; ретельно підібрану систему видів діяльності; ставлення до конкурентів (компроміси, співробітництво тощо); визначення ключових факторів успіху [9]

Ж.-Ж. Ламбен визначає три групи факторів формування конкурентних переваг підприємства [10]: якість продукції (відмінні якості товару, які мають підвищену цінність для споживача); витрати виробництва (переваги підприємства в питаннях контролю над рівнем цін і витрат, адміністрування й управління товаром) та ключові компетенції (особливі навички або технології, які створюють унікальну цінність для споживача).

Що стосується другої групи доповнень системи вищеназваних складових сутності ділової репутації. Це та група, яку пропонує автор цієї статті Зокрема, пропонуємо до засобів істотних складових ділової репутації, забезпечення конкурентних переваг віднести додержання норм екологічності, використання ефективних методів менеджменту тощо. Наприклад, зараз деякі українські фірми. Наприклад, мережа онлайн-ресторанів SMILEFOOD першої в українському ресторанному бізнесі початку впровадження системи японського менеджменту Kaizen. Це метод запускає безперервне вдосконалення бізнес-процесів, в тому числі технологію бережливого виробництва, особистої ефективності співробітників та інших аспектів життя компанії. Таку модель менеджменту використовують, як відомо, такі успішні корпорації, як Toyota, Nissan, Canon, Honda, Komatsu, Matsushita і ін. Крім того, таку складову ділової репу-

тації як імідж (здатність підприємства емоційно приваблювати) доцільно доповнити вказівкою на міжнародний імідж держави, до якої належить підприємство або (якщо компанія приватна) – вказівкою на громадянство країни кінцевих володільців підприємства. Мається на увазі дружність або ворожість держави щодо середовища, де визначається імідж (ділова репутація) компанії. Наприклад, національна належність підприємства до РФ або, якщо кінцевими його бенефіціарами є громадяни Росії – практично знищує ділову репутацію компанії в очах багатьох громадян України. Да і не тільки України. Це обумовлюється агресією, ворожістю дій керівництва Росії по відношенню до нашої країни.

Слід також доповнити основні складові ділової репутації підприємства показниками інноваційності бізнесу: інноваційності продукції підприємства, процесу виробництва тощо.

Висновки. За рахунок ділової репутації в сучасних умовах (умовах глобалізації ринкової економіки) може бути забезпечено підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Слід розрізняти такі поняття як «репутація» і «ділова репутація». Репутація – це суспільно-позитивна оцінка соціальних якостей людини, загальна думка, що склалася про когось або про щось.

Ділова репутація вважається вужчим поняттям ніж репутація, оскільки воно охоплює оцінку особи (юридичної особи) лише у сфері суспільно-виробничих відносин.

Виділення зазначених складових репутації має достатньо велике значення. Адже їх оптимізація має допомогти у вирішенні задачі підняття діло-

вої репутації на більш високий рівень, а отже і забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємства. Це по перше. По друге. Достатньо повне визначення усіх істотних складових ділової репутації є дуже важливим для наступної розробки організаційно-правових програмних документів: комплексних (цільових комплексних) програм, стратегій забезпечення підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Система вищезазначених складових має бути доповнена. Пропонуємо ввести таку складову ділової репутації як імідж доповнити вказівкою як на найважливіший – міжнародний імідж держави, до якої належить підприємство або (якщо компанія приватна) – вказівкою на громадянство країни кінцевих володільців підприємства.

Слід також доповнити основні складові ділової репутації підприємства показниками інноваційності бізнесу: інноваційності продукції підприємства, процесу виробництва тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берницька Д.І. Ділова репутація як стратегічний чинник розвитку підприємства (Електронний ресурс) / Д.І. Берницька, Н.О. Кравчук // Інноваційна економіка. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_3/41.pdf
2. Горин С.В. Потенціал малых предприятий различных организационно-правовых форм. / С.В. Горин, С.В. Тиньков, // Репутациология. – 2007. – №7. – С. 67-75
3. Гребешкова О. М. Ділова репутація як стратегічний актив компанії / О.М. Гребешкова, О.В. Шиманська // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2007. – № 1-2. – С.493-502.

4. Зайцев І. Добрий гудвіл (Електронний ресурс) / Іван Зайцев // *Контракти*. – № 16. – Режим доступу: <http://kontrakty.com.ua/show/ukr/article/37/1620067235.html>

5. Репіна І.М. Ділова репутація підприємства: Етимологія та оцінювання нематеріального активу (Електронний ресурс) / Режим доступу: <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/1311/1/Repina.pdf>

6. Радіонов О.В. Ділова репутація підприємства: формування, діагностика, розвиток: монографія. / О.В. Радіонов. – Луганськ: Ноулідж, 2009. – 408с.

7. Серов С.Л. До питання про контроль і нагляд в антикорупційному механізмі сучасної української держави // *Наукові записки*. Серія: Право. 2019. Випуск 6. Кропивницький: ТЛОВ «ПолімедСервіс», 2019. 158 с. С. 57–61

8. Новіченкова Л. Деловая репутация – от системы к результату // *Управление компанией*. 2007.- № 2

9. Портер М. Конкуренция / М. Портер; пер. с англ. – М.: Вильямс, 2005. – 608 с.

10. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок / Ж.-Ж. Ламбен. – СПб.: Питер., 2007. – 800 с.

REFERENCES:

1. Bernytska, D.I., Kravchuk, N.O. (2011). Dilova reputatsiia yak stratehichniy chynnyk rozvytku pidpriemstva [Business reputation as a strategic factor of enterprise development]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 3, 41–45. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_3/41.pdf [in Ukrainian].

2. Gorin, S.V., Tinkov, S.V. (2007). Potentsial malykh predpriatyirazlichnykh organizatsionno-pravovykh form [Potential of small enterprises of various organizational and legal forms]. *Reputatsiologiya – Reputation Study*, 7, 67–75 [in Russian].

3. Hrebeshkova, O.M., Shymanska, O.V. (2007). Dilova reputatsiia yak stratehichniy

aktyv kompanii [Business reputation as a strategic asset of the company]. *Stratehiia rozvytku Ukrainy (ekonomika, sotsiologhiia, pravo) – Development Strategy of Ukraine (economics, sociology, law)*, 1-2, 493–502 [in Ukrainian].

4. Zaitsev, I. (2006). Dobryi hudvil [Good Goodwill]. *Kontrakty – Contracts*, 16. Retrieved from <http://kontrakty.com.ua/show/ukr/article/37/1620067235.html> [in Ukrainian].

5. Riepina, I.M. (2010). Dilova reputatsiia pidpriemstva: etymolohiia ta otsiniuvannia nematerialnoho aktyvu [Business reputation of the enterprise: etymology and evaluation of intangible assets]. *Formuvannia rynkovoï ekonomiky – Formation of market economy, Special issue: Economics of the enterprise: theory and practice*, 1, 155–169. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/1311/Repina.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

6. Radionov, O.V. (2009). Dilova reputatsiia pidpriemstva: formuvannia, diahnostyka, rozvytok [Business reputation of the enterprise: formation, diagnostics, development]. *Luhansk: Noulidzh* [in Ukrainian].

7. Sierov, S.L. (2019). Do pytannia pro kontrol i nahliad v antykoruptsiinomu mekhanizmi suchasnoi ukrainskoi derzhavy [On the issue of control and supervision in the anti-corruption mechanism of the modern Ukrainian state]. *Naukovi zapysky. Serii: Pravo – Scientific notes. Series: Law*, 6, 57–61 [in Ukrainian].

8. Novichenkova, L. (2007). Delovaya reputatsiia – ot sistemy k rezultatu [Business reputation – from system to result]. *Upravlenie kompaniei – Company management*, 2, 60–63 [in Russian].

9. Porter, M. (2005). *Konkurentsiia* [Competition]. Moscow: Vilyams [in Russian].

10. Lambin, J.-J., Schuiling, I. (2007). *Menedzhment, orientirovannyna rynek* [Market-Driven Management: Strategic and Operational Marketing]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ В ДЕРЖАВІ

УДК 35:354

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-198-204](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-198-204)

Михайловська Олена Василівна,

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та менеджменту організацій Національний університет «Чернігівська політехніка», 14035, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95, тел.: (050) 355-02-85, e-mail: m-olena@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-7682-2292>

Старченко Григорій Володимирович,

доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та менеджменту організацій Національний університет «Чернігівська політехніка», 14035, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95, тел.: (0462) 921-914, e-mail: g.v.starchenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2707-1055>

Дука Анастасія Петрівна,

доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління та менеджменту організацій Національний університет «Чернігівська політехніка», 14035, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95, тел.: (050) 385-80-49, e-mail: apd@online.ua, <https://orcid.org/0000-0001-7682-4274>

ПРОГРЕСИВНІ УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПУБЛІЧНІЙ СФЕРІ

Анотація. Досліджено сутність управління проектами та управління змінами як одних з прогресивних управлінських технологій в сучасному світі. Зазначено, що напрацьовані інструменти проектного менеджменту та менеджменту змін не знайшли широкого використання у практичній діяльності на різних рівнях публічного управління. Наголошено, що управлінці в основному продовжують використовувати лише традиційні підходи. Схарактеризовано ключові елементи «управління проектами» та «управління змінами». Розкрито сучасні підходи до тлумачення наукових категорій, що досліджуються. Виокремлено зв'язок між управлінськими технологіями, що досліджуються та напрями їх використання в публічно-управлінській діяльності. Представлено узагальнену систему взаємозв'язку управління змінами та управління проектами і процесу переходу з поточного стану до бажаного. Підкреслено, що створення та впровадження змін, особливо в публічній сфері, вимагає важкої роботи і розуміння процесу впровадження змін. Наголошено, що перелік проблемних питань пов'язаних з управління змінами, включає в себе функціональні проблеми та проблеми прийняття рішень. Акцентовано, що постійні зміни створюють проблему ухвалення ефективних управлінських рішень, що призводить до утворення замкнутого циклу безперервного процесу управління змінами. Зазначено про існування

багатьох підходів та інструментів для удосконалення роботи організації, але вказано, що всі вони коригують одну або декілька частин організації (процеси, системи, структура організації, робочі ролі). Представлено ключові складові забезпечення успішного управління з реалізації змін. Доведено, що управління проектом фокусується на завданнях для досягнення вимог проекту, а управління змінами орієнтоване на людей, на яких вплинула зміна.

Ключові слова: публічне управління, управління проектами, управління змінами, взаємодія.

Mykhailovska Olena Vasilievna,

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Public Administration and Organizations' Management in Chernihiv Polytechnic National University, 14035, Chernihiv, Shevchenko Str., 95, tel.: (050) 355-02-85, e-mail: m-olena@ukr.net, <http://orcid.org/0000-0002-7682-2292>

Starchenko Grygoriy Vladimirovich,

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Public Administration and Organizations' Management Chernihiv Polytechnic National University, tel. тел.: (0462) 921-914, e-mail: g.v.starchenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2707-1055>

Duka Anastasiia Petrovna,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor at the Department of Public Administration and Organizations' Management in Chernihiv Polytechnic National University, 14035, Chernihiv, Shevchenko Str., 95, tel.: (050) 385-80-49, e-mail: apd@online.ua, <https://orcid.org/0000-0001-7682-4274>

PROGRESSIVE MANAGEMENT TECHNOLOGIES IN THE PUBLIC SPHERE

Abstract. The essence of project management and change management as one of the advanced management technologies in the modern world is studied. It is determined that the main tools of project management and change management have not been widely used in practice at various levels of public administration. It is emphasized that managers generally continue to use only traditional approaches. The key elements of “project management” and “change management” are characterized. Modern approaches to the interpretation of the studied scientific categories are revealed. The connection between the management technologies under study and the directions of their use in public administration activities is highlighted. It is represented by a generalized system of interrelation of change management and project management and the process of transition from the current state to the desired one. It is emphasized that it creates and implements changes, features in the public sphere, requires important work and understanding of the process of implementation of changes. It is emphasized that the list of issues related to change management includes functional and decision-making issues. It is emphasized that constant changes create the problem of making effective management decisions, which leads to the creation of a closed cycle of a continuous process of change management. It is defined about the existence of many approaches and tools to improve the organization of

work, but it is noted that they can all use one or more parts of the organization (processes, systems, organizational structure, work roles). The key components of ensuring successful management with the implementation of changes are presented. It is proved that project management focuses on tasks to achieve project requirements, change management in the assessment of people affected by the change.

Keywords: public management, project management, change management, interaction.

Постановка проблеми. Управління проектами та управління змінами на сьогодні є одними з найбільш прогресивних управлінських технологій в цивілізованих державах, що продовжують швидко розвиватись. Напрямів застосування даних концепцій менеджменту надзвичайно багато, і вони вже охоплюють практично всі сфери людської життєдіяльності. Однак, варто наголосити, що на сьогодні вже апробовані інструменти проектного менеджменту та менеджменту змін все ще не знайшли широкого використання у практичній діяльності на різних рівнях публічного управління в Україні, не дивлячись на певні теоретичні напрацювання. Для багатьох управлінців такі методи залишаються доволі невідомим напрямом у методиці управління, оскільки більшість з них продовжують віддавати перевагу традиційним підходам, використовуючи або застарілі командно-адміністративні методи управління, або точково-новітні (функціональний менеджмент). Варто наголосити, що вітчизняні науковці майже зовсім не приділяють уваги питанням співвідношення понять «управління змінами» та «управління проектами».

Аналіз останніх досліджень. Американські вчені сьогодні продовжують активно досліджувати не лише взаємозв'язок понять «управління змінами» та «управління проектами», а й приділяють увагу пошуку

дієвих механізмів використання даних управлінських технологій у практичній сфері публічного управління. Теоретичним питанням управління змінами приділяли увагу У. Бридж, Пітер Ф. Друкер, К. Левін, К. Хюберт, Дж. Хубер та інші. Сучасна методологія проектного менеджменту знайшла відображення в працях закордонних та вітчизняних дослідників, зокрема таких: С. Бушуєв, В. Вайсман, Д. Декарло, К. Кошкін, І. Мазур, Дж. Тернер, А. Товб, Г. Ципес, В. Шапіро, Ф. Ярошенко та інших. Водночас у вітчизняній управлінській теорії питання щодо розмежування «управління проектами» та «управління змінами» не знайшли належного висвітлення, а наукові праці в основному стосуються окремих складових даних технологій.

Мета статті. Дослідження ключових зв'язків між сучасними управлінськими технологіями (управління проектами та управління змінами) та напрямів їх використання в публічно-управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу. Управління змінами та управління проектами – дві критичні технології, які застосовують у процесі управлінської діяльності задля підвищити ймовірності успіху. Слід підкреслити, що найкращі роботи в аспекті розробки теоретичних положень та пошуку ефективних шляхів імплементації даних надбань з управління змінами

та управління проектами в практичну діяльність публічної сфери розробляються все ж таки за межами нашої держави, що, безумовно, є негативною тенденцією. Сьогодні можна зустріти твердження згідно з яким зміни – це проект, ініціатива або рішення, що впроваджується в організації для покращення способів виконання робіт, вирішення проблемних питань або використання можливостей [1]. Відповідно до інших визначень управління змінами – це: 1) системний підхід до роботи зі змінами; 2) структурований спосіб застосування інструментів, знань і ресурсів для ефективного стимулювання успіху організації [2]; 3) процес, інструменти і методи для управління людською стороною змін для досягнення необхідного результату [3]. При цьому управління змінами має чітку мету – забезпечити переваги й бажані результати зміни.

Сучасний підхід до тлумачення проекту визначає його розуміння як елементу, фрагмента чи етапу у виконанні певних програм, самодостатньо-

го управлінського рішення господарського, фінансового характеру. Таке його значення передбачає не пропозицію, що допускає зміни, альтернативи, уточнення, а конкретне завдання, обмежене визначеними рамками в просторі та часі, рівнем фінансування тощо. Отже, проект – це унікальне починання, одноразова послідовність дій, комплекс заходів, що спрямовані на досягнення певної мети. Він інтегрує в собі як певну ідею, задум, так і необхідні дії щодо впровадження цього задуму в практичну площину [4].

Водночас управління проектами – це застосування знань, навичок, інструментів і методів до проектної діяльності для задоволення вимог проекту. Управління проектами здійснюється за допомогою інтеграції процесів управління проектами: ініціювання, планування, виконання, моніторинг, контроль і закриття [3]. Узагальнено взаємозв'язок представлених технологій в управлінській системі можна візуалізувати за допомогою рис. 1.

Рис. 1. Взаємозв'язок управління змінами та управління проектами*
*побудовано авторами

Зазначимо й про те, що простий опис змін не призводить до їх реалізації. Створення та впровадження змін, особливо в публічній сфері, вимагає важкої роботи і розуміння процесу впровадження змін. Варто наголосити, що перелік проблемних питань пов'язаних з управління змінами, включає в себе функціональні проблеми та проблеми прийняття рішень. Постійні зміни ендogenous та екзогенного характеру створюють проблему ухвалення ефективних управлінських рішень у всіх сферах життєдіяльності людей тому приймаються в умовах ризиків та невизначеності [5]. Водночас вирішення проблемних питань викликають ще більше змін. Отримуємо замкнутий цикл безперервного процесу управління змінами.

Після внесення змін в діяльність певної організації, в кінцевому підсумку відбудеться вплив на одну або декілька сфер одночасно, серед яких: процеси, системи, структура організації, робочі ролі. Хоча існує багато підходів й інструментів, які використовуються для поліпшення роботи організації, всі вони коригують одну або декілька з наведених частин організації.

Зазначимо, що управління змінами та управління проектами – дві ключові технології, необхідні для ефективної реалізації змін у будь якій підсистемі публічного управління.

Представлені технології включають в себе інструменти, які можуть бути використані для допомоги управлінням у напрямі досягнення успіху. Необхідно підкреслити, що «технічна сторона» не обов'язково є технологічною та стосується всіх змін (культура, оновлення політики, проекти та ініціативи тощо) (рис. 2).

Тобто, як управління проектами, так і управління змінами підтримують перетворення організації з поточного стану через перехідний стан в бажаний майбутній стан (нові процеси, системи, організаційні структури або робочі ролі). Отже: 1) управління проектом фокусується на завданнях для досягнення вимог проекту; 2) управління змінами орієнтоване на людей, на яких вплинула зміна [6].

Важливим є те, що будь-які зміни в процесах, системах, організаційних структурах і / або робочих ролях матимуть технічну й кадрову складову. Управління проектами та управління змінами перетворилися в технології, що забезпечують як структуру, так й інструменти, які необхідні для успішного управління та реалізації змін в технічній і кадровій областях (рис. 3).

За таких умов якщо команда проекту визначає конкретні дії для переходу з поточного стану до цільового (шляхом зміни процесів, систем, організаційних структур чи робочих ролей), то команда зі змін описує в загальних рисах кроки, необхідні для допомоги людям, яких стосуються зміни, виконувати свою роботу (функції) з урахуванням змін.

Висновки. Нерозривність понять «управління проектами» й «управління змінами» та пошуку шляхів їх комплексного поєднання в практичній сфері публічного управління в сучасних трансформаційних умовах державно-управлінської діяльності є вимогою часу. Однак, варто розуміти ключові відмінності між ними, для ефективного впровадження реформаційних змін в Україні. У загальному розумінні метою управління проектами в публічній сфері є ефективне структуроване роз-

гортання ресурсів для розробки і впровадження рішення з точки зору того, що необхідно зробити для процесів, систем, організаційної структури та ро-

бочих ролей. Мета управління змінами полягає в тому, щоб допомогти кожній людині, на яку впливає зміна, зробити успішний перехід.

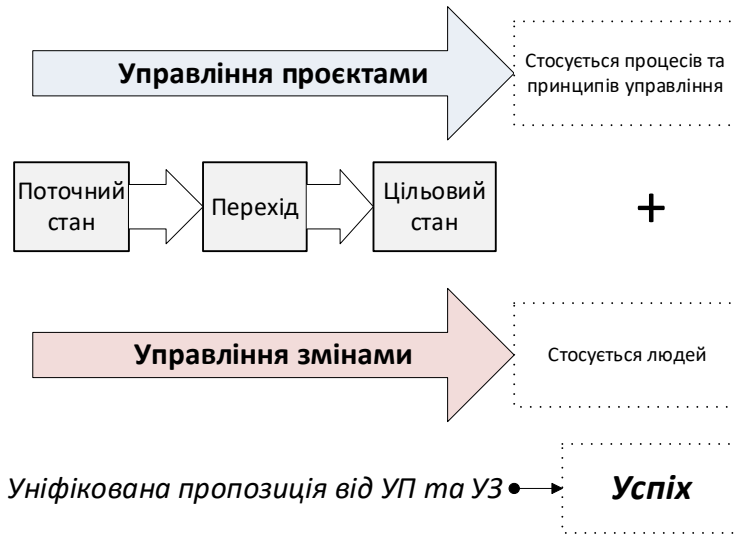

Рис. 2. Підтримка переходу з поточного стану до бажаного*
*побудовано авторами

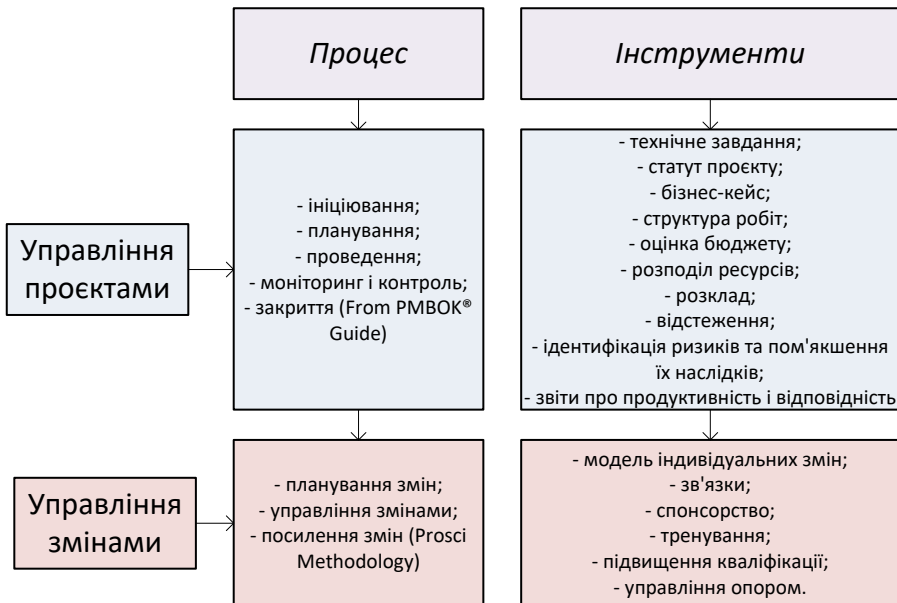

Рис. 3. Складові забезпечення успішного управління з реалізації змін
*побудовано авторами на основі [1]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Definition of Change Management. Prosci. URL : <https://www.prosci.com/resources/articles/change-management-definition>

2. The Ultimate List of Change Management Tools to Drive Change Like a Pro. Creately. URL: <https://creately.com/blog/diagrams/change-management-tools-list/>

3. Project management. I. Project Management Institute. II. Title: PMBOK guide. URL : https://repository.dinus.ac.id/docs/ajar/PMBOKGuide_5th_Ed.pdf

4. Макух Я.Д. Термінологічні рівні поняття “проект”. Глобалізація та управління проектами у XXI столітті: Матеріали наук.-практ. конф., Львів, 9-10 жовт. 2003 р. Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2003. С. 35-37.

5. Zhinko D. (2018) How Salesforce change management may reduce change pain. ScienceSoft. URL : <https://www.scnsoft.com/blog/salesforce-change-management>

6. Salesforce Support & Administration. ScienceSoft. URL : <https://www.scnsoft.com/services/salesforce/support>

REFERENCES:

1. *Definition of Change Management.* (2018). Prosci. URL : <https://www.prosci.com/resources/articles/change-management-definition> [in English].

2. *The Ultimate List of Change Management Tools to Drive Change Like a Pro.* (2021). Creately. URL: <https://creately.com/blog/diagrams/change-management-tools-list/> [in English].

3. *Project management.* (2013). I. Project Management Institute. II. Title: PMBOK guide. URL : https://repository.dinus.ac.id/docs/ajar/PMBOKGuide_5th_Ed.pdf [in English].

4. Makukh Ya.D.(2003). *Terminolohichni rivni poniattia “proekt” [Terminological levels of the concept of “project”].* Hlobalizatsiia ta upravlinnia proektamy u KhKhI stolitti: Materialy nauk.-prakt. konf., Lviv, 9-10 zhovt. 2003 r. L.: LRIDU NADU. pp. 35-37. [in Ukrainian].

5. Zhinko D. (2018) *How Salesforce change management may reduce change pain.* ScienceSoft. URL : <https://www.scnsoft.com/blog/salesforce-change-management> [in English].

6. *Salesforce Support & Administration.* (2019). ScienceSoft. URL : <https://www.scnsoft.com/services/salesforce/support> [in English].

Чернов Сергій Валерійович,

кандидат наук з державного управління, директор ТОВ «Одеський міжнародний медичний кластер», м. Одеса, (67820, Одеська обл., Овідіопільський район, село Прилиманське, вул. Центральна, 120). e-mail: chernovs@meta.ua, тел.: 0992490317, <https://orcid.org/0000-0002-0678-7209>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРОЕКТНОГО ПІДХОДУ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація: стаття присвячена розгляду онтологічного змісту та сутності проектного підходу в публічному управлінні сучасної держави, функціональних особливостей та переваг запровадження системи управління проектами в діяльності органів публічної влади держави. Визначено, що проектний підхід до управління проектами сьогодні є одним з найбільш затребуваних способів управління в сучасному світі. Обґрунтовано актуальність широкого запровадження в практиці публічного управління методології управління проектами та проектного підходу як нової культури управлінської діяльності та ефективного інструментарію належного врядування в умовах кризи, нестабільності та невизначеності, засобу вирішення виробничих, наукових і соціальних проблем. Узагальнено переваги запровадження проектного підходу в системі органів публічного врядування та фактори інституціоналізації управління проектами як самостійної галузі менеджменту та публічного управління. Зроблено висновок, що використання методології управління проектами на загальнодержавному рівні носить як стратегічний, так і тактичний характер. У стратегічному плані проектний підхід дає можливість сконцентрувати зусилля органів державної влади на вирішення нагальних проблем перспективного розвитку суспільства на його ключових напрямках, зниження напруги в соціально-політичній сфері, за рахунок підвищення ефективності діяльності державних органів укріпити їх легітимність та стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, встановити стійкий партнерський діалог з громадами та інституціями громадянського суспільства. У тактичному плані досягається економія бюджетних коштів, скорочення термінів виконання державних програм та національних проектів, відбувається певна оптимізація управлінських структур держави та покращується координація діяльності органів публічного врядування, налагоджується співпраця й публічно-приватне партнерство з суб'єктами ведення господарської діяльності.

Ключові слова: держава, публічне врядування, державна політика, проектний підхід, управління проектами.

Chernov Sergey Valerievich,

Ph.D in Public Administration, Director of LLC “Odessa International Medical Cluster”, Odesa, (67820, Odessa region, Ovidiopol district, Prylymanske village, 120 Tsentralna Street). e-mail: chernovs@meta.ua, tel.: 0992490317, <https://orcid.org/0000-0002-0678-7209>

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTATION OF THE PROJECT APPROACH IN THE PUBLIC ADMINISTRATION OF THE MODERN STATE

Abstract: The article is devoted to the consideration of the ontological content and essence of the project approach in public administration of the modern state, functional features and advantages of the introduction of the project management system in the activity of public authorities of the state. It is determined that the project approach to project management today is one of the most popular ways of management in the modern world. The relevance of the widespread introduction of project management methodology and project approach in the practice of public administration as a new culture of management and effective tools for good governance in a crisis, instability and uncertainty is substantiated, solving industrial, scientific and social problems. The advantages of introducing a project approach in the system of public administration bodies and the factors of institutionalization of project management as an independent branch of management and public administration are summarized. It is concluded that the use of project management methodology at the national level is both strategic and tactical. In strategic terms, the project approach makes it possible to focus the efforts of public authorities on solving urgent problems of long-term development of society in its key areas, reducing tensions in the socio-political sphere, by increasing the efficiency of public authorities to strengthen their legitimacy and resilience to internal and external threats establish a stable partnership dialogue with communities and civil society institutions. In terms of tactics, budget savings, reduction of implementation of state programs and national projects, some optimization of government structures and improved coordination of public authorities, cooperation and public-private partnerships with business entities.

Keywords: State, State policy, Public Governance, Project Approach, Project Management.

Постановка проблеми. Початок двадцятих років XXI століття ознаменований як переходом до завершального етапу інформаційної революції [1, с. 6], так і нечуваними досі в історії людства викликами, яким виявилися неспроможні протистояти найсильніші держави світу. Ковід-19 та обумовлений ним економічний спад з одночасно багатократно зростаючими потребами суспільства на охорону здоров'я, соціальний захист, сплеск безробіття внаслідок падіння виробництва й масового закриття малих і середніх підприємств, скорочення чисельності працюючих поставили сучасні держави перед необхідністю нарощування соціальних витрат за одночасного падіння надходжень до бюджету. Повсюдно підірвано стійкість самої держави перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, нарощується напруга в суспільстві, зменшується ефективність управління суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, що ставить під загрозу стабільність і подальший розвиток як демократичних, так і авторитарних державних систем, ставить завдання пошуку й запровадження нових інструментів і методів публічного управління, адекватних сучасним вимогам.

Як зазначає Е. Суслов, «Сьогодні не існує альтернативи переходу до інноваційної соціально-орієнтованої моделі розвитку держави. Дана модель розвитку базується, перш за все, на розкритті людського потенціалу, на зростанні якості наукових досліджень, доведенні їх до прикладного рівня, на створенні високотехнологічних галузей промисловості та впровадженні прогресивних і випереджаючих техно-

логій, на безперервній освіті, забезпеченні зростання навичок, на послідовній інтелектуалізації роботи на основі знань, на інноваціях у всіх сферах людської діяльності» [2, с. 311].

Аналіз останніх публікацій свідчить, що в сучасному науковому дискурсі проблематиці запровадження проектного управління в практику діяльності органів державної влади приділяється значна увага. Плідно працюють в цьому напрямку досліджень такі вітчизняні та російські науковці як І. Бачевська [24], Д. Бережний [13], А. Васильєв та С. Прокоф'єв [4], П. Ворона [7], О. Данченко та В. Лепський [6], А. Жданов та Е. Ісхакова [17], Л. Заверюха [21], Л. Кушнір [9], Л. Лутай та І. Баранець [19], В. Матвеев та С. Симонов [23], В. Молоканова [15], С. Назаренко [11], Е. Покачалова та М. Петров [12], О. Продиус та В. Прокоф'єва [20], О. Радченко та С. Погорелий [18], С. Старик [10], Г. Старченко [22], Є. Суслов [2], Т. Харченко та Т. Самойленко [16], П. Юшков [8], М. Якімова [14].

Мета статті полягає в розкритті онтологічного змісту та сутності проектного підходу в публічному управлінні сучасної держави, функціональних особливостей та переваг запровадження системи управління проектами в діяльності органів публічної влади держави.

Виклад основного матеріалу. Нова методологія державного та, більш широко – публічного управління – має демонструвати свою ефективність в умовах часової, фінансової та ресурсної обмеженості, принципової неможливості більш-менш достовірного довгострокового планування. Все це змінює усталену уяву про сутність і зміст самого феномену полі-

тичного управління. В функціонуванні державних органів влади науковці виокремлюють два окремих принципово відмінних один від одного видів діяльності – операційно-процесного та проектно-інноваційного. Традиційне державне управління тяжіє до операційно-процесного типу діяльності, який носить відносно усталений циклічно-повторюваний характер. Як правило, державні структури й створюються задля виконання певних державних функцій та відповідних управлінсько-організаційних процесів. При цьому поняття «процес» (від лат. *processus* – рух) в онтологічному плані являє собою послідовну зміну предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком, сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату, послідовну зміну станів об'єкту в часі [3].

На противагу традиційному державному (публічному) управлінню, за визначенням А. Васильєва й С. Прокоф'єва, в умовах гострої необхідності прискореного розвитку, модернізації, зростання тих чи інших життєво важливих показників виникає потреба у швидких якісно нових перетвореннях, які здійснюються переважно шляхом розробки та реалізації проектів, що реалізуються самостійно, об'єднуються, формують проектні програми, включаючи державні програми [4, с. 46]. В такому розумінні «проект» виступає як обмежена в часі, ресурсах та вимогах якості унікальна сукупність процесів, направлена на досягнення унікальних цілей та завдань для створення нової цінності (продукту або послуги) [5].

О. Данченко та В. Лепський визначають проект як «комплекс взаємо-

пов'язаних заходів, спрямований на створення унікального продукту чи послуги в умовах часових та ресурсних обмежень». Управління проектом розглядається ними як «планування, організація і контроль трудових, фінансових і матеріально-технічних ресурсів проекту, що спрямовані на ефективне досягнення цілей проекту» [6, с. 48].

Не випадково сьогодні в практиці публічного управління інтенсивно входить відносно нова концепція управління проектами (*Project Management*), яка вже продемонструвала свою ефективність в економічній сфері. Як зазначає доктор наук державного управління П. Ворона, «основу цієї концепції складає погляд на проект як на зміну початкового стану будь-якої системи, пов'язана із затратою часу і засобів. А процес цих змін, що здійснюються по раніше відпрацьованими правилами в рамках бюджету і часових обмежень, як нам уже відомо, являє собою управління проектами. До цього часу управління проектами стало визнаною у всіх розвинутих і нових індустріальних країнах методологією інноваційної діяльності» [7, с. 49].

Дійсно, досвід розвинутих країн світу свідчить про високу ефективність проектного управління як засобу виходу з економічної кризи, вирішення виробничих, наукових і соціальних проблем. П. Юшков відзначає, що досягнення цілей розвитку в чітко встановлені терміни та з урахуванням бюджетних обмежень створює можливість для забезпечення високої ефективності управління в умовах нестабільності та невизначеності. Відтак проектний підхід є найбільш доцільним інструментом вирішення проблем

розвитку національної економіки, ефективність якого доведена світовою практикою. Характерними ознаками програм розвитку є їх комплексність, багатогранність, бюджетність та довготривалість. Реалізація програм передбачає багаторівневу послідовність робіт, взаємозалежність результатів всіх етапів їх реалізації, складність системи бюджетування, доцільність та ефективність перерозподілу ресурсів [8, с. 187].

У свою чергу Л. Кушнір наголошує, що «найважливішим інструментом ХХ ст., який сприяв успішній реалізації цілим рядом країн їх модернізаційних проектів, було створення високоефективного господарського механізму управління економічним розвитком, заснованого на загальнодержавному плануванні із застосуванням проектного підходу в публічному управлінні. Насамперед це запровадження практики реалізації національних проектів, як покликани стимулювати створення асоціацій за участю представників держави, бізнесу, громадськості; сприяти виявленню інформації про ділових контрагентів; сприяти підвищенню кваліфікації і покращенню відбору чиновників, створювати можливості для контролю за їх діяльністю; забезпечувати прозорість планів, скорочувати базу корупції; сприяти зміцненню взаємної довіри» [9, с. 353–354].

Заради справедливості й наукової точності маємо відзначити, що проектний підхід в державному управлінні не є інноваційним ноу-хау сьогодення – значна кількість історичних проривів у розвитку різних держав світу пов'язана саме з розробкою та реалізацією такого роду проектів (згадаємо хоча б успішно реалізовані проекти

державного відродження Німеччини під керівництвом Людвіга Ерхарда, Польщі під керівництвом Лешека Бальцеровича, проект відновлення Європи після другої світової війни, відомий під назвою «План Маршалла», проект сингапурського «економічного дива» Лі Куан Ю тощо). На теренах сучасної України за С. Стариком «розробка проектів загальнодержавного значення бере свій початок із 1915 року, саме тоді було організовано комісію ГОЕЛРО (Державна комісія з електрифікації Росії) – це перший загальнодержавний перспективний план відбудови та розвитку економіки на основі електрифікації. Для впровадження проекту ГОЕЛРО були задіяні близько 200 діячів науки та техніки. Даний план був розрахований на 10–15 років та мав на меті реалізувати ідеї електрифікації всієї країни, саме тому електрифікацію розуміли як технічну реконструкцію економіки на найновітнішій основі. Однією із головних ідей даного проекту було використання усієї потужності гідроресурсів країни; передбачалась докорінна реконструкція на основі електрифікації усіх галузей народного господарства країни і переважно розвиток та удосконалення важкої промисловості, раціональне розміщення промисловості по всій території країни [10, с. 87].

Науковці наголошують, що в сучасному світі методологія та засоби управління проектами широко використовуються у всіх сферах цілеспрямованої і проектно-орієнтованої діяльності. За С. Назаренком протягом останніх 30 років в усьому світі управління проектами сформувалося як нова культура управлінської діяльності і стало своєрідним культурним мос-

том в цивілізованому бізнесі і діловій співпраці країн різних континентів із різною історією розвитку, традиціями, економікою і культурою. На разі вже важко назвати хоча б один проект світового значення, який здійснювався б поза рамками ідеології і методології управління проектами [11, с. 138].

Я. Бережний, Я. Жаліло та Д. Покришка підіймають планку запровадження проектного управління в публічній сфері до рівня національного інтересу України, адже сама ідея національних проектів виникла як прояв політики формування людського капіталу, намагання реалізувати конституційні пріоритети соціальної держави, права і свободи людини і громадянина [12, с. 96]. На думку зазначених вище фахівців Національного інституту стратегічних досліджень «застосування проектних підходів дозволяє забезпечити пріоритетність стратегічних інтересів суспільства перед інтересами та потребами, які диктує повсякденна політика, досягти міжсекторальної концентрації зусиль і ресурсів навколо визначених функціональних завдань. Досягнення в рамках проектів визначеності та прогнозованості державної політики створює фундамент для злагоджених дій держави та бізнесу в напрямі реалізації суспільно значущих завдань розвитку. Таким чином, національне проектування забезпечує довгостроковий горизонт планування й розвитку соціально-економічної системи, виходячи з необхідності подолання недовіри звичайного інструментарію державного управління, який, будучи ефективним при розв'язанні поточних завдань, втрачає дієздатність у стратегічному вимірі. Тому подальше запровадження

національного проектування в Україні необхідно розцінювати, у першу чергу, як інструмент реалізації комплексу стратегічно орієнтованих заходів, спрямованих на вирішення найактуальніших завдань системної модернізації значущої сфери суспільного життя» [13, с. 35].

Переваги проектного підходу до управління проектами зробили його одним з найбільш затребуваних способів управління в сучасному світі. До головних переваг проектного управління в публічній сфері експерти та науковці відносять:

- підвищення якості та ефективності персоналу за рахунок продуктивної практики управління проектами та моніторингу ефективності персоналу;
- передбачуваність термінів і результатів роботи, так як проект має план і графік його виконання;
- можливість швидко коригувати цілі, завдання і, відповідно, за необхідності – тактику проекту;
- можливість швидкого підключення новачків і партнерів до проекту;
- оптимізація часових рамок для вирішення проблем;
- підвищення ефективності взаємодії учасників проекту (А. Васил'єв та С. Прокоф'єв) [4, с. 51];
- наявність власної методології управління, яка регулює ініціювання, планування, виконання, моніторинг і моніторинг процесів, завершення операцій;
- надання можливості для поглинання встановленого обсягу фінансових ресурсів протягом певного періоду часу;

- ефективність у досягненні будь-якої унікальної мети (М. Якімова) [14, с. 61].

- можливість вирішувати найбільш важливі завдання з реформування держави в умовах строгих обмежень ресурсів та часу;

- забезпечення реалізації змін із мінімальними можливими відхиленнями якості продукту проекту, строками, бюджетом та досягненням задоволеності для всіх учасників проекту (В. Молоканова) [15, с. 7];

- інтегрованість проектного підходу саме в системі публічного управління, що передбачає узгодженість цілей (національних, секторальних, регіональних, місцевих) та побудови логічних структур проектів (програм), що дасть змогу визначити контрольні точки реалізації проекту та внести корективи в разі відхилення від плану реалізації (Т. Харченко та Т. Самойленко) [16, с. 23];

- проектний підхід дозволяє усунути «зайві» процеси, сконцентрувати зусилля на тих процесах, які спрямовані на створення або впровадження інновацій;

- управління проектами сприяє співпраці між співробітниками організації та залучення їх до інноваційного процесу;

- проектний підхід надає можливість спрогнозувати майбутні результати інноваційної діяльності завдяки складанню календарного плану, розбитого на етапи;

- у рамках управління проектом здійснюється більш ретельний та детальний контроль усіх ітерацій, внаслідок чого зростає ефективність проекту (А. Жданов та Е. Ісхакова) [17, с. 53–54];

- підвищення прозорості системи публічного управління та державної політики;

- підвищення рівня взаємодії між органами державної влади, місцевого самоврядування та громадянським суспільством [18];

- скорочення термінів реалізації життєво важливих для держави й суспільства проектів розвитку;

- більша ефективність пошуку, залучення та використання людських, організаційних, фінансових тощо ресурсів.

Т. Харченко та Т. Самойленко переконані, що вдосконалення публічного управління на основі застосування проектного підходу в даний час обумовлена вичерпністю і досить низькою ефективністю традиційних форм державного управління, заснованих на жорсткому адмініструванні, суворій ієрархії і централізації. Тенденції розвитку сучасного суспільства відображають необхідність формування нових підходів до організації та реалізації публічного управління, що підтверджується реорганізацією органів влади, вдосконаленням нормативно-правової бази для підвищення ефективності їх діяльності, розширенням переліку публічних послуг, інтеграцією нових інформаційних технологій і управлінських структур [16, с. 23].

Таким чином, зазначають Л. Лутай, І. Баранець «незважаючи на всі ці складності, в сучасному інформаційному світі управління проектом стає основною управлінською методологією. Проект існує доти, доки потрібно отримати кінцевий результат. Саме спільні складові об'єднують проектне управління з управлінням у соціальній та публічних сферах, але остан-

ні мають відмінності. На управління соціальними (публічними) процесами дуже впливають фактори зовнішнього та внутрішнього середовища, що значно змінює алгоритм процесів управління та використання ресурсів, тому кожний наступний управлінський процес у соціальній (публічній) сфері необхідно вважати новим. Отже, проект можна визначити як управління взаємопов'язаними процесами та ресурсами у нових просторових і часових умовах під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів для досягнення певного результату [19, с. 23].

За свідченнями О. Продіус та В. Прокоф'єва в сучасному світі вже відбулася інституціоналізація управління проектами як самостійної галузі менеджменту та публічного управління, що обумовлено наступними факторами:

- підвищення темпів змін у промисловості, за яких управління є одним зі шляхів досягнення успіху у змаганні зі змінами;
- умови ринку стають більш вибагливими, проекти – масштабнішими і такими, що потребують більшого професіоналізму в управлінні;
- дедалі частіше діяльність менеджерів пов'язана з виконанням проектів, проте управління проектами відрізняється від іншої управлінської діяльності, вимагаючи спеціальних умінь, інструментів, організаційної структури тощо;
- поглиблюються проблеми інтеграції як різних компаній, так і різних видів діяльності у ході виконання проектів, а проектний менеджмент упроваджує форми і методи, які дають змогу справлятися із цими інтеграційними процесами [20, с. 142].

В науковому дискурсі проектного менеджменту різноманітні концепції управління проектом розглядаються переважно у чотирьох основних підходах – функціональному, динамічному, предметному та процесному.

Функціональний підхід Л. Заверюха називає найбільш універсальним, оскільки він передбачає розгляд основних функцій управлінської діяльності: аналіз, планування, організація, контроль. Динамічний підхід дає змогу визначити конкретний зміст функцій на кожному етапі і здійснення проекту; передбачає розгляд у часі всіх процесів, пов'язаних з основною діяльністю з виконання проекту. Цей процес пов'язаний з логікою розвитку робіт і визначає так зване спеціальне управління реалізацією проекту, яке охоплює аналіз проблеми, розроблення концепції проекту, базове та детальне проектування, будівельно-монтажні та пусконаладжувальні роботи, експлуатацію та демонтаж. Предметний підхід визначає об'єкти проекту, на які спрямоване управління [21, с. 63].

Розглядаючи особливості управління проектами в публічній сфері чернігівський науковець Г. Старченко робить наголос на тому, що це – «процес інституціоналізації у програмно-цільовий формат способів втручання державних органів влади чи органів місцевого самоврядування у соціальну дійсність з метою розв'язання публічної проблеми» [22, с. 87].

У публічній сфері Г. Старченко розрізняє такі типи проектів: «програмні, дослідницькі, проекти технічної допомоги. Окрім цього виділяють проекти під оголошені конкурси та проекти, що розробляються за ініціативою про-

ектодавця. Серед зазначених типів проектів слід виділити проекти розвитку та організаційні проекти, які спрямовані на чітке визначення (наприклад, за об'єктами: будівництво аеропорту, будівництво мосту чи автостради, проведення реформи охорони здоров'я тощо) й управління інвестиціями та зміну усталених процедур у державному секторі»[22, с. 87].

Внаслідок своєї інноваційності та відносно молодого управлінського «віку» проектного підходу в публічному управлінні, його значно більшого рівня складності відносно традиційного процесуального підходу ефективність запровадження проектного управління в практиці діяльності органів державної влади вимагає як відповідного нормативно-правового регулювання, розробки методичного забезпечення управління підготовкою та реалізацією державних проектів, так і створення системи навчання та підвищення кваліфікації державних службовців, залучених до розробки й реалізації публічних проектів, створення інформаційних систем управління проектами в органах державної влади, координуванні їх діяльності з іншими урядовими структурами та взаємодії з бізнесом і структурами громадянського суспільства, що має забезпечити інтеграцію усіх елементів системи управління проектом.

Аналізуючи сучасний досвід використання проектно-орієнтованого менеджменту в практиці державного управління В. Матвеев та С. Симонов окреслюють наступні чотири ключові напрямки.

«1. Реформи в різних соціальних сферах, в тому числі в соціальній, політичній, економічній тощо. Розвиток

держави вимагає постійного розвитку цих напрямків, який може здійснюватися як поступово, так і більш різко. Використання проектно-орієнтованих інструментів управління в останньому випадку є більш виправданим в контексті обмежених ресурсів.

2. Зміни в роботі та організаційній структурі влади. Динамічне зовнішнє середовище та необхідність прискорення модернізації та структурного регулювання національної економіки зумовлюють обґрунтованість поступового впровадження принципів управління проектами в процеси формування організаційної структури державного управління.

3. Державно-приватне партнерство. У більшості країн світу методологія управління проектами на принципах державно-приватного партнерства досягла значних результатів.

4. Проектно-орієнтоване управління національною економікою. У цій сфері державного управління застосування проектно-орієнтованих принципів управління багато в чому схоже на механізм державно-приватного партнерства (ДПП). Суттєвою відмінністю є кількість учасників проекту: якщо в проектах ДПП уряд і бізнес працюють разом, то в проектах розвитку галузі за всіма аспектами проекту відповідальність уряду становить відповідальність уряду.» [23, с. 38].

Цей перелік варто продовжити п'ятим ключовим напрямком, вже яскраво виокремленим в практичній діяльності багатьох держав: пріоритетні національні проекти як особливий інструмент публічної політики держави, що забезпечує швидкі рішення для виконання особливо нагальних для суспільного розвитку завдань поза

межами поточного режиму державного управління або реформування окремих аспектів життя. Власне широківідоме «Велике будівництво», що здійснюється у 2020 – 2021 рр. під патронатом Президентом України В. Зеленського має усі характерні ознаки саме національного проекту.

Висновки. Підсумовуючи проведено в статті наукову розвідку, наведемо узагальнюючу характеристику, надану І. Бачевською: «сучасний вектор розвитку економіки зумовлює особливу роль пріоритетних національних проектів, які спрямовані на розвиток людського капіталу, інфраструктури загальнонаціонального та міжрегіонального значення, стимулювання розвитку високотехнологічних галузей, впровадження інновацій, сприяння прогресивним структурним зрушенням. В умовах дефіциту бюджетних коштів та реформування системи державного управління відповідно до вимог ринкової економіки особливої актуальності набуває вивчення інвестиційної складової національних проектів на основі зарубіжного досвіду [24, с. 174].

Таким чином, можемо зробити загальний висновок, що використання методології управління проектами на загальнодержавному рівні носить як стратегічний, так і тактичний характер. У стратегічному плані проектний підхід дає можливість сконцентрувати зусилля органів державної влади на вирішення нагальних проблем перспективного розвитку суспільства на його ключових напрямках, зниження напруги в соціально-політичній сфері, за рахунок підвищення ефективності діяльності державних органів укріпити їх легітимність та стійкість до вну-

трішніх і зовнішніх загроз, встановити стійкий партнерський діалог з громадами та інституціями громадянського суспільства. У тактичному плані досягається економія бюджетних коштів, скорочення термінів виконання державних програм та національних проектів, відбувається певна оптимізація управлінських структур держави та покращується координація діяльності органів публічного врядування, налагоджується співпраця й публічно-приватне партнерство з суб'єктами ведення господарської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна медійна : на порозі інформаційної революції : моногр. [О. Бухтатий, О. Радченко, Г. Головченко; За науковою редакцією д. держ. упр., проф. Радченка О. В.]. Київ : Видавець СВС Панасенко, 2015. 208 с.
2. Сулов Е. Проектный подход к государственному управлению инновационным развитием экономики. *Вестник факультета управления СПбГЭУ*. 2017. № 1-2. С. 310–314.
3. Процес. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес>.
4. Васильев А., Прокофьев С. Организация проектного управления в органах государственной власти. *Управленческие науки*. 2016. Т. 6. № 4. С. 44–52.
5. Проект. Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Проект>.
6. Данченко О., Лепський В. Сучасні моделі та методи управління проектами, портфелями проектів та програмами. *Управління розвитком складних систем*. 2017. Вип. 29. С. 46–54.
7. Ворона П. Методологічні особливості управління інноваційними проектами у змісті підготовки менеджера з управ-

ління інноваційною діяльністю. *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки*. 2017. Вип. 20. С. 48–53.

8. Юшков П. Проблеми і недоліки реалізації проектів державних цільових програм у системі проектного управління економіки України. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 47(1). С. 187–191.

9. Кушнір Л. Національні проекти України: проблеми їх інституціонального та ресурсного забезпечення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 21. С. 347–354.

10. Старик С. Національні проекти як форма соціально- економічних трансформацій. *Економіка та держава*. 2011. № 11. С. 86–87.

11. Назаренко С. Теоретичні засади управління проектами регіонального розвитку. *Вісник Черкаського університету. Серія : Економічні науки*. 2017. Вип. 1. С. 137–144.

12. Покачалова Е., Петров М. Приоритетные национальные проекты в государственном управлении: нормативная основа и организационное измерение. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 3(86). С. 94–103.

13. Бережний Я., Жаліло Я., Покришка Д. Політика реалізації національних проектів: перспективи розвитку в Україні. *Економіка України*. 2013. № 10. С. 32–34.

14. Якимова М. Проектное управление в структуре инструментария государственной политики. *Вестник Пермского университета. Серия: Политология*. 2016. № 3. С. 48–62.

15. Молоканова В. Впровадження ціннісно-орієнтованого проектного менеджменту у сфері державного управління. *Аспекти публічного управління*. 2017. Т. 5, № 11. С. 30–37.

16. Харченко Т., Самойленко Т. Впровадження інструментів проектного підходу в систему публічного управління. *Вісник Сумського національного аграрного універ-*

ситету. Серія : Економіка і менеджмент. 2019. Вип. 1. С. 21–25.

17. Жданов А., Исакова Э. Гибкий подход к проектному управлению как инструмент эффективного внедрения инноваций. *Экономика и управление: научно-практический журнал*. 2019. № 1 (145). С. 52–55.

18. Радченко О., Погорелий С. Моделирование інформаційної взаємодії між органами публічної влади та суспільством. *Публічне управління : теорія та практика*. 2012. № 3(11). С. 77–85.

19. Лутай Л., Баранець І. Теоретичні засади управління проектами публічної та соціальної сфер. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2018. № 3. С. 20–25.

20. Продіус О., Прокоф'єва В. Історичні передумови розвитку проектного управління. *Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво*. 2019. № 3. С. 141–146.

21. Заверюха Л. Концептуальні положення управління інвестиційним проектом. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 6. С. 63–66.

22. Старченко Г. Проактивне управління проектами в публічній сфері. *Публічне адміністрування: наукові дослідження та розвиток*. 2017. № 2. С. 84–91.

23. Матвеев В., Симонов С. Проектный менеджмент в государственном управлении. *Вестник ОрелГИЭТ*. 2019. № 1 (47). С. 36–40.

24. Бачевська І. Національні проекти зарубіжних країн: інвестиційний аспект. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 36. С. 174–181.

REFERENCES:

1. Bukhtatiy, O., Radchenko, O., Golovchenko, G. (2015). *Ukrayina mediyna : na porozi informatsiyanoi revolyutsiyi*. [Media Ukraine: on the threshold of the information revolution]. Kyiv: Publisher Panasenko. [in Ukrainian].

2. Suslov, E. (2017). Proyeektnyy podkhod k gosudarstvennomu upravleniyu innovatsionnym razvitiyem ekonomiki [Project approach to state management of innovative economic development]. *Vestnik fakul'teta upravleniya SPbGUEU – Bulletin of the Faculty of Management of St. Petersburg State University of Economics*, 1-2, 310–314 [in Russian].
3. Project. From Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Проект>. [in Ukrainian]
4. Vasiliev, A., Prokofiev, S. (2016), Orhanizatsiia proektnoho upravleniia v orhanakh gosudarstvennoy vlasty [Organization of project management in public authorities]. *Upravlencheskiye nauki – Management Sciences*, 4, 44 – 52 [in Russian].
5. Process. From Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес>. [in Ukrainian]
6. Danchenko, O., Lepsky, V. (2017). Cuchasni modeli ta metody upravlinnya proektamy, portfelyamy proektiv ta prohramamy [Modern models and methods of project management, project portfolios and programs]. *Upravlinnya rozvytkom skladnykh system – Management of development of complex systems*, 29, 46–54 [in Ukrainian].
7. Vorona, P. (2017). Metodolohichni osoblyvosti upravlinnya innovatsiynymy proektamy u zmisti pidhotovky menedzhera z upravlinnya innovatsiynoyu diyal'nistyuu [Methodological features of innovation project management in the content of training of innovation management manager]. *Vytoky pedahohichnoyi maysternosti. Seriya : Pedahohichni nauky – Origins of pedagogical skill. Series: Pedagogical sciences*, 20, 48–53 [in Ukrainian].
8. Yushkov, P. (2019). Problemy i nedoliky realizatsiyi proektiv derzhavnykh tsil'ovykh prohram u systemi proektnoho upravlinnya ekonomiky Ukrainy [Problems and shortcomings of the implementation of projects of state target programs in the system of project management of the economy of Ukraine]. *Prychornomors'ki ekonomichni studiy – Black Sea Economic Studies*, 47(1), 187–191 [in Ukrainian].
9. Kushnir, L. (2012), Natsional'ni proekty Ukrainy: problemy yikh instytutsional'noho ta resursnoho zabezpechennya [National projects of Ukraine: problems of their institutional and resource support]. *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky – Scientific works of Kirovograd national technical university. Economic sciences*, 21, 347–354 [in Ukrainian].
10. Starik, S. (2011), Natsional'ni proekty yak forma sotsial'no-ekonomichnykh transformatsiy [National projects as a form of socio-economic transformation]. *Ekonomika ta derzhava – Economics and State*, 11, 86–87 [in Ukrainian].
11. Nazarenko, S. (2017). Teoretychni zasady upravlinnya proektamy rehional'noho rozvytku [Theoretical principles of regional development project management]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya : Ekonomichni nauky – Bulletin of Cherkasy University. Series: Economic Sciences*, 1, 137–144 [in Ukrainian].
12. Pokachalova, E., Petrov, M. (2012), Prioritetnyye natsional'nyye proekty v gosudarstvennom upravlenii: normativnaya osnova i organizatsionnoye izmereniye [Priority national projects in public administration: regulatory framework and organizational dimension]. *Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii – Bulletin of the Saratov State Law Academy*, 3(86), 94–103 [in Russian].
13. Bereznyi, Ya., Zhalilo, Ya., Pokryshka, D. (2013), Polityka realizatsiyi natsional'nykh proektiv: perspektyvy rozvytku v Ukraini [Policy of implementation of national projects: prospects for development in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 10, 32–44 [in Ukrainian].
14. Yakimova, M. (2016), Proyeektnoye upravleniye v strukture instrumentariya gosudarstvennoy politiki [Project management in the structure of public policy instruments]. *Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Poli-*

tologiya – *Bulletin of Perm University. Series: Political Science*, 3, 48-62 [in Russian].

15. Molokanova, V. (2017). Vprovadzhennya tsinnisno-oriyentovanoho proektnoho menedzhmentu u sferi derzhavnoho upravlinnya [Implementation of value-oriented project management in the field of public administration]. *Aspekty publichnoho upravlinnya – Aspects of public administration*, T. 5, 11, 30–37 [in Ukrainian].

16. Kharchenko, T., Samoilenko, T. (2019). Vprovadzhennya instrumentiv proektnoho pidkhodu v systemu publichnoho upravlinnya [Implementation of project approach tools in the public administration system]. *Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Seriya : Ekonomika i menedzhment – Bulletin of Sumy National Agrarian University. Series: Economics and Management*, 1, 21–25 [in Ukrainian].

17. Zhdanov, A., Iskhakova, E. (2019). Gibkiy podkhod k proyektnomu upravleniyu kak instrument effektivnogo vnedreniya innovatsiy [A flexible approach to project management as a tool for the effective implementation of innovations]. *Ekonomika i upravleniye: nauchno-prakticheskiy zhurnal – Economics and Management: scientific and practical journal*, 1 (145), 52-55 [in Russian].

18. Radchenko, O., Pogoreliy, S. (2012). Modelyuvannya informatsiyoi vzhayemodiyi mizh orhanamy publichnoyi vlady ta suspil'stvom [Modeling of information interaction between public authorities and society]. *Publichne upravlinnya : teoriya ta praktyka – Public Administration: Theory and Practice*, 3(11), 77–85 [in Ukrainian].

19. Lutai, L., Baranets, I. (2018). Teoretychni zasady upravlinnya proektamy

publichnoyi ta sotsial'noyi sfer [Theoretical principles of public and social project management]. *Rynok pratsi ta zaynyatist' naselennya – Labor market and employment* 3, 20–25 [in Ukrainian].

20. Prodius, O., Prokofieva, V. (2019). Istorychni peredumovy rozvytku proektnoho upravlinnya [Historical preconditions for the development of project management]. *Derzhava ta rehiony. Seriya : Ekonomika ta pidpryyemnytstvo – State and Regions. Series: Economics and Entrepreneurship*, 3, 141–146 [in Ukrainian].

21. Zaveryukha, L. (2015). Kontseptual'ni polozhennya upravlinnya investytsiynym proektom [Conceptual provisions of investment project management]. *Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukrayini – Formation of market relations in Ukraine*, 6, 63–66 [in Ukrainian].

22. Starchenko, G. Proaktyvne upravlinnya proektamy v publichniy sferi [Proactive project management in the public sphere]. *Publichne administruvannya: naukovy doslidzhennya ta rozvytok – Public Administration: Research and Development*, 7, 34–38 [in Ukrainian].

23. Matveev, V., Simonov, S. (2019). Proektnyy menedzhment v gosudarstvennom upravlenii [Project management in public administration]. *Vestnik OrelGIEYe – Bulletin of OrelGIET*, 1(47), 36 – 40 [in Russian].

24. Bachevskaya, I. (2013). Natsional'ni proekty zarubizhnykh krayin: investytsiynyy aspekt [National projects of foreign countries: investment aspect]. *Efektivnist' derzhavnoho upravlinnya – Efficiency of public administration*, 36, 174-181 [in Ukrainian]

ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 35.078

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-218-225](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-218-225)

Столар Вадим Михайлович,

аспірант кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, 01601, місто Київ, вул. Володимирська, 64/13, тел.: (044) 239-31-12, e-mail: sto-nauk@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-1493-6830>

МЕХАНІЗМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ (НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ)

Анотація. На основі вивчення зарубіжного досвіду удосконалення системи надання державних послуг, автором запропоновано механізми вдосконалення системи державних послуг в Україні. Аргументовано, що досвід зарубіжних країн у застосуванні таких механізмів, як регламентація, стандартизація, оптимізація, реінжиніринг, може бути ефективно застосований в Україні. Виявлено, що важливою умовою ефективного публічного управління є регламентація і стандартизація його основних процесів та результатів. Аргументовано, що ці механізми будуть сприяти ефективності функціонування системи державних послуг в Україні.

У цьому зв'язку, автор виокремив основні цілі оптимізації та автоматизації державних послуг. До основних цілей належать такі, як відсіювання надлишкових адміністративних процедур і, відповідно, структурних підрозділів, які їх проводять, спрощення документообігу, скорочення термінів надання державних послуг, налаштування інформаційно-комунікативного забезпечення усіх елементів системи державних послуг.

Показано, що в Україні є актуальною організація інформаційної комунікації між центральними органами виконавчої влади та урядом, а також між центральними і місцевими органами влади через офіційні веб-сторінки, в режимі он-лайн, розширення мережі доступу громадян до інформації про закони, нормативні акти, звіти, новини через пошукову систему Інтернет на відповідних сайтах. Наголошено, що потребує удосконалення механізм транзакційної присутності, яка передбачає інтерактивну взаємодію між громадянином та урядом.

Автор аргументував, що зарубіжний досвід оптимізації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою впровадження сучасних інформаційних комунікаційних технологій подає приклад кількох ефективних напрямів: електронний документообіг, електронний уряд, система «єдиного вікна». Ці інструменти є перспективами подальшого, більш глибокого та актуального дослідження даної теми.

Ключові слова: послуга, публічна послуга, державна послуга, муніципальна послуга, адміністративна послуга, соціальна послуга, регламентація, стандартизація, реінжиніринг.

Stolar Vadym Mihailovich,

Postgraduate student of Public Administration Department of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01601, tel. : (044) 239-31-12, e-mail: sto-nauk@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-1493-6830>

MECHANISMS FOR IMPROVING THE PUBLIC SERVICE SYSTEM IN UKRAINE (ON THE BASIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE)

Abstract. Based on the study of foreign experience in improving the system of public services, the author proposes mechanisms for improving the system of public services in Ukraine. It is argued that the experience of foreign countries in the application of such mechanisms as regulation, standardization, optimization, reengineering, can be effectively applied in Ukraine. It is revealed that an important condition for effective public administration is the regulation and standardization of its main processes and results. It is argued that these mechanisms will contribute to the efficiency of the public service system in Ukraine.

In this regard, the author highlighted the main goals of optimization and automation of public services. The main goals are such as eliminating redundant administrative procedures and, accordingly, the structural units that conduct them, simplifying paperwork, reducing the time of public services, setting up information and communication support for all elements of the public service system.

It is shown that in Ukraine it is important to organize information communication between central executive bodies and the government, as well as between central and local authorities through official websites, online, expanding the network of public access to information about laws, regulations, reports, news through the Internet search engine on relevant sites. It was emphasized that the mechanism of transactional presence, which provides for interactive interaction between citizens and the government, needs to be improved.

The author argued that foreign experience in optimizing the activities of public authorities and local governments through the introduction of modern information and communication technologies provides an example of several effective areas: electronic document management, e-government, the «single window» system. These tools are prospects for further, deeper, and more relevant research on this topic.

Keywords: service, public service, public service, municipal service, administrative service, social service, regulation, standardization, reengineering.

Постановка проблеми. У сучасних моделях державного управління, які спираються на ідею сервісної держави, зростає роль інституту державних послуг, що спонукає уряди шукати різноманітні способи удосконалення процесу надання державних послуг. Україна лише стала на подібний шлях модернізації державного управління. Відтак, є потреба вивчення зарубіжного досвіду. Було б помилково вважати, що той чи інший національний варіант механізму надання державних послуг буде однаково ефективним для будь-якої країни. Державна реформа в Україні, в рамках якої розглядаємо проблеми вдосконалення державних послуг, не має калькувати зарубіжний досвід, але враховувати основоположні принципи модернізаційних процесів. Тому, цікавим і корисним для вивчення можливості впровадження такого досвіду у пострадянських країнах є приклади країн з усталеними демократичними цінностями. У таких політичних системах постулюється особлива роль інституту державних послуг, а відносини між державою та суспільством – як рівнозначні. Високі досягнення у реформуванні державних послуг у США, країнах Західної Європи та деяких азіатських країн дають підстави для глибинного аналізу такого досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі з державного управління та економіки тема сутності сервісної держави розкривається на досить глибокому рівні. Разом з тим, наявність великої кількості праць з даної тематики не забезпечує актуальне розуміння основоположних принципів та методів вдосконалення системи дер-

жавних послуг у контексті здійснюваної реформи державного управління в Україні. Питання щодо шляхів підвищення якості надання адміністративних послуг в Україні дослідження Н.С. Грабаром [1]. Державне управління та європейська інтеграція досліджують Д. В. Вітер, Л. Л. Прокопенко, О. М. Руденко, Л. М. Усаченко та іншими [2; 3-8]. Нормативно-проектне забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Європейському Союзі представлено в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. Ю. П. Шаров та І.А. Чикаренко вивчали європейські стандарти публічного управління [4].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідити практику вдосконалення системи державних послуг у країнах Західної Європи та США, запропонувавши дієві механізми вдосконалення системи надання державних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зарубіжний досвід вдосконалення державних послуг свідчить, що важливою умовою ефективного публічного управління є регламентація і стандартизація його основних процесів і результатів [5-7; 12-13]. Регламентація державних послуг, по суті, є інвентаризацією всіх адміністративних дій і процесів, що встановлює терміни і послідовність процедур та дій органів влади, а також порядок їх взаємодії із споживачами послуг (фізичними або юридичними особами). Головним інструментом такої «інвентаризації» є регламенти – своєрідні інструкції, що впорядковують ту чи іншу діяльність. Адміністративний регламент – це правила, які визначають порядок виконання дій для реалізації функцій органами

державної влади, визначають умови, результати, а також учасників взаємодії. З огляду на активізацію пошуків шляхів оптимізації процесу надання державних послуг, актуалізується поняття електронних адміністративних регламентів, які для інтеграції роботи органів державної влади та місцевого самоврядування використовують інформаційно-комунікативні технології. Отже, завдяки впровадженню регламентів з використанням можливостей інформаційно-комунікаційних процесів відбувається модернізація управлінських процесів. Причини потреби удосконалення системи державних послуг такі: неефективність адміністративно-управлінських процесів в органах виконавчої влади; відсутність стандартів якості та низька доступність державних послуг; складність процедури отримання державних послуг; недосконалість або відсутність процедури контролю та оцінки діяльності органів виконавчої влади. Отже, метою регламентації державних послуг є впорядкування процесу і результату надання державних послуг, роблячи їх чіткими і прозорими для контролю ззовні.

Регламентація адміністративних процедур є важливим елементом комплексного процесу модернізації державного управління, в тому числі, базовим елементом для стандартизації державних послуг. «Стандарт» тлумачиться як зразок, шаблон, трафарет, еталон, який не має нічого оригінального і прийнятий за вихідний для зіставлення з ним інших подібних об'єктів, або як нормативно-технічний документ, що встановлює одиниці виміру, терміни їхнього визначення, вимоги до послуг тощо. Стандарт державної послуги є збалансованим по-

казником якості послуги, який повинен оптимально узгоджувати інтереси замовника та можливості виконавця послуги. Країни клієнтоорієнтованої моделі державного управління вдаються до такого методу вдосконалення державних послуг, намагаючись подолати високий рівень корупції, спричинений невпорядкованими обов'язками органами державної влади перед суспільством, необґрунтованість об'єму державного бюджетування у сфері надання послуг, зниження соціально-економічної ефективності державних послуг, низький рівень обслуговування (тривалість очікування послуги, неефективність документообігу в стилі «довідка на довідку», ускладнений доступ до інформації тощо). З огляду на зазначені фактори, основними завданнями стандартизації державних послуг є визначення критерію оцінки якості державних послуг, стимуляція внутрішніх резервів ефективності державних послуг (подолання дискримінації споживачів послуг за соціальними, фізіологічними, національними чи іншими ознаками), закріплення змінних вимог до якості і доступності державних послуг, переорієнтація діяльності органів державної влади на інтереси споживачів послуг, підвищення якості та ефективності адміністративних процедур, уніфікація вимог (стандартів) взаємодії надавача і споживача послуг, переорієнтація фінансування державних послуг на результат. Тож варто зазначити, що різні країни, які здійснюють процес стандартизації та регламентації державних послуг, демонструють різні національні підходи. У Великобританії стандарти якості сприймаються «як цілі, які повинні бути виконані і на-

віть перевершені», то в Італії стандарти якості асоціюються з юридичними зобов'язаннями. В офіційних виданнях рідко зустрічаються вирази типу «стандарти, які ми прагнемо досягти» або «зростання стандартів». Натомість італійські закони, що регламентують дії асоціацій споживачів, прямо говорять про визнання в якості фундаментальних прав споживачів і користувачів надання їм публічних послуг відповідно до стандартів ефективності та якості [7-9]. Французька Хартія Маріанна визначає цілі впровадження Хартії (стандартів), як спрощення доступу до служб, чуйне і ввічливе ставлення до клієнтів, зрозуміла відповідь на всі запити у встановлений термін, систематична реакція на усі скарги клієнтів, «ми прислуховуємося до вашої думки, щоб рухатися вперед» [5]. У Канаді, виходячи з концепції внутрішніх і зовнішніх стандартів, у країні розроблено «Цілі з надання послуг» для внутрішнього користування на рівні міністерств з метою контролю за роботою щодо покращення рівня обслуговування та підвищення рівня задоволеності громадян, а також «Стандарти надання послуг» для зовнішнього користування – у формі «Хартій надання послуг», що дозволяє досягти успіху у сфері оцінювання якості послуг. При цьому стандарти послуг, зазвичай, мають дві складові: стандарт послуги як «мета» та власне «стандарт послуги» [5]. Перший являє собою відсоток (або інший вимірюваний показник) очікуваного досягнення заявлених стандартів послуг (як-от, підрозділ прагне досягти встановленого стандарту в 90 % наданих послуг), є внутрішнім критерієм, тому доводиться до відома лише персоналу. Дру-

гий – це зобов'язання суб'єкта надання послуги у вигляді публічної заяви, де описується рівень обслуговування, на який можуть очікувати клієнти, написаної з точки зору самих клієнтів (наприклад, після отримання заповненої клієнтом заяви, рішення щодо неї має бути прийнято, зазвичай, упродовж 10 робочих днів). Отже, стандартизація в державному управлінні – це діяльність з встановлення правил надання державних послуг, спрямована на забезпечення можливості отримання державних послуг громадянами та організаціями в певних обсягах і певної якості.

У контексті модернізації державного управління в Україні, варто відзначити, що в низці зарубіжних країн поряд з регламентацією та стандартизацією державних послуг успішно впроваджуються заходи з оптимізації та автоматизації роботи органів державного управління. Оптимізація процесу надання державних послуг означає підвищення якості послуги шляхом спрощення самого процесу її надання (скорочення строку очікування та надання, переліку документів, кількості задіяних службовців та кабінетів тощо).

Комплексним напрямком оптимізації державних послуг є реінжиніринг державних послуг. Це діяльність, спрямована на радикальну перебудову поточної практики надання державної послуги. Об'єктом реінжинірингу є не організація, а процеси. «Це принципове переосмислення і радикальна перебудова процесів для досягнення кардинальних покращень критичних сучасних показників ефективності» [6, с. 15]. Разом з тим, принциповою відмінністю реінжинірингу від інших процесів

реформування є те, що в ході реінжинірингу визначається вся сукупність взаємопов'язаних між собою державних послуг і функцій, а також всі державні і організації, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь і зацікавлені в результатах їх надання.

Отже, в Україні потребують розгляду такі заходи реінжинірингу державних послуг та сфер державного регулювання, як ліквідація послуги, передача повноважень на інший рівень влади, іншому органу виконавчої влади, зміни державної послуги, встановлення нового державного повноваження, виключення надлишкових та дублюючих адміністративних процедур, зміни адміністративних процедур, встановлення нових адміністративних процедур, встановлення, оптимізація складу документів, необхідних для надання адміністративної послуги з точки зору наявності в них відомостей, необхідних для прийняття рішення про надання чи відмову в наданні послуги, визначення кола уповноважених органів виконавчої влади та організацій, що беруть участь у наданні державної послуги, визначення, уточнення критеріїв прийняття рішення про надання адміністративної послуги, підстав для відмови в наданні послуги, встановлення порядку надання послуги, підвищення комфортності отримання державних послуг, у тому числі забезпечення дотримання стандартів обслуговування при наданні державних послуг.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Зарубіжний досвід вдосконалення державних послуг свідчить, що важливою умовою ефективного публічного управління є регламентація і стандартизація його

основних процесів та результатів, що може мати застосування в Україні та суттєво сприятиме ефективності функціонування системи державних послуг. З точки зору оптимізації державних послуг варто розглядати крізь призму таких цілей оптимізації та автоматизації державних послуг, як відсіювання надлишкових адміністративних процедур і, відповідно, структурних підрозділів, які їх проводять, спрощення документообігу, скорочення термінів надання державних послуг, налаштування інформаційно-комунікативного забезпечення усіх елементів системи державних послуг.

Зарубіжний досвід оптимізації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою впровадження сучасних інформаційних комунікаційних технологій подає приклад кількох ефективних напрямів: електронний документообіг, електронний уряд, система «єдиного вікна», які є перспективами подальшого, більш глибокого та актуального дослідження даної тематики, оскільки в Україні є актуальною організація інформаційної комунікації між центральними органами виконавчої влади центрального уряду, а також між центральними і місцевими органами влади через офіційні веб-сторінки, а також в режимі он-лайн, розширення мережі доступу громадян до інформації про закони, нормативні акти, звіти, новини тощо через пошукову систему Інтернет на відповідних сайтах, потребує удосконалення механізм транзакційної присутності, яка передбачає інтерактивну взаємодію між громадянином і урядом та мережеве електронне урядування через інтегровані між собою сервіси G2G (держава-держава),

G2C (держава-громадянин) і C2G (громадянин-держава).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грабар Н.С. Шляхи підвищення якості надання адміністративних послуг в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. № 1. С. 33-39.

2. Гинтова М.А., Жулин А.Б., Костырко А.А., Плаксин С.М., Синятуллина Л.Х. Реинжиниринг государственных услуг, комплексных сфер государственного регулирования: вопросы методологии. *Вопросы государственного и муниципального управления*. 2012, № 1. С. 7 – 25.

3. Державне управління та європейська інтеграція: еволюція поглядів: [навч. посіб.] / Д. В. Вітер, Л. Л. Прокопенко, О. М. Руденко, Л. М. Усаченко. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. 153 с.

4. Європейський досвід нормативно-проектного забезпечення розвитку інформаційного суспільства: висновки для України. *Аналітична доповідь*. НІСД. К., 2014. 76 с.

5. Тихонова Д.С. Зарубіжний досвід надання адміністративних послуг. *Право і Безпека*. 2014. № 4. С. 70-75.

6. Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: Манифест революции в бизнесе. М. 2007. 287 с.

7. Шаров Ю. П. Чикаренко І.А. Європейські стандарти публічного управління: проекція на муніципальний рівень. *Державне управління та місцеве самоврядування. Збірка наукових праць*. Дніпро. ДРІДУ НАДУ, 2010. Вип. 1 (4). С. 295 – 304.

8. Шаров Ю.П., Маматова Т.В. Міжнародні практики громадського моніторингу надання публічних послуг. *Аспекти публічного управління*. 2013. № 2. С. 69-76.

9. Шереметьєва Л. А., Беца І.І. Концептуальні підходи, типи та види державних послуг в Європейському Союзі та в Україні: порівняльний аналіз. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10slaupa.pdf>.

10. Шульга М. А., Коновалова М. В. Інновації в державному управлінні як умова розбудови сервісної держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління* 1 (1) 2014. С. 97-100.

11. Щербаківська Л.М. Концептуалізація державних послуг. *Вісник Академії митної служби України. Серія : Державне управління*. 2014. № 2. С. 120–124.

12. Mystery Shopping Providers Association Europe (MSPA Europe). URL: http://mspa_eu.org/en/news.html.

13. Single market for services (White Paper on Services of General Interest, «Services» Directive). URL: http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/single_market_services/index_en.htm.

14. UNPD. Good Governance and Sustainable Human Development // Governance for Sustainable Human Development. A UNPD Policy Document. 2002. URL: <http://magnet.unpd.org>.

REFERENCES:

1. Ghrabar N.S. (2015). Shljakhy pidvyshhennja jakosti nadannja administratyvnykh posluh v Ukrajinі [Ways to improve the quality of administrative services in Ukraine]. *Aktualjni problemy derzhavnogho upravlinnja – Actual problems of public administration*. 1. 33-39 [in Ukrainian].

2. Gintova, M.A., Zhulin, A.B., Kostyrko, A.A., Plaksin, S.M., Sinyatullina, L.Kh. (2012). Reinzhiniring gosudarstvennykh uslug, kompleksnykh sfer gosudarstvennogo regulirovaniya: voprosy metodologii [Reengineering of public services, complex spheres of state regulation: questions of methodology]. *Voprosy gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniya – Issues of state and municipal administration*. 1. 7 – 25 [in Russian].

3. Viter, D. V. , Prokopenko, L. L., Rudenko, O. M., Usachenko, L. M.. *Derzhavne upravlinnja ta jevropejska integracija: evoljucija pohljadiv [Public administration and*

European integration: the evolution of views] (2013) [in Ukrainian].

4. *Jevropejskijj dosvid normativno-proektnogho zabezpechennja rozvytku informacijnogho suspiljstva: vysnovky dlja Ukrajiny* [European experience of normative-project support of information society development: conclusions for Ukraine] (2014). Analitychna dopovid.. – Analytical report. [in Ukrainian].

5. Tykhonova D.S. (2014). Zarubizhnyj dosvid nadannja administratyvnykh poslugh [Foreign experience in providing administrative services]. *Pravo i Bezpeka* – Law and Security. 4. 70-75. [in Ukrainian].

6. Hammer M. (2007). *Reinzhiniring korporatsii: Manifest revoljutsii v biznese* [Corporate Reengineering: A Manifesto of the Business Revolution] [in Russian].

7. Sharov Ju. P. Chykarenko I.A. (2010). Jevropejski standarty publichnogho upravlinnja: proekcija na municypalnjy rivenj [European standards of public administration: projection to the municipal level]. *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja. Zbirka naukovykh pracj – Public administration and local self-government. Collection of scientific works.* 1 (4). 295 – 304 [in Ukrainian].

8. Sharov Ju.P., Mamatova T.V. (2013). Mizhnarodni praktyky ghromadsjkogho monitoringhu nadannja publicznykh poslugh [International practices of public monitoring of public services]. *Aspekty publichnogho upravlinnja – Aspects of public administration.* 2. 69-76 [in Ukrainian].

9. Sheremetjjeva L. A., Beca I.I. (2012). Konceptualjni pidkhody, typy ta vydy derzhavnykh poslugh v Jevropejskomu Sojuzi ta

v Ukrajini: porivnjaljnyj analiz [Conceptual approaches, types and kinds of public services in the European Union and in Ukraine: a comparative analysis]. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10slaupa.pdf>. [in Ukrainian].

10. Shuljgha M. A., Konovalova M. V. (2014). Innovaciji v derzhavnomu upravlinni jak umova rozbudovy servisnoji derzhavy [Innovations in public administration as a condition for the development of the service state]. *Visnyk Kyjivskogho nacionaljnogho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnja – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Public Administration* 1 (1). 97-100 [in Ukrainian].

11. Shherbakivs'jka L.M. (2014). Konceptualizacija derzhavnykh poslugh [Conceptualization of public services]. *Visnyk Akademiji mytnoji sluzhby Ukrainy. Serija : Derzhavne upravlinnja – Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Series: Public Administration.* 2. 120–124 [in Ukrainian].

12. Mystery Shopping Providers Association Europe (MSPA Europe) (2015). URL: http://mspa_eu.org/en/news.html. [in English].

13. Single market for services (White Paper on Services of General Interest, «Services» Directive) (2014). URL: http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/single_market_services/index_en.htm. [in English].

14. UNPD. Good Governance and Sustainable Human Development (2002). Governance for Sustainable Human Development. A UNPD Policy Document. URL: <http://magnet.unpd.org> [in English].

УДК 35.088.6

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3\(15\)-226-236](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-3(15)-226-236)

Алюшина Наталія Олександрівна,

Голова Національного агентства України з питань державної служби, кандидат психологічних наук, доцент, м.Київ, вул. Прорізна, 15, e-mail: natalyushina@gmail.com, тел.: +38067 548 3350, <https://orcid.org/0000-0003-1333-3800>

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У ДЕРЖАВНИХ ОРГАНАХ

Анотація. У статті подано результати аналізу проблем науково-методичного супроводу процесу управління персоналом у державних органах та обґрунтовано рекомендації щодо їх подолання. Автором проаналізовано перелік основних питань управління персоналом на державній службі з яких працівники потребують надання методологічної допомоги, а саме: визначення ключових показників результативності, ефективності та якості службової діяльності; підготовка індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державних службовців; розроблення ситуаційних завдань: складання посадових інструкцій та професійне навчання державних службовців, дисциплінарна відповідальність; психологічні аспекти в управлінні персоналом; HR-брендинг; надання відпустки; обчислення стажу роботи; присвоєння рангів та ведення кадрової документації, та ін.

Зазначено основні джерела інформаційно-методичного обміну між Національним агентством України з питань державної служби та органами державної влади. Рекомендовано утворення інституції, яка має управляти або координувати дію механізмів, що мають забезпечити компліментарність формальної і неформальної складових інституціоналізації галузі знань “Публічне управління та адміністрування”. Такою інституцією має бути утворений робочий чи консультативно-дорадчий орган при Національному агентстві України з питань державної служби як центр управління, координації та моніторингу розвитком галузі знань і спеціальності “Публічне управління та адміністрування”. На цей орган доцільно покласти також завдання координації наукових та дисертаційних досліджень в галузі знань “Публічне управління та адміністрування” для виключення непоодиноких випадків дублювання наукових та дисертаційних досліджень. Найбільш важлива функція стосуватиметься здійснення науково-методичного супроводу процесу управління персоналом у державних органах.

Ключові слова: державна служба, державні службовці, управління персоналом, науково-методичний супровід державних органів.

Aliushyna Nataliia Oleksandrivna,

Head of the National Agency of Ukraine on Civil Service, PhD in Psychology, Associate Professor, Kyiv, str. Prorizna, 15, e-mail: natalyushina@gmail.com, tel.: +38067 548 3350. , <https://orcid.org/0000-0003-1333-3800>

SCIENTIFICAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF PERSONNEL MANAGEMENT PROCESS IN STATE BODIES

Abstract. The article presents the results of the analysis of problems of scientific and methodological support of the personnel management process in public authorities and substantiates the recommendations to overcome them. Author has analyzed a list of the main issues of personnel management in public service on which employees require the provision of methodological assistance, namely: the definition of key performance indicators, efficiency and quality of service activities; preparation of individual programs to improve the professional competence of civil servants; development of situational tasks: drafting job descriptions and professional training of civil servants, disciplinary responsibility, psychological aspects in personnel management; HR-branding; provision of leave; calculation of work's length; assigning ranks and maintaining personnel documentation, etc.

The main sources of information and methodological exchange between the National Agency of Ukraine for the Civil Service and public authorities are indicated. It's recommended to form an institution which should manage or coordinate the mechanisms that must provide the complementarity of formal and informal components of institutionalization in field "Public Administration and Management". Such an institution should be an operating or advisory body under the National Agency of Ukraine for Public Service as a center of management, coordination and monitoring of development of the branch of knowledge in the field of "Public Administration and Management". It is advisable to put also on this body the task of coordinating scientific and dissertation research in the field of knowledge "Public Administration and Management" to exclude repeated cases of duplication of scientific and dissertation research. The most important function will concern the implementation of scientific and methodological support of the personnel management process in public authorities.

Key words: civil service, civil servants, personnel management, scientific and methodological support of state bodies.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Про значущість проблем реформування державного управління свідчать події останніх років як в Україні, так і в країнах-членах ЄС. Основними драйверами цих реформ в Україні стали розвиток і поширення цифрових технологій, подальший розвиток громадянського суспільства тощо [1],[2], [3], [5].

Особливої уваги заслуговує утвердження галузі знань 28 “Публічне управління та адміністрування” в освітньо-науковому просторі України як: гармонізація змісту і практики запровадження публічного управління і адміністрування в умовах суспільних реформ в Україні зі світовою практикою “Public governance & administration”, гармонізація категоріально-понятійного апарату; утвердження галузі знань “Публічне управління та адміністрування” як теоретико-методологічного базису практичної діяльності органів публічної влади і професіоналізації персоналу органів публічної влади; запровадження моделі публічного управління в діяльність органів публічної влади на регіональному та місцевому рівнях; інституціоналізація освітньо-професійної і освітньо-наукової складових галузі знань “Публічне управління та адміністрування” та інтеграції цих складових з практикою діяльності органів публічної влади [1], [2], [4], [6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема наукового та методичного забезпечення процесу управління персоналом у державних органах неодноразово ставало предметом дослідження як українських, так і зарубіжних вчених, зокрема за такими напрямками: запровадження демократичних інституційних стан-

дартів професійної діяльності державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування (В. Авер'янов, В. Бакуменко, К. Ващенко, В. Голубь, В. Козаков, В. Мартиненко, Т. Мотренко, В. Сороко, Ю. Шаров та ін.); забезпечення експертно-аналітичного супроводу діяльності Президента України, вищих та центральних органів державної влади України, а також упорядкування нормативно-правового забезпечення системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування (В. Борденюк, С. Дубенко, Ю. Сурмін, В. Федоренко та ін.); удосконалення фінансового забезпечення системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, зокрема обсягів і механізмів фінансування відповідно до європейських стандартів (О. Бобровська, В. Логвінов, Т. Крушельницька, Н. Олійник, П. Щербак та ін.); створення професійної підготовки вищого керівного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування України (Т. Василевська, Н. Липовська, Т. Пахомова, А. Рачинський, С. Серьогін, А. Сіцінський та ін.); запровадження регулярного підвищення кваліфікації державними службовцями (С. Газарян, В. Гошовська, О. Мельник, О. Оболенський та ін.) тощо .

Водночас наукові дослідження, у яких із позицій системного підходу розглядаються проблеми науково-методичного супроводу процесу управління персоналом, зокрема державних органах, практично відсутні.

Формулювання цілей статті (завдання дослідження) – виявити стан

проблем науково-методичного супроводу процесу управління персоналом у державних органах та обґрунтувати рекомендації щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Утвердження моделі публічного управління та адміністрування в діяльності органів державної влади пов'язуємо з імперативами розвитку галузі знань та спеціальності “Публічне управління та адміністрування”, її наукової та освітньої складових, а також поглиблення як їх взаємної інтеграції, так і їх інтеграції з практикою діяльності органів публічної влади.

Варто зауважити, що становленню та розвитку галузі знань і спеціальності “Публічне управління та адміністрування” в освітньо-науковому просторі України бракує певного інституціонального забезпечення. На погляд В. Гусева, змістовне наповнення спеціальності “Публічне управління та адміністрування” має включати такі складові: 1) потреби розвитку наукової складової спеціальності, що передбачає формування її проблемного поля, стратегії наукових розвідок, тематичних пріоритетів, а також врахування прикладного, технологічного спрямування наукових досліджень спеціальності на практики публічного управління органів публічної влади з необхідністю підвищення результативності наукових досліджень шляхом забезпечення якості інтелектуального продукту як з погляду прирощення нового знання, так і його впливу на практики публічного управління та адміністрування; 2) реальні практичні потреби органів державної влади і органів місцевого самоврядування у науковому супроводі вирішення проблем їх функціонування і запровадження

суспільних реформ; 3) теоретико-методологічну базу розробки професійних стандартів для державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування [2].

Ґрунтуючись на цих позиціях, автором, з метою визначення основних проблем науково-методичного супроводу процесу управління персоналом у державних органах, проведено опитування. В опитуванні взяло участь 400 працівників служб управління персоналом. З них представники державних органів, рівень юрисдикції яких: 47,8% – територія одного або кількох районів, місто обласного значення; 37,2% – територія однієї або кількох областей, міста Києва або Севастополя; 15% – вся територія України (рис.1).

Серед державних службовців, які взяли участь в опитуванні 55,8% – категорія «Б» та 44,3% – категорія «В».

За стажем роботи на державній службі та, зокрема, у службі управління персоналом державного органу розподіл респондентів зображено на рис.2.

За результатами аналізу отриманих даних, працівники найчастіше отримують інформацію про розробку нових методичних рекомендацій НАДС у сфері управління людськими ресурсами на державній службі з наступних джерел: 37,3% – офіційний веб-сайт НАДС; 25% – служби управління персоналом, які координують діяльність відповідного державного органу; 15,7% – соціальні мережі; 12,5% – науково-практичне видання “Держслужбовець”; 5,5% – участь у навчаннях, круглих столах, семінарах тощо; 4% – веб-платформа «Спільнота практик: сталий розвиток» udl.despro.org.ua (рис.3).

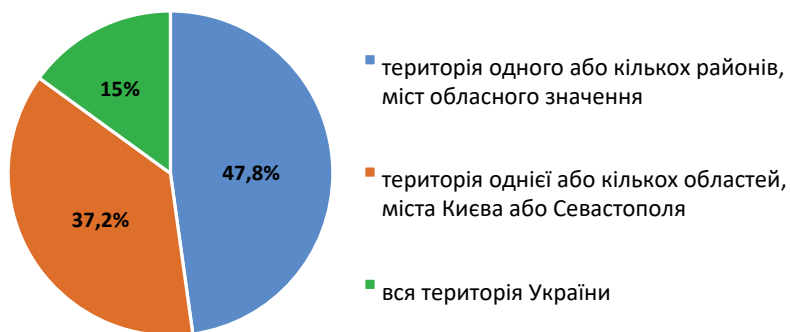

Рис. 1. Розподіл респондентів за рівнем юрисдикції державного органу

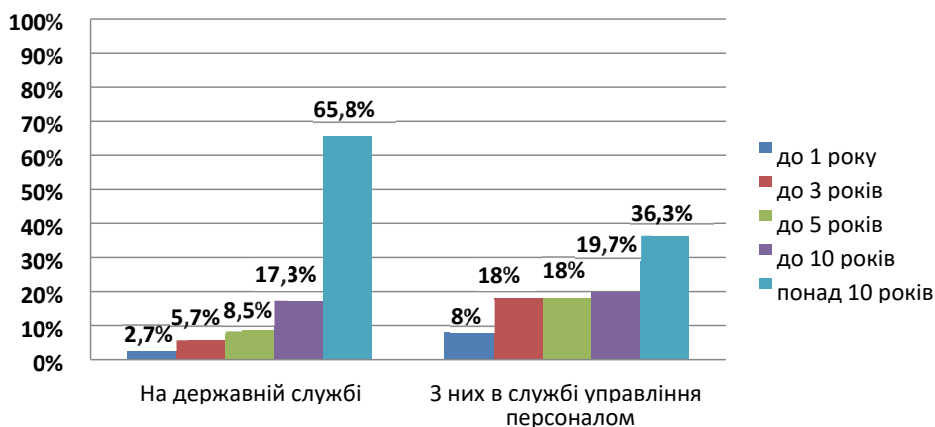

Рис. 2. Розподіл респондентів за стажем роботи

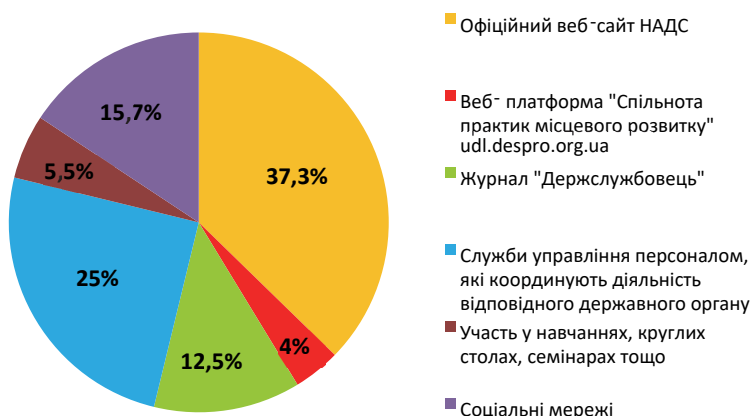

Рис.3. Джерела інформування працівників служб управління персоналом про розробку нових методичних рекомендацій НАДС

У своїй роботі фахівці використовують, із запропонованого переліку, наступні методичні рекомендації: 74,8% – Методичні рекомендації щодо визначення результатів службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» та «В»; 72,8% – Методичні рекомендації щодо визначення ключових показників результативності ефективності та якості службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В»; 45,3% – Методичні рекомендації щодо складання індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державного службовця; 11,8% – Методичні рекомендації щодо підготовки переліку тестових питань на знання спеціального законодавства та варіантів відповідей (для ЦОВВ в яких проходять конкурси на зайняття вакантних посад фахівців з питань реформ); 10% – Методичні рекомендації щодо визначення ключових показників результативності, ефективності та якості службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорій «А» (для ЦОВВ); 6,5% – Методичні рекомендації щодо визначення результатів оцінювання службової діяльності державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А» (для ЦОВВ).

Основними питаннями управління персоналом на державній службі з яких працівники потребують отримання методологічної допомоги визначено (рис.4): 43% – підготовка індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державних службовців; 37,3% – визначення ключових показників ре-

зультативності, ефективності та якості службової діяльності; 33,5% – розроблення ситуаційних завдань; 28,5% – складання посадових інструкцій; 28% – професійне навчання державних службовців; 24,8% – управління конфліктами; 24,5% – конкурсна процедура на зайняття вакантних посад державної служби; 24% – управління змінами; 22,5% – стратегічне планування роботи служб управління персоналом; 22,5% – визначення результатів службової діяльності; 20,3% – співбесіда під час проходження конкурсу; 19,8% – оцінювання професійної компетентності кандидата на зайняття посади під час проходження конкурсу; 19,3% – розроблення HR-стратегії; 17,8% – заохочення та мотивація; 17,5% – прогнозування професійного розвитку державних службовців; 15% – адаптація при призначенні на посаду; 13,3% – проведення оціночної співбесіди; 13,3% – розвиток корпоративної культури; 10,8% – визначення ефективності діяльності служб управління персоналом; 10,8% – рекрутинг (залучення персоналу); 8,3% – розроблення та застосування тестування для перевірки професійних знань; 7,5% – встановлення випробувального строку; 7% – Визначення потреб у персоналі державного органу.

Отже, найбільша кількість відповідей респондентів спрямована на надання методологічної допомоги щодо питань: підготовка індивідуальної програми підвищення рівня професійної компетентності державних службовців, визначення ключових показників результативності, ефективності та якості службової діяльності, розроблення ситуаційних завдань, складан-

ня посадових інструкцій та професійне навчання державних службовців.

Також, до переліку питань управління персоналом на державній службі з яких працівники потребують отримання методологічної допомоги, респонденти додали: дисциплінарна відповідальність, психологічні аспекти в управлінні персоналом, HR-брендинг, надання відпустки, обчислення стажу роботи, присвоєння рангів та ведення кадрової документації.

За результатами опитування 53,5% респондентів вважають, що є потреба у підготовці HR-стратегії для їхнього державного органу, 46,5% – вважають що такої потреби немає (рис.5).

Респонденти востаннє підвищували рівень професійної компетентності з питань управління персоналом на державній службі: 48,3% – протягом 6 місяців; 24,3% – протягом 1 року; 16,2% – протягом 3 років; 2,7% – протягом 5 років; 8,5% – понад 5 років тому.

Працівники служб управління персоналом відзначили, що підвищували рівень професійної компетентності у такі способи (див. рис. 6): 53,8% – самостійне навчання (самоосвіта); 48,3% – тематичні короткострокові семінари; 22,8% – професійна програма підвищення кваліфікації; 20,3% – тематичні постійно діючі семінари; 18% – тренінг (як тематичний короткостроковий захід); 13,3% – спеціалізовані короткострокові навчальні курси; 1,8% – стажування.

В одному з розділів опитувальника респондентам запропоновано надати свої коментарі, пропозиції та інші побажання щодо методологічної підтримки служб управління персоналом. Так, респондентами було надано наступні коментарі та пропозиції:

- надати методологічні матеріали щодо розроблення та імплементації HR-стратегії в державних органах, складання посадових інструкцій, визначення ефективності діяльності служб управління персоналу, розвитку корпоративної культури;

- створити збірку методичних матеріалів для служб управління персоналом, яка включатиме ключові нормативно-правові акти, рекомендації, зразки документів;

- доповнювати методичні матеріали зразками документів та конкретними прикладами;

- частіше організовувати проведення заходів щодо підвищення професійної компетентності, зокрема підвищення професійної кваліфікації фахівців служб управління персоналом;

- впровадити дистанційні курси, вебінари щодо підвищення кваліфікації з видачею посвідчень;

- організовувати практичні семінари з обміну досвідом з питань управління персоналом в органах виконавчої влади;

- забезпечити служби управління персоналом виданнями «Держслужбовець» та «Кадровик 01»;

- створити для підтримки служб управління персоналом гарячу лінію НАДС;

- розглянути питання щодо покладання на служби управління персоналом зайвих функцій, що позбавляє можливості на більш високому рівні виконувати основні функції.;

- розробити нормативний документ на заміну наказу НАДС від 13.09.2011 № 11 щодо професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців, в тому числі щодо тих, що мають наскрізний характер;

Рис. 4. Основні питання з яких є потреба в отриманні методологічної допомоги НАДС у сфері управління персоналом на державній службі

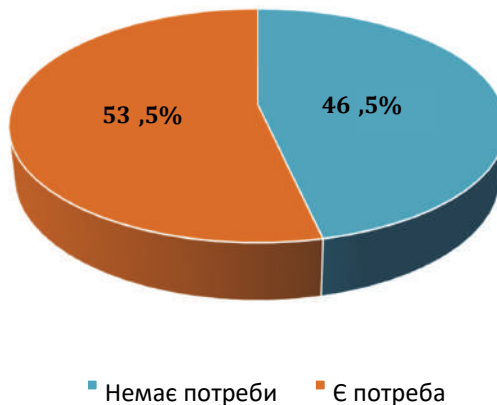

Рис. 5. Думка респондентів щодо потреби в підготовці HR-стратегії для державного органу

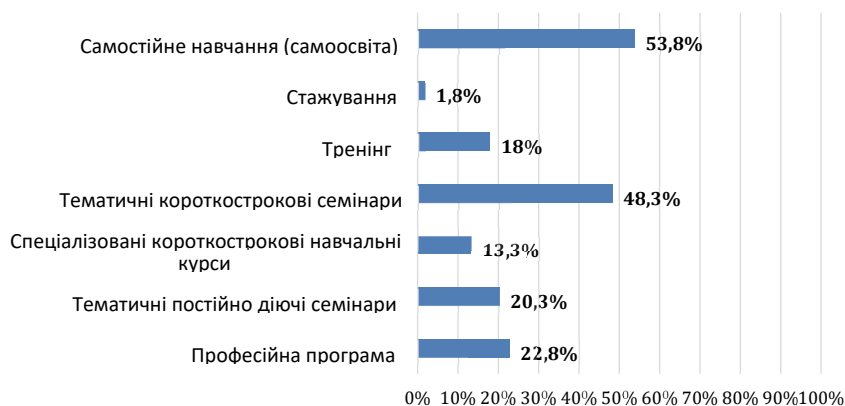

Рис.6. Способи підвищення рівня професійної компетентності працівниками служб управління персоналом

- створити єдину електронну систему ведення особових справ державних службовців;
- здійснювати впровадження процесного мислення, технологій орієнтації на результат, принципів розподілу відповідальності між категоріями «А», «Б» та «В».
- надати додаткові роз'яснення щодо присвоєння рангів (зокрема прояснити ситуацію протиріччя щодо роз'яснень від 18.08.2016 № 17-р/з та від 24.10.2018 № 63-р/з із присвоєнням рангів, питання присвоєння чергових рангів в разі переведення з одного органу в інший);
- запровадити висвітлення на сайті НАДС запитань, які надходять та роз'яснень на них, висвітлення прикладів недоліків в роботі служб управління персоналом, виявлених при перевірках, з метою перегляду практики на місцях та уникнення або усунення подібних помилок в подальшому (для прикладу на сайті НАЗК часто з'являються такого роду інформаційні повідомлення).

Висновки.

Утворення інституції, яка має управляти або координувати дію ме-

ханізмів, що мають забезпечити компліментарність формальної і неформальної складових інституціоналізації галузі знань “Публічне управління та адміністрування”. Такою інституцією має бути утворений робочий чи консультативно-дорадчий орган при Національному агентстві України з питань державної служби як центр управління, координації та моніторингу розвитком галузі знань і спеціальності “Публічне управління та адміністрування”. На цей орган доцільно покласти також завдання координації наукових та дисертаційних досліджень в галузі знань “Публічне управління та адміністрування” для виключення непоодиноких випадків дублювання наукових та дисертаційних досліджень.

Реалізація зазначених заходів має стати передумовою для професіоналізації кадрів публічної служби в галузі знань і спеціальності “Публічне управління та адміністрування”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики: монограф. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. 328 с.

2. Гусев В. О. Інституціоналізація публічного управління в мережі. Modern Tendencies in Business and Public Sector Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2016, pp. 94-101.

3. Концепція реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.12.2017 № 974-р. URL: www.kmu.gov.ua (дата звернення: 05.06.2021).

4. Перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 266. URL: www.kmu.gov.ua (дата звернення 05.06.2021).

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» від 23.11.2011 № 1341. URL: www.kmu.gov.ua (дата звернення 10.06.2021).

6. Професіоналізація та професійний розвиток державних службовців як умова ефективності публічного управління в кн. Професіоналізація у сфері публічного управління : стан, перспективи вирішення: монографія / [С.К. Хаджирадева, Н.О. Алюшина, Л.О. Воронько та ін.]; за заг. ред. С.К. Хаджирадевої. Київ: НАДУ, 2017. 256 с.

7. Сікс У. Прогрес України в імplementації реформидержуправліннязаслугунависокуоцінкусампособіівпорівнянні. *Дзеркало тижня*. №1212. URL: [https://dt.ua/SOCIUM/scho-oznachaye-zvit-sigma-dlya-derzhavnogo-upravlinnya-v-](https://dt.ua/SOCIUM/scho-oznachaye-zvit-sigma-dlya-derzhavnogo-upravlinnya-v)

ukrayini-290268_.html (дата звернення 12.06.2021).

REFERENCES:

1. Bakumenko, V. D. (2000). *Formuvannia derzhavno-upravlinskykh rishen: problemy teorii, metodolohii, praktyky* [Formation of public administration decisions: problems of theory, methodology, practice]. Kyiv: Vyd-vo UADU [in Ukrainian].

2. Husiev, V. O. (2016). Instytutsionalizatsiia publichnoho upravlinnia v merezhi [Institutionalization of public administration in the network]. *Modern Tendencies in Business and Public Sector*. (pp. 94-101). Opole: The Academy of Management and Administration in Opole [in Ukrainian].

3. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy "Kontseptsiiia reformuvannia systemy profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtsiv, holiv mistsevykh derzhavnykh administratsii, yikh pershykh zastupnykiv ta zastupnykiv, posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia ta deputativ mistsevykh rad" : vid 01.12.2017, № 974-r [Order of Cabinet of Ministers of Ukraine "The concept of reforming the system of professional training of civil servants, heads of local state administrations, their first deputies and deputies, local government officials and deputies of local councils" from 01.12.2017, № 974-r]. www.kmu.gov.ua. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konceptcii> [in Ukrainian].

4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Perelik haluzei znan i spetsialnostei, za yakymy zdiisniuietsia pidhotovka zdobuvachiv vyshchoi osvity" : vid 29.04.2015, № 266 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "The list of branches of knowledge and specialties in which the training of higher education seekers is carried out" from 29.04.2015, № 266]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#n11> [in Ukrainian].

5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky

kvalifikatsii” : vid 23.11.2011, № 1341 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the National Qualifications Framework” dated 23.11.2011 № 1341]. www.kmu.gov.ua. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/244824068> [in Ukrainian].

6. Khadzhyradieva, S.K., Aliushyna, N.O., Voronko L.O., et al. (2017). Profesionalizatsiia ta profesiyni rozvytok derzhavnykh sluzhbovtziv yak umova efektyvnosti publicznego upravlinnia [Professionalization and professional development of civil servants as a condition for the effectiveness of public administration]. *Profesionalizatsiia u sferi publicznego upravlinnia : stan, perspektyvy vyr-*

ishennia – Professionalization in the sphere of public administration: state, prospects of decision. S.K. Khadzhyradieva (Eds.). Kyiv: NADU [in Ukrainian].

7. Siks, U., Virant, H. (2018). Prohres Ukrainy v implementatsii reformy derzhupravlinnia zasluhovuie na vysoku otsinku sam po sobi i v porivnianni [Ukraine’s progress in implementing public administration reform deserves high praise in itself and in comparison]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week*, 1212. Retrieved from https://dt.ua/SOCIUM/scho-oznachaye-zvit-sigma-dlya-derzhavnogo-upravlinnya-v-ukrayini-290268_html (data zvernennia 12.06.2021).

Шевченко Сергій Олексійович,

доктор наук з державного управління, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри управління та адміністрування, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26, тел.: (067) 281-40-47, e-mail: alphabet7373@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0079-3069>.

Мунько Анна Юріївна,

кандидат наук з державного управління, доцент кафедри управління та адміністрування, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26, тел.: (050) 131-11-36, e-mail: munkoann@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6651-9970>.

ВІД ДЕРЖАВНОГО ДО ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ФОКУС ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. Трансформація та поглиблення взаємовідносини суспільства та публічної влади вимагають підвищення рівня компетентності та професіоналізму публічних службовців. Це передбачає усвідомлення останніми теоретико-методологічних основ публічного управління та адміністрування, глибокого розуміння різнобічних аспектів державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, розуміння особливостей публічного управління на державному, регіональному та локальному рівнях.

Водночас, ґрунтуючись на положеннях Європейської хартії місцевого самоврядування, в Україні триває реформа на засадах децентралізації влади. Головною її метою є реалізація принципу субсидіарності та оптимізація управлінських процесів в органах публічної влади задля підвищення рівня послуг, які надаються громадянам. Це цілеспрямований процес, який веде до зміни мети, змісту, методів, форм освіти, адаптації освітнього процесу до нових вимог у сфері публічного управління та адміністрування.

Ефективне управління у публічному секторі вимагає формування команд, здатних реагувати на виклики та управляти змінами, креативно мислити і впроваджувати інновації. На передній план висувуються такі компетентності публічних службовців, як: управління змінами, ефективна комунікація, адекватне розв'язання етичних проблем, стратегії навчання та розвитку, фокус на стратегії, прийняття рішень, розв'язання проблем і винесення суджень, чутливість до якості і розмаїття, зосередження на досягненні результату, особистий вплив, креативність і інновація, інформаційний менеджмент, чутливість до політичного оточення, фінансовий менеджмент, аналітичні вміння, розуміння законодавчих і процесуальних норм, моніторинг, контроль і звітність.

У статті досліджено процеси трансформації теорії публічного управління та адміністрування. Проаналізовано хід реформи державного управління та місцевого самоврядування в Україні, окреслено основні виклики й тенденції, розкрито їхній вплив на розвиток теорії публічного управління та адміністрування, освітні процеси.

Ключові слова: публічне управління та адміністрування, державне управління, місцеве самоврядування, публічна служба, освітній процес, наука, реформа, децентралізація, професійні компетентності.

Shevchenko Serhii Oleksiiovych,

Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Educator of Ukraine, Head of the Department of Administration and Management, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs 49005, 26 Gagarin Ave., Dnipro, Ukraine, tel.: (067) 281-40-47, e-mail: alphabeta7373@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0079-3069>.

Munko Anna Yuriivna,

PhD of Science in Public Administration, Associate professor of the Department of Administration and Management, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs 49005, 26 Gagarin Ave., Dnipro, Ukraine, tel.: (050) 131-11-36, e-mail: munkoann@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6651-9970>.

FROM GOVERNMENT TO PUBLIC GOVERNANCE: THE TRANSFORMATION FOCUS OF VOCATIONAL TRAINING

Abstract. Transformation and deepening the relationship of society and public authorities demanding higher level of competence and professionalism of public servants. This involves understanding the latest theoretical and methodological foundations of public management and administration, a deep understanding of the diverse aspects of public service and local government, understanding of public administration at the national, regional and local levels.

However, based on the provisions of the Charter in Ukraine continued reforms based on decentralization. Its main goal is to implement the principle of subsidiarity and optimize management processes in public authorities to improve the level of services provided to citizens. This is a purposeful process that leads to a change in purpose, content, methods and forms of education, the educational process of adaptation to the new requirements in public management and administration.

Good governance in the public sector requires the formation of teams capable of responding to challenges and managing change, thinking creatively and innovating. At the forefront are the competencies of public servants, such as: change management, effective communication, adequate ethical problem-solving, learning and development strategies, focus on strategies, decision-making, problem-solving and judgment, sensitivity to quality and diversity, focus on results, personal influence, creativity and innovation, information management, sensitivity to the political environment, financial management, analytical skills, understanding of legal and procedural norms, monitoring, control and reporting.

The processes of transformation of the theory of public administration and administration are investigated in the article. The course of public administration and local self-government reform in Ukraine is analyzed, the main challenges and tendencies, their influence on development of public management and administration theory and its educational are determined.

Key words: public management and administration, public management and administration, local self-government, public service, educational process, science, reform, decentralization, professional competencies

Постановка проблеми. Головною метою провадження освітньої діяльності у сфері публічного управління та адміністрування є підготовка відповідальних перед суспільством компетентних управлінців, лідерів в управлінні змінами, фахівців, здатних здійснювати належне публічне управління та адміністрування, необхідні в державі реформи із застосуванням сучасних ефективних управлінських інструментів та інформаційних технологій на основі оволодіння загальними та професійними компетентностями, необхідними для виконання завдань на різних рівнях влади. Підготовку сфокусовано на забезпечення компетентностей як реалізаційних здатностей фахівців здійснювати дослідницьку та інноваційну діяльність у сфері публічного управління та адміністрування в сучасних умовах, розробляти і впроваджувати ефективні організаційні структури та методи й інструменти управління ними, спрямовані на вирішення актуальних проблем розвитку держави й суспільства. Передбачається формування компетентностей щодо управління в різних сферах діяльності (соціально – культурній, економічній, інформаційній тощо), базуючись на принципах і закономірностях функціонування системи публічного управління та адміністрування як сукупності інститутів державного управління, місцевого самоврядування, громадянського суспільства відповідно до покладених на них функцій і повноважень.

Процеси реформування державного управління та місцевого самоврядування, територіальної організації влади в Україні на засадах децентралізації характеризуються запровад-

женням нового територіально-адміністративного устрою, створенням об'єднаних територіальних громад з наступними виборами їх голів і депутатів, оновленням керівного складу підприємств, установ та організацій, зміни умов праці керівників сфери охорони здоров'я тощо. Означені процеси відбуваються в умовах законодавчої та політичної невизначеності. Більшість посадових осіб, які йдуть на службу в органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування є професійно не підготовленими до публічно-управлінської діяльності, не мають відповідного досвіду роботи. Відтак, потреба у освітній функції за освітньо-професійними програмами бакалаврського, магістерського та освітньо-наукового рівня у галузі «Публічне управління та адміністрування» значно актуалізується постаючи перед трансформаційними викликами та адаптуючись до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія державного управління, що сформувалась у XVIII ст. на базі вторинного індустріального сектора економіки, ґрунтувалась на принципах ієрархії, централізації та бюрократії. З початку XX ст., спираючись на вчення про ноосферу В. Вернадського, тектологію О. Богданова, загальну теорію систем Л. Берталанфі, кібернетику Н. Вінера, праксеологію Т. Котарбінського зародився системний підхід, який науковці активно починають застосовувати у державному управлінні [1, с. 154]. Розглядаючи державне управління як систему, важливо розуміти, що така система не просто утворюється в результаті об'єднання всіх управлінських зусиль, а набуває якісно нових властивостей.

Це, зокрема, означає, що різноманітність властивостей системи державного управління більша, ніж у суми властивостей окремо взятих органів державної влади та управління. Сфери діяльності держави безпосередньо трансформуються у сфери державного управління [2, с. 647]. Окремі тенденції розвитку державного управління розглядаються в роботах Г. Атаманчука, В. Граждана, В. Іванова, В. Патрушева, О. Прохорова, А. Тоффлера, Фр. Фукуями та ін.

Дослідженню питань трансформації теорій публічного управління та адміністрування присвятили свої наукові праці вітчизняні вчені: О. Амосов, В. Бакуменко, К. Ващенко, В. Загорський, В. Князев, Ю. Ковбасюк, А. Краснейчук, В. Куйбіда, М. Їжа, П. Надолішній, С. Серьогін, Ю. Сурмін, Ю. Шаров та інші [3; 4; 5; 2; 6].

Основні напрями змін складових державного управління відбуваються під впливом під впливом тенденцій і факторів суспільного розвитку. Провідну роль серед них відіграють: глобалізація та її виклики, перехід сучасного суспільства в постіндустріальну інформаційну стадію розвитку, його демократизація й емансипація людини, так і внутрішні рушії розвитку державного управління як сфери людської діяльності. Найважливішою передумовою розвитку державного управління є становлення постіндустріальної інформаційно-комунікативної глобальної цивілізації [2, с. 643]. Очевидна трансформація державного управління в публічне управління та адміністрування визначає перетворення теорії та практики державного управління та необхідність перегляду структури та функціональних кон-

струкцій освітньо-професійної діяльності у сфері публічного управління та адміністрування.

Метою статті є визначення тенденцій сучасного державного управління на етапі трансформації в публічне управління та адміністрування та формулювання напрямів розвитку освітньо-професійної діяльності у відповідній сфері.

Виклад основного матеріалу. Публічна служба забезпечує внутрішню та зовнішню безпеку держави, захищає права, життя і здоров'я людини і громадянина; здійснює свої спеціальні повноваження широкого застосування заходів державного примусу, має диференційовані зони компетенції, є професійною діяльністю щодо реалізації функцій, прав і обов'язків органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Як відомо, до загальних соціальних функцій публічної служби належать: соціально-організаційна; соціально-комунікаційна; соціально-інформаційна; функції соціального регулювання та контролю.

Функціонування і розвиток публічного управління ґрунтується на основі збалансування інтересів системи в цілому та зовнішнього середовища з визначенням таких домінуючих пріоритетів, як формування європейського стилю життя, узгодження функціонування різних гілок влади, наповнення бюджету, мотивація індивідуумів, соціальний захист, стимулювання розвитку економіки тощо [1, с. 161]. Реформування системи публічного управління є складним, динамічним процесом, що розвивається у часі від початку у точці активності

до досягнення певного рівня протягом певного періоду.

Вважаємо, що можливість бути фахівцем в публічному управлінні та адмініструванні, реалізуватися як професіоналу в органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування з повним розумінням законів, принципів, методології, механізмів та інструментів публічного управління (у тому числі галузевого) є не тільки універсальною і сприятливою як для кар'єрного зростання, професійної й особистісної самореалізації, так і для соціально-економічного розвитку держави вцілому.

Фактично криза цінностей Другої хвилі (за Е. Тоффлером), коли політики розподіляли ролі, вирішували, хто та яку отримає винагороду, складали плани, контролювали виконання їх, встановлювали зв'язки між виробництвом, розподілом, транспортом і засобами комунікації, стала стимулом генерування нових ідей для децентралізованого державного управління [7, с. 43]. Третя хвиля несе революційні та взаємопідсилюючі зміни на всіх цих рівнях. Перед органами влади та суб'єктами приватного сектору постають у новому світлі та привертають все більше уваги такі проблеми, як екологія, політика, культура та моральність. Управлінці повинні мати в меншій мірі механістичне мислення, яке базується на таких поняттях, як процес, зворотний зв'язок, порушення рівноваги [7, с. 44 – 45]. Виникає потреба у формуванні влади нового покоління – «розумної влади» як такої, що сприяє сталому розвитку, расовій, регіональній та культурній різноманітності. Вона, сконцентрувавши зміни, які несуть за собою нові цінності, зможе сформу-

вати альтернативу застарілій системі, що втратила свою ефективність, на основі розуміння потреб у спільності, структурі та сенсі. Реформування державного управління та місцевого самоврядування в Україні стали об'єктивною реакцією на означені перетворення в суспільному розвитку.

Визначаються такі напрями реформування державного управління в Україні: формування і координація державної політики (стратегічне планування державної політики, якість нормативно-правової бази, вимоги щодо формування державної політики на основі ґрунтовного аналізу та участь громадськості); модернізація державної служби та управління людськими ресурсами; забезпечення підзвітності органів державного управління (прозорість роботи, вільний доступ до публічної інформації, організація системи органів державного управління з чітким визначенням підзвітності); надання адміністративних послуг (стандарти надання та гарантії щодо адміністративних процедур, якість адміністративних послуг, електронне урядування); управління державними фінансами (адміністрування податків, підготовка та виконання державного бюджету, система державних закупівель, внутрішній аудит, облік та звітність, зовнішній аудит) [8].

У свою чергу реформування місцевого самоврядування в Україні здійснюється на засадах децентралізації влади та шляхом: визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, здатних забезпечити доступність та належну якість публічних послуг; створення належних матеріальних,

фінансових та організаційних умов для забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень; розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності та між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади; максимального залучення населення до прийняття управлінських рішень; удосконалення механізму координації діяльності місцевих органів виконавчої влади [9]. Особливу увагу приділяється ресурсному забезпеченню місцевого самоврядування, адже до початку реформи дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад 70 %, а 483 територіальні громади на 90 % утримувалися за рахунок коштів державного бюджету.

Поряд із реформою місцевого самоврядування відбуваються кардинальні зміни в адміністративно-територіальному устрої держави [10], які полягають в укрупненні територіальних громад шляхом їх добровільного об'єднання. Наразі в Україні загалом створено понад 1000 громад із 1470 запланованих. Щоб вони могли успішно функціонувати, впроваджується наступний етап реформи – субрегіональний. Планують укрупнити 490 районів, створивши натомість 129. Наприклад із 22 районів Дніпропетровської області утворять 6 або 7 нових [11]. Згідно із Перспективним планом територія Дніпропетровщини буде на 100% покрита об'єднаними територіальними громадами. Загалом сформуєть 86 спроможних територіальних громад – це один

з найбільших показників в Україні. Із них 44 – високоспроможні та 42 – середньоспроможні [12].

В чинне законодавство введено поняття «старостинський округ» як одне або декілька сіл (селищ) на території об'єднаної громади, інтереси жителів яких представляє староста [13]. Рада громади самостійно формує старостинські округи, встановлює їхню кількість та межі, запроваджуючи повсюдність інституту старост на території об'єднаної громади та надаючи сільським старостам чіткий статус і кола повноважень. Староста – найближчий до людей представник органів місцевого самоврядування, а отже повинен бути відкритим і готовим нести відповідальність перед громадою за свої дії чи бездіяльність. Передбачається, що жителі навіть найменших сіл за сприяння старости можуть не лише отримувати більшість послуг на місцях, а й брати участь у розвитку громади, впливати на рішення місцевої влади.

Додатковим викликом для сільських, селищних, міських голів, депутатів місцевих рад є створені широкі можливості щодо співробітництва територіальних громад, зокрема у формі: делегування виконання завдань з передачею ресурсів; реалізації спільних проєктів; спільного фінансування (утримання) підприємств, установ та організацій комунальної форми власності – інфраструктурних об'єктів; утворення спільних комунальних підприємств, установ та організацій – спільних інфраструктурних об'єктів; утворення спільного органу управління [14].

Відтак, в умовах децентралізації влади та процесів об'єднання територіальних громад актуальною стала необхідність здобування професійної осві-

ти їх головами, працівниками апаратів, виконкомів, оскільки новий кадровий склад, як правило, не має відповідної вищої професійної освіти. Тому вимагається закладення можливості повноцінної професійної підготовки для різних рівнів публічного управління, від сільської громади до державного.

Наскрізним вектором розвитку теорії та практики публічного управління та адміністрування є досягнення цілей сталого розвитку до 2030 р. [15].

Використання органами державної влади сучасних інструментів та процедур залучення та отримання зворотного зв'язку від громадян, реагування кращих спільнот практики на нові виклики в умовах карантинного та посткарантинного періоду, наповнення новим змістом принципів діяльності публічних службовців (поінформованістю і відповідальністю, швидкістю реагування, залученістю до процесів тощо). Усе це формує новий вимір підготовки фахівців у сфері публічного управління та адміністрування, висуває інші – вищі вимоги до надавачів освітніх послуг.

Поціновувана в світі поєднаність якісних характеристик наукової й професійної підготовки науково-педагогічних працівників визначає спрямованість освітніх тенденцій у сфері публічного управління та адміністрування на забезпечення головних міжнародних трендів розвитку державної служби та сучасного ринку праці – багатформності, відкритості та транспарентності, цифровізації як ключової цінності нової державної служби, лідерства в режимі віддалених команд, безбар'єрності, розвитку культури самонавчання публічних службовців, моніторингу якості освіти

і процесу публічного управління для розвитку професійної та організаційної культури публічних службовців.

Створюються передумови для виокремлення галузевих напрямів спеціалізації, наприклад пов'язаних з підготовкою фахівців у з якості публічного управління та адміністрування, а також фахівців з публічного управління у сфері охорони здоров'я та освіти.

Поглиблюється регіональний та галузевий контекст, який відображається у тематиці кваліфікаційних робіт, у ході проходження практики, прикладному матеріалі, який використовується під час вивчення дисциплін, контрольних завдань тощо. Змістове наповнення навчальних дисциплін та інших видів діяльності повинно відображати реальний стан та існуючі проблеми в органах публічної влади і надавати можливість слухачам бути поінформованими та навчатися на «живому» місцевому матеріалі, реальних проблемах, застосовувати здобуті знання та здатності безпосередньо на робочих місцях та в майбутньому з урахуванням галузевих та регіональних особливостей.

Трансформація державного в публічне управління та адміністрування підсилила його державно-громадську природу, створила перманентний запит суспільства на нові, раніше мало затребувані універсальні, загальні, професійні та особистісні компетентності, оволодіти якими можна, здобуваючи вищу професійну освіту зі спеціальності «Публічне управління та адміністрування», як здатність:

- до державно-громадського партнерства в процесах вироблення, реалізації та оцінювання публічної

політики в площині перетину сфер управління, економіки, публічної діяльності;

- до оволодіння та виявлення лідерських якостей, прийомів саморегуляції, спеціальних інструментів публічного впливу;

- розробляти і впроваджувати ефективні організаційні структури в об'єднаних територіальних громадах, методи й інструменти управління ними спрямовані на вирішення актуальних проблем їх розвитку [16].

Ратифікувавши у 2014 р. додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування Україна посилила роль зацікавлених сторін у справах органу місцевого самоврядування. Так, передбачено забезпечення: процедур залучення людей, які можуть включати консультаційні процеси, місцеві референдуми й звернення; процедур доступу згідно з конституційним ладом та міжнародно-правовими зобов'язаннями до офіційних документів, які є в розпорядженні органів місцевого самоврядування; заходів для задоволення потреб категорій осіб, які стикаються з конкретними перешкодами в участі; механізмів розгляду скарг і пропозицій стосовно функціонування органів місцевого самоврядування та реагування на такі скарги й пропозиції; сприяння використанню інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку та здійснення права участі [17].

Все більша роль відводиться стейкхолдерам (роботодавцям – органам державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, громадським організаціям, академічній спільноті тощо) і в освітньому процесі. Для задоволення інтересів роботодавців по-

силюється практична спрямованість освітнього процесу, впроваджуються навчальні дисципліни, в результаті вивчення яких слухачі оволодівають спеціальними (фаховими, предметними) професійними реалізаційними здатностями. Роботодавці активно залучаються до обговорення освітніх програм, проведення науково-практичних конференцій, робочих зустрічей, рецензують робочі програми навчальних дисциплін.

Академічна спільнота разом з представниками інститутів громадянського суспільства, бізнесу мають вплив на формулювання цілей та програмних результатів навчання під час проведення різноманітних комунікативних заходів, в ході яких обговорюються сучасні тренди публічного управління, що передбачають підвищення його якості, зменшення втручання держави, покращення результативності та ефективності надання державних та публічних послуг.

З метою вивчення запитів стейкхолдерів на предмет затребуваності професійних компетентностей та фахівців з публічного управління та адміністрування на ринку праці проводиться перманентний аналіз офіційних звітів органів влади, досліджень громадських організацій, публічних виступів та інтерв'ю представників професійної спільноти, різноманітного аналітичного контенту, в тому числі соціальних мереж, з подальшим програмуванням результатів навчання.

Більшість освітніх компонентів шляхом застосування різноманітних класичних і сучасних методів навчання повинні забезпечити набуття соціальних навичок (soft skills) упродовж періоду навчання, які відпові-

дають цілям та результатам навчання. Рефлексією на світові тренди, що заходять не тільки на ринок праці, а й на ринок особистісних можливостей є усвідомлення необхідності навчатися протягом усього життя, нетворкінг, здатність до дизайну мислення, зменшення гендерного дисбалансу, зростаюча затребуваність до адаптивності, стресостійкості, умінь та навичок сприймати виклики, розвитку власного соціального та емоційного інтелекту, розвиток цифрової культури, культури самонавчання та навчання в дистанційному режимі, використання формату карантину для самоорганізації та ін. Опанування дисциплін вимагає формування лідерських здатностей, здатностей мотивувати людей та рухатися до спільної мети, реалізовувати власні громадянські права й обов'язки, почуття належності до суспільства з демократичними цінностями й навички комунікації в ньому, поведінкові моделі, властиві як різнорівневному професійному, так і політичному середовищу, здатності бути толерантним, комунікабельним, відкритим до нового тощо.

Органічною складовою досягнення результатів навчання є фокус на здобуття фундаментальних знань у сфері публічного управління та адміністрування, управління громадськими об'єднаннями, некомерційними організаціями, управління проектами і програмами, на забезпечення компетентностей як реалізаційних здатностей фахівців здійснювати дослідницьку та інноваційну діяльність у сфері публічного управління та адміністрування в сучасних умовах, розробляти і впроваджувати ефективні організаційні структури та методи

й інструменти управління ними, спрямовані на вирішення актуальних проблем розвитку держави й суспільства.

Висновки. Забезпечення можливостей нової освітньої траєкторії, визначеної процесами трансформації державного управління в публічне управління та адміністрування, реформування державного управління та місцевого самоврядування, децентралізацією влади, інформатизацією суспільства та іншими викликами глобалізованого прогресивного суспільства вимагає від фахівців з вищою освітою бути професійно мобільними з урахуванням максимальної спорідненості та суміжності спеціальностей.

Обґрунтована спрямованість освітньо-професійної діяльності на соціальний запит щодо формування компетентних управлінців, лідерів в управлінні змінами, здатних здійснювати належне публічне управління та адміністрування, необхідні в державі реформи із застосуванням сучасних інформаційних технологій та ефективних управлінських інструментів.

Посилюється міждисциплінарний характер (теорії організації, терії суспільного розвитку, економічної теорії, макро- та мікроекономіки, загальної теорії управління, теорії державного управління та місцевого самоврядування, управління якістю, педагогіки та психології тощо) дослідження публічного управління та адміністрування як багатоелементної системи з широкою функціональною спрямованістю управлінського механізму забезпечення економічного та соціального розвитку.

Поєднання якісного та практично орієнтованого наукового-педагогічного складу, забезпечення перма-

нентного зв'язку із стейкхолдерами та практична складова підготовки уможливилює значну вірогідність підготовки фахівців нового покоління у сфері публічного управління та адміністрування відповідно до вимог її сучасного формату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крушельницька Т. А. Стратегічні підходи до реформування системи державного управління України в умовах економічної невизначеності. *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління*. 2014. Т. 15, Вип. 291. С. 152 – 161.

2. Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. К.: НАДУ, 2011. 748 с.

3. Державне управління : підручник : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. К. ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2013. Т. 2. 324 с.

4. Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. К.: НАДУ, 2011. 692 с.

5. Публічне врядування / наук. ред. кол. : В. С. Загорський (голова), С. О. Телешун (співголова) та ін. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 630 с.

6. Територіальне управління / наук.-ред. колегія : О. Ю. Амосов, О. С. Ігнатенко (співголова) та ін. Харків : Магістр, 2011. 408 с.

7. Мунько А.Ю. Зміни ціннісних орієнтирів у політичній сфері в контексті постіндустріального суспільства. *Теорія та практика державного управління*. Харків : Магістр, 2020. Вип. 1. С. 42 – 47.

8. Деякі питання реформування державного управління України : розпоря-

дження Кабінету Міністрів України від 24 чер. 2016 р. № 474-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80>.

9. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. URL : <https://cutt.ly/GfQwX8v>.

10. Про добровільне об'єднання територіальних громад : закон України від 05 лют. 2015 р. № 157-VIII. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157>.

11. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17 лип. 2020 № 807-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20>.

12. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Дніпропетровської області : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 трав. 2020 р. № 601-р. URL : <https://cutt.ly/Zh7rrr6>.

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища: Закон України від 09 лют. 2017 р. № 1848-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1848-VIII>.

14. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17 черв. 2014 р. № 1508-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.

15. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : указ Президента України від 30 вер. 2019 р. №722/2019. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>.

16. Освітньо-професійна програма «Публічне управління та адміністрування» другого (магістерського) рівня вищої освіти: наказ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ від 31 серп. 2020 р. №641. URL : <https://cutt.ly/Xh7riBG>.

17. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : Міжнародний документ від 16 лист. 2009 р., Ратифікація від 02 вер.

2014 p., підстава – 1664-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49#n2.

REFERENCES:

1. Krushelnytska, T. A. (2014). Stratehichni pidkhody do reformuvannya systemy derzhavnoho upravlinnia Ukrainy v umovakh ekonomichnoi nevyznachenosti [Strategic approaches to reforming the system of public administration of Ukraine in conditions of economic uncertainty]. *Zbirnyk naukovykh prats Donetskoho derzhavnoho universytetu upravlinnia – Collection of scientific works of Donetsk State University of Management*, 291, 152 – 161 [in Ukrainian].
2. Kniaziev, V. M., Rozputenko, I. V. (Eds.). (2011). *Teoriia derzhavnoho upravlinnia* [Theory of public administration]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
3. Kovbasiuk, Yu. V., Vashchenko, K. O., Surmin Yu. P. (Eds.). (2013). *Derzhavne upravlinnia* [Public administration]. (Vols. 1-2). Kyiv; Dnipropetrovsk: NADU [in Ukrainian].
4. Surmin, Iu. P., Nadolishnii, P. I. (Eds.). (2011). *Metodolohiia derzhavnoho upravlinnia* [Public Administration Methodology]. Kyiv; Dnipropetrovsk: NADU [in Ukrainian].
5. Zahorskyi, V. S., Teleshun, S. O. (Eds.). (2011). *Publichne vriaduvannya* [Public Governance]. Lviv: LRIDU NADU [in Ukrainian].
6. Amosov, O. Yu., Ihnatenko, O. S. (Eds.). (2011). *Terytorialne upravlinnia* [Territorial management]. Kharkiv: Mahistr [in Ukrainian].
7. Munko, A.Iu. (2020) *Zminy tsinnysnykh oriyentyriv u politychnii sferi v konteksti postindustrialnogo suspilstva* [Changes in value landmarks in the political sphere in the context of post-industrial society]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Theory and Practice of Public Administration*, 1, 42 – 47 [in Ukrainian].
8. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy “Deiaki pytannia reformuvannya derzhavnoho upravlinnia Ukrainy” : vid 24 cherv. 2016 roku № 474-r [Some issues of

public administration reform Ukraine from June 24 2016, № 474-r] [zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80> [in Ukrainian].

9. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannya mistsevoho samovriaduvannya ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini” vid 01 kvit. 2014 roku № 333-r [On Approval of the Concept for the Reform of Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine from April 01 2014, № 333-r]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://cutt.ly/GfQwX8v> [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad vid 05 liut. 2015 roku № 157-VIII [On a voluntary association of territorial communities from February 05 2015, № 157-VIII]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157> [in Ukrainian].

11. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy pro utvorennia ta likvidatsiiu raioniv vid 17 lyp. 2020 № 807-IX [On the formation and elimination of areas from July 17 2020 № 807-IX]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20> [in Ukrainian].

12. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro zatverdzhennia perspektyvnoho planu formuvannya terytorii hromad Dnipropetrovskoi oblasti” vid 20 trav. 2020 roku № 601-r [On approval of a promising plan for the formation of communities of communities of Dnipropetrovsk region from May 20 2020, № 601-r]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://cutt.ly/Zh7rrr6> [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo statusu starosty sela, selyshcha vid 09 liut. 2017 roku № 1848-VIII [On amendments to some laws of Ukraine on the status of the old town of the village, the village from February 09 2017, № 1848-VIII]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1848-VIII> [in Ukrainian].

14. Zakon Ukrainy pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad vid 17 cherv. 2014 roku № 1508-VII [On cooperation of territorial communities from June 17 2014, № 1508-VII]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18> [in Ukrainian].

15. Ukaz Prezydenta Ukrainy pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku vid 30 ver. 2019 roku № 722/2019 [On the goals of sustainable development of Ukraine for the period up to 2030 from September 30 2019, № 722/2019]. president.gov.ua. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> [in Ukrainian].

16. Nakaz Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav “Osvitno-profesiina prohrama “Publichne

upravlinnia ta administruvannia” druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity” vid 31 serp. 2020 roku №641 [Educational and professional program “Public Administration and Administration” of the second (master’s) level of higher education from August 31 2020]. dduvs.in.ua. Retrieved from : <https://cutt.ly/Xh7riBG> [in Ukrainian].

17. Dodatkovyi protokol do Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia pro pravo uchasti u spravakh orhanu mistsevoho samovriaduvannia vid 16 lyst. 2009 [Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the cases of local self-government from November 16 2009] zakon.rada.gov.ua. Retrieved from : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49#n2 [in Ukrainian].

ВИДАВНИЧА ГРУПА

Наукові
перспективи

+38 (063) 951-78-55, naukovi.perspectuvu@ukr.net, <http://perspectives.pp.ua>

XI МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА

КОНФЕРЕНЦІЯ

Місце проведення: м. Дублін (Ірландія)

ДИСТАНЦІЙНО

ДАТА ПРОВЕДЕННЯ:
07.07.2021

ТЕЗИ ПРИЙМАЮТЬСЯ НА ЕЛЕКТРОННУ ПОШТУ:

NAUKOVI.PERSPECTUVU@UKR.NET

ДО 01.07.2021

Сертифікат конференції може вважатися документом, який підтверджує участь у роботі наукової конференції в країні, яка входить до ОЕСР та/або ЄС згідно Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково педагогічним працівникам, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 14.01.2016 № 13.

ДЕТАЛЬНУ ІНФОРМАЦІЮ
ПРО УМОВИ УЧАСТІ У
КОНФЕРЕНЦІЇ МОЖНА
ДІЗНАТИСЬ НА САЙТІ
ВИДАВНИЦТВА:

[HTTP://PERSPECTIVES.PP.UA](http://perspectives.pp.ua)

Наукові
перспективи

Журнал
видається
в рамках
роботи
Видавничої
групи

запрошуємо до публікації
у міжнародному журналі

«Věda a perspektivy»

Детальну інформацію про умови публікації статті можна
дізнатись на сайті видавництва <http://perspectives.pp.ua>

МАТЕРІАЛИ ПРИЙМАЮТЬСЯ НА ЕЛЕКТРОННУ ПОШТУ:

NAUKOVI.PERSPECTUVU@UKR.NET

БУДЕМО

РАДІ

СПІВПРАЦЮВАТИ!

Наукові Перспективи

ВИДАВНИЧА
ГРУПА

IX ТОМ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ
"СУЧАСНІ АСПЕКТИ НАУКИ"
IX ТОМ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ
"СУЧАСНІ АСПЕКТИ НАУКИ"
IX ТОМ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ
"СУЧАСНІ АСПЕКТИ НАУКИ"
IX ТОМ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ
"СУЧАСНІ АСПЕКТИ НАУКИ"

Запрошуємо
взяти участь у
підготовці
колективної
монографії

Публікація у колективній монографії є одним із
кроків до визнання ваших наукових здобутків

РОЗДІЛИ МОНОГРАФІЇ:

- Аеронавігація, електроніка, телекомунікація.
- Бухгалтерський облік, аналіз і аудит.
- Гроші, фінанси і кредит.
- Державне управління, самоврядування і державна служба.
- Економіка і управління підприємством.
- Кібербезпека, комп'ютерна та програмна інженерія.
- Культура і мистецтво.
- Маркетинг.
- Математичні методи в економіці.
- Медицина.
- Менеджмент.
- Міжнародна економіка.
- Оподаткування та бюджетна система.
- Право.
- Проблематика науково-технічної діяльності.
- Психологія, педагогіка, освіта, філософія та філологія.
- Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка.
- Соціологія.
- Сучасні авіаційні технології.
- Туризм.

контакти:

+38 (063) 951-78-55
naukovi.perspectivu@ukr.net
<http://perspectives.pp.ua>

Для того, щоб взяти участь, необхідно надіслати
матеріали на електронну адресу:

naukovi.perspectivu@ukr.net

МАТЕРІАЛИ ПРИЙМАЮТЬСЯ ДО 07.07.2021

Будемо раді співпрацювати з Вами!

ВИДАВНИЧА ГРУПА "НАУКОВІ ПЕРСПЕКТИВИ" ЗАПРОШУЄ
РОЗМІСТИТИ СВОЮ НАУКОВУ СТАТТЮ В ЖУРНАЛІ

«Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research»

включений до наукометричної
бази **Web of Science**

ПРОФІЛЬ ЖУРНАЛУ: МУЛЬТИДИСЦИПЛІНАРНИЙ
СТАТТІ ПРИЙМАЮТЬСЯ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

ВИХІД НА САЙТІ ЖУРНАЛУ ДО 1.5 МІСЯЦІВ ВІД
МОМЕНТУ ПОПЕРЕДНЬОГО СХВАЛЕННЯ ТО
ОПЛАТИ ПУБЛІКАЦІЙНОГО ВНЕСКУ,
ІНДЕКСАЦІЯ ДО 2.5 МІСЯЦІВ ВІД МОМЕНТУ
ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НА САЙТІ

ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ СТАТТІ, НЕОБХІДНО
НАДІСЛАТИ ЇЇ НА ЕЛЕКТРОННУ АДРЕСУ:
IRINA_PRAVO@UKR.NET

ПОДРОБИЦІ НА САЙТІ: [HTTP://PERSPECTIVES.PP.UA](http://perspectives.pp.ua)

«ЛІРА-К» ВИДАВНИЦТВО

lira-k.com.ua

Видавничі проєкти видавництва «Ліра-К»

- ☑ Видаємо наукову, навчальну, художню літературу;
- ☑ Комплектування бібліотек художньою, навчальною, програмною літературою всіх видавництв України;
- ☑ Бібтехніка власного виробництва;
- ☑ Бланкова продукція;
- ☑ Поліграфічні послуги.

ТОВ «Видавництво Ліра-К» у співпраці з ДНУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова» та провідними фахівцями галузі, пропонує книги з бібліотечною справою та Універсальною десятковою класифікацією.

Оскільки для функціонування бібліотек потрібна якісна сучасна «бібліотечна техніка» видавництвом «Ліра-К» відповідно до стандартів бібліотечної справи, було розроблено та впроваджено у виробництво продукцію найкращої якості. Наша «бібтехніка» виробляється з найкращих матеріалів та має найбільший серед аналогів термін використання без втрати якості (підтримувані, роздільники.)

Видавництво Ліра-К презентує художні та науково-популярні видання. Особливістю даного проєкту в тому, що ми видаємо маловідомі твори, твори молодих та талановитих авторів та твори, що раніше не видавались. Завдяки чому читачі завжди отримують нові та цікаві книги. Наш проєкт надає можливість видати свою першу книгу авторам початківцям. Усі книги видаються швидко та за рахунок видавництва.

Видавництво запрошує усіх авторів до співпраці – це можливість презентувати ваші твори.

Видавництво пропонує навчальну, наукову, нормативну та довідкову літературу з усіх галузей знань.

Оскільки майбутнє творять освічені та всебічно розвинені громадяни, наш колектив докладає максимум зусиль для видання наукової літератури, що використовується в навчальному процесі закладів вищої освіти та буде корисною всім хто прагне до засвоєння нових знань у професійній діяльності. Оскільки книги видаються без затримок та постійно оновлюються, читачі отримують актуальні знання.

Усім авторам якісних посібників ми пропонуємо видання за рахунок видавництва та взаємовигідні умови співпраці.

Власна сучасна друкарня забезпечує швидке та якісне видання книг для вчасного виконання усіх замовлень. Тісно пов'язаний процес додрукарської підготовки та безпосереднього виготовлення книги дає можливість досягти оптимальної якості та вартості. Концентрація усіх видавничих процесів у одному місці дає можливість оперативно реагувати на потреби ринку та замовників пропонуючи індивідуальний підхід до кожного замовлення. Відповідно до вимог сучасного ринку ми пропонуємо з незмінною якістю будь-які тиражі. Це дає нам змогу оперативно друкувати книги, журнали, збірники конференцій, сертифікати, дипломи та багато іншого. Вам точно сподобається наш сервіс, враховуючи повний додрукарський цикл з присвоєнням УДК, ISBN, розсилкою обов'язкових примірників та рекламною підтримкою ваших видань.

Чекаємо Ваших замовлень.

НАШІ КОНТАКТИ:

«Видавництво Ліра-К»

03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1

Тел.: (044) 450-00-55, 247-93-37; 228-81-12

Моб.: (050) 462-93-48, (063) 247-93-37, (067) 820-84-77

факс: (044) 450-00-55

Ел. пошта: lira-k@ukr.net (відділ збуту);

zv_lira@ukr.net (редакція)

Інтернет книгарня: <http://lira-k.com.ua/>

Електронне наукове видання

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 3 (15) – червень 2021

Формат 70x100¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 20,63. Обл.-вид. арк. 18,21.